

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

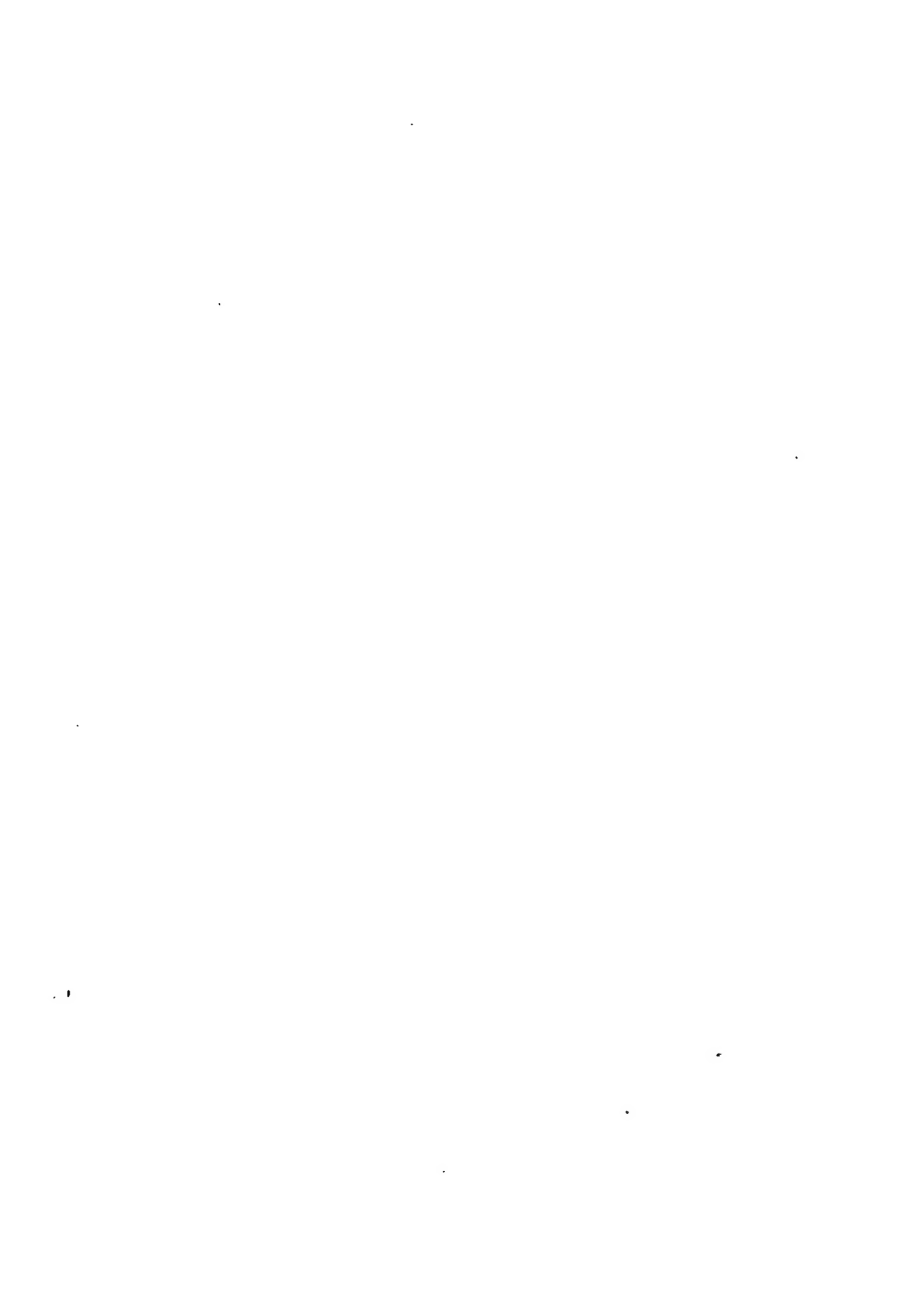
Фр. III. 260.

БИСТРА А. ЦВЕТКОВА

ИЗВЪНРЕДНИ ДАНЪЦИ
И ДЪРЖАВНИ ПОВИННОСТИ
В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
ПОД ТУРСКА ВЛАСТ

ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СОФИЯ — 1958

Извънредни данъци и държ. повинности в бълг. земи под турска власт

ДОПУСНАТИ ГРЕШКИ

Стр.	Ред отгоре или отдолу	Напечатано	Да се чете	По вина на
21	3 отдолу	245	244	автора
23	9 "	727	719	"
31	14 отгоре	22	22 ¹ / ₂	"
31	24 "	38	88	"
31	28 "	440	444	"
34	7 отдолу	1105	1097	"
35	2 "	I, стр. 50	II, стр. 51	"
36	23 "	28	29	печатницата
38	23 "	1687	1686	автора
40	4 "	I, стр. 91, 92.	II, стр. 51, 72.	"
46	11 отгоре	5—14. I.	4—13. II.	"
47	11 отдолу	5—14. I.	4—13. II.	"
48	24 отгоре	17967 ¹ / ₂	47967 ¹ / ₂	"
56	11 отдолу	Неиздаден док.	Соф. кадийски регистър	"
56	1 "	1102	1105	"
68	7 "	14/4	Од 14/4	"
72	1 "	1073	1173	"
82	6 "	1176	1171	"
82	16 "	Унгарискеленския	Унгарискеленския	коректора
83	13 "	2 мухаррем 1114	25 зилкаде 1084	автора
86	19 отгоре	1657	1674	"
87	8 отдолу	1110	1100	"
115	7 отгоре	XV	XVI	"
116	15 отдолу	12	III, стр. 12	"
118	3 "	II	III	"
119	10 "	II	III	"
119	21 отгоре	акчета	пари	"
120	4 "	яйцата	кокошките	"
120	3 отдолу	Неиздаден док. от Ор. от-дел, Воден—кадия, I. К. Държавни доставки, 20 мухаррем, 1184 г.	Софийски кадийски регистър 306, л. 53-6, док. II.	"
127	7 "	1120	1110	"
130	4 "	34	39	"
161	4 отгоре	1866	1863	"
161	13 "	1877	1876	"
180	3 отдолу	1195	1135	"
182	4 "	г.	г.; ОАК ⁹³ / ₁₆	"
182	20 отгоре	1726	1727	"
186	2 отдолу	14; II, стр.	13; стр.	"
206	1 "	21—30 реби I 1133	19 реджеб 1215	"
215	22 "	имамите, емрите и дервишите.	и имамите.	"
	дясно			

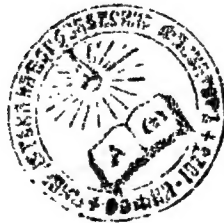

ф. III. 260.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

БИСТРА А. ЦВЕТКОВА

ИЗВЪНРЕДНИ ДАНЪЦИ
И ДЪРЖАВНИ ПОВИННОСТИ
В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
ПОД ТУРСКА ВЛАСТ

СОФИЯ

ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1958

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР
проф. ХРИСТО ГАНДЕВ

1704/262

Проверка 1984

*На светлата памет
на моя вуйчо — Козма Георгиев*

УВОД

Развитието на феодалната рента в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт е без съмнение един от основните въпроси в историята на турския феодализъм. Сериозното проучване на този въпрос и неговото правилно осветление е от съществено значение за пълното и правдиво разкриване на феодалната зависимост в средновековна Турция и по-конкретно в България под турско владичество.

Категорията на т. нар. извънредни данъци и държавни повинности (*tekâlif-i ôrfiye ve avariz-i divaniye*) заема важно място в османската данъчна система не само поради значителния брой на тези данъци, но и поради начина на налагането им, който най-добре разкрива същността и размерите на феодалната експлоатация в Турция. В османистиката е прието, че тази данъчна категория включва в себе си всички онези данъци, които не са предвидени по шерията, а са утвърдени от обичая или въвеждани от централната власт съобразно с едни или други конкретни нужди и мероприятия на османската държава, най-често във връзка с постоянните и изтощителни военни походи.¹ Специалистите наричат тия данъци „извънредни“, а дори и „произволни“, като възприемат за основен критерий при обособяването на тази данъчна категория обстоятелството, че числящите се към нея данъци не са установени от шерията.² Разбира се, споменатите данъци на практика не са извънредни. Макар и въведени отначало не според шериятско предписание, с течение на времето те станали постоянни и редовни данъчни задължения людобно на шерийските данъци. Те не са и „произволни“ в истинския смисъл на думата, защото въвеждането на всеки нов данък, макар и често пъти по съвсем специален и извънреден повод, се е оформявало напълно законно с нарочни султански заповеди. С оглед на това, разбира се, установеното в науката наименование на тази данъчна група — „извънредни данъци“ — е в известен смисъл условно. То може да се възприеме и запази само дотолкова, доколкото определя една категория данъци, събирани от османската държава, без да са предвидени по шерията за разлика от ония, които шериятът установява като задължителни и напълно законни (*tekâlif-i şeriye*).

¹ J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. B. I., S. 180; A. Vefik, *Tekâlif kavaidi*. I, Dersaadet, 1329, s. 68—72; J. Grzegorzewski, *Z sîdzyllatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej, akta tureckie* (tekst turecki i polski). Lwow, 1912, стр. 240 (полски текст).

² J. v. Hammer, *op. cit.*, I, S. 180.

Някои изследвачи смятат, че в групата на извънредните данъци не могат да се поставят т. нар. *tekâlif-i örfiye*.¹ Ако се изхожда от това, че буквалното значение на този термин е „обичайни данъци“, би могло да се допуска, че тук се включват не само установените по обичая данъци, които държавата събирала, а така също и редица спахийски данъци. С оглед на това би могло да възникне съмнението дали *tekâlif-i örfiye* следва да бъдат поставени наред с *avariz-i divaniye* в категорията на извънредните данъци, които са изключително държавни данъци. Засега обаче все още липсват безспорни доказателства, изградени върху достатъчни документални данни, които биха позволили *tekâlif-i örfiye* да бъдат считани за отделна, обособена група, различна по характер от останалите извънредни данъци. Фактът, че *tekâlif-i örfiye* навсякъде в документите се споменава наред с *avariz-i divaniye*,² е още едно доказателство за това, че тия две данъчни групи са близки по същност и могат да се обединят в една обща данъчна категория. На някои места дори текстовете са още по-ясни и недвусмислени — след като се изброяват редица данъци, които без всякакво съмнение спадат към категорията на извънредните данъци, на края като обобщение, което включва и всички останали неспоменати данъци от този род, се отбелязват *tekâlif-i örfiye* и *avariz-i divaniye*.³ Като се има пред вид всичко това, ясно е, че няма убедителни и категорични основания да се изостави приетата в науката теза за рамките

¹ M. Akdağ, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiyenin iktisadî vaziyeti. Belleten, c. XIII, 1949, sayı 51, s. 538, 545. Авторът класифицира по следния начин турските данъци: I. Шерийски — най-важни от тях са джизие, агнам, юшур и др. II. *Tekâlif-i örfiye*—*mücerret*, *arus*, *bennak* и пр. III. *Avariz-i divaniye*—*avariz akçesi*, *nuzul*, *sürsat*, *kürekçi*.

M. Akdağ изтъква, че A. Vefik неправилно смесва *tekâlif-i örfiye* с *avariz-i divaniye* (срв. s. 546, п. 82). Разбира се, и той не се обосновава убедително и не привежда никакъв документален материал в подкрепа на тази си теза.

² Вж. напр. неиздадени документи от Ориенталския отдел при Държавна библиотека „Васил Коларов“ — София, ОАК 22/59, 52/64; Софийски кадийски регистър I-бис, лист 122-б, документ I; срв. H. Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, 1947, društvene nauke, sveska II, p. 156; I. H. Uzunçarşılı, Kapıkı Osmanî Mevhûm-i Defter-i hâkanî. Belleten, c. XV, Ankara, 1951, sayı 59, s. 397.

³ Ö. L. Barkan, XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraat ekonomisinin hukukî ve mali esasları. I. Kanunlar, İstanbul, 1945, s. 247, § 6. Данните в един препис от подробен регистър от началото на XVII в. за дервенджиите в с. Ескинстамболук (дн. Преслав) [Док. от Ор. отдел в ДБВК, ОАК 52/64] поставят съвсем под съмнение тезата, че *tekâlif-i örfiye* обхващат и спахийски обичайни данъци включително и данъка юшур. В този документ изрично се съобщава от една страна, че споменатите дервенджи са освободени от всички аваризи дивание и те-кялифи йорфие. От друга страна пък са изброени данъците, които те били длъжни да плащат. Повечето от тия данъци очевидно са били рента на някои местен спахия. Тук са посочени и данъкът испенче, и десетъкът върху най-различни земеделски произведения, и данъкът бадихава, и обичайното даждие кокошка и хляб, т. е. цяла редица данъчни тежести, за които е известно, че са били законно право на спахиите. Това сведение недвусмислено сочи, че изброените в документа спахийски данъци, включително юшура, съвсем не са *tekâlif-i örfiye*, защото в същия документ изрично е изтъкнато, че ескинстамбулските дервенджи са освободени от *tekâlif-i örfiye*.

на извънредните данъчни облагания и по-специално за мястото и характера на tekâlif-i ðrfiye.

Поради това че извънредните данъци били въвеждани от централната власт в зависимост от най-различни конкретни изисквания и нужди, то и размерът на тия данъци не винаги е бил фиксиран. Той се изменял в зависимост от значимостта на съответните възникнали държавни нужди, които налагали въвеждането на определеното фискално облагане. Непрекъснатите войни, непрекъснатото бойно напрежение на империята създавали условия за системно увеличаване на извънредните данъци и за въвеждането на нови и нови произволни облагания от този род под една или друга форма. По този начин именно чрез системата на извънредните данъци османската държава усилвала фискалния натиск върху раята и едновременно с османските феодали изтръгвала от трудещите се маси понякога дори и най-необходимото за ежедневното им съществуване. Това особено ясно проличава при възлагането на всевъзможните принудителни изземвания на храни и припаси от раята за нуждите на администрацията и армията срещу минимално заплащане по определени от държавата цени. Това тежко задължение означавало, че селянинът, комуто феодалният владетел отнемал голяма част от земеделския добив под формата на ôşûr, salariye, adet-i harman и пр., и то винаги в незаконно увеличени размери, е трябвало след това да предава на държавата нищожния излишък от този добив и често пъти да остане дори без прехрана и без семена за новия посев.

При това и незначителните суми, срещу които държавната власт изкупувала принудително селскостопанските продукти или други произведения, били не само нередовно изплащани, а често пъти въобще не били плащани под предлог, че се приспадат върху данъците на населението.

По същия начин и чрез цяла редица повинности османската държава присвоявала не само принадлежия, но и част от необходимия труд на селянина срещу нищожно заплащане, което най-често съсипаните от непосилна работа рай не получавали.

Системата на извънредните данъци е разкривала пълни възможности за жестока феодална експлоатация, като позволявала непрекъснато въвеждане на нови данъчни задължения или произволното им увеличаване не само с оглед на важни държавни нужди, но дори и за осигуряване охолното пребиваване на някой случайно минаващ турски чиновник. Към всичко това се прибавяли и неизбежните злоупотреби и произволи на корумпираните фискални органи, които използвали служебното си положение и властта си, за да извършват същински обир над експлоатираната класа в селото и града.

Извънредните данъци се превърнали в истинско смазващо бремe за зависимото население в резултат на настъпилите в турския феодализъм изменения от края на XVI в. нататък, в резултат на вътрешния упадък и разложение на Османската империя. Тежката финансова криза, системните дефицити на хазната, непрестанните разорителни и безуспешни вече войни заставили централната власт да увеличи данъчното облагане. Най-сигурният приход в това отношение са били разнообразните извънредни данъци, които ежегодно

нараствали по размер и се превърнали едва ли не в истински бич за податното население. С това се обяснява обстоятелството, че през XVII и XVIII в. според свидетелствата на турските документи зачестяват оплакванията на раята от тази категория данъчни задължения и опитите ѝ системно да се отклонява от изпълнението им. Вследствие на това властта е била изправена пред задачата непрекъснато да се справя с ежегодни недобори. Разбира се, че нарасалото бреме на извънредните данъци и повинности се стоварвало с всичката си тежест предимно върху немюсюлманската рая, най-вече върху българския народ и поради неговата религиозно-народностна дискриминация.

Пред вид всичко изтъкнато тук ясно е, че въпросът за същността на извънредните данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт заслужава едно по-специално проучване, тъй като именно в тази система на произволно облагане се разкрива най-пълно грубата фискална експлоатация на османската държава.

Въпреки че извънредните данъци и повинности са били задължения към държавата, те сами по себе си представляват без всякакво съмнение една форма на феодалната рента. Това е така, защото османската феодална държава, която разполагала с върховната собственост над мирийската земя, т. е. земята, включена в отделните ленове и обработвана от раята, е заемала по този начин положението на върховен феодален владетел. Следователно и данъците, които зависимото население изплащало в нейна полза, са били само един вариант на феодалната рента. Като изяснява зависимостта на селянина при феодализма, Маркс пише: „И тъй необходими са отношения на лична зависимост, на лична несвобода в каквато и да е степен и прикрепеност към земята в качеството на придатък към последната, крепостна зависимост в истинския смисъл на тази дума. Ако на тия отношения противостоят непосредствено не частни собственици на земята, а държавата в качеството на собственик на земята и заедно с това на суверен, както това се наблюдава в Азия, то рентата и данъкът се съвпадат или, по-право казано, тогава не съществува никакъв данък, който би се отличавал от тая форма на поземлената рента.“¹

Настоящият труд си поставя за цел да осветли характера на извънредните данъци и държавни повинности в процеса на тяхното развитие чак до Освобождението на България, и то в зависимост от общото развитие на турската феодална система. Както много други държавни и обществени институции, и извънредните данъци се налагат и оформяват като един от основните дялове в османската данъчна система едва през XV в., когато турската феодална власт се установила в балканските земи. Няма никакво съмнение, че в процеса на своето обособяване системата на извънредните данъци и държавни повинности е била под влиянието на редица подобни данъчни институции, които съществували във Византия и средновековните балкански държави до падането им под турско иго.

¹ К. Маркс, Капиталът. III, ч. II, 1949, стр. 803—804.

Такива институции са били налице и в селджукската държава в Мала Азия — нещо, което някои съвременни реакционни историци в Турция се стремят съвсем тенденциозно да представят като указание за някакво специфично, присъщо само на тюркските народи историческо развитие. В същност както селджукската държава в Анадол, така и унаследилата я османска държава, твърде примитивни по своето устройство, с дълготрайни остатъци от родово-племенни порядки,¹ по-скоро възприели, приспособили за свои нужди — за нуждите на държавата и нарастващата армия — покрай редица други форми, заварени в малоазийските византийски владения, и системата на извънредното данъчно облагане. Тази система е била не само твърде подходяща, но и необходима за селджукската, а особено за младата османска държава, чиято феодализираща се племенна аристокрация се стремяла към завоевателни походи и непрестанни войни и следователно имала нарастващи военни нужди. С покоряването на Византия и на балканските страни институцията на извънредните данъци и повинности, познати в тези страни, окончателно залегнала в основите на османската данъчна система.

Към края на XVI в. промените в турския феодализъм и дълбочаващата се финансова криза предизвикали чувствителни промени и в системата на извънредното данъчно облагане. Поради това че нуждите на упадащата империя нараствали, тя усилвала фискалния натиск над податното население, както се отбеляза, чрез различните държавни данъци и най-вече чрез въвеждането на нови извънредни данъци и увеличаването им по размер. Този процес се задълбочил особено през XVII и XVIII в. През периода, когато турската феодална система се намирала в пълно разложение и постепенно се разгръщали капиталистическите наченки, част от извънредните данъци престанали да се събират, изникнали някои нови данъчни облагания от този род, а друга част от *tekâlif-i örfiye* и *avariz-i divaniye* се задържала дори до самото Освобождение на България от турско иго, и то в най-примитивни форми. Политическият произвол и дискриминацията на немюсюлманското податно население, така характерни за условията на турския феодализъм, са допринесли за насилственото задържане и запазване на тия примитивни форми на някои от извънредните данъци. Въпреки че развитието на парично-стоките отношения през XIX в. предполагало и пълно развитие на паричната рента, поради изтъкнатите условия на произвол, беззакония и насилия в Турция, извънредните данъци запазили в голямата си част формата на натурални облагания, а повинностите и ангарите били предпочитани пред наемния труд както от турските феодали, тъй и от османската държава.

¹ Вл. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии. Москва—Ленинград, 1941, стр. 46—47; А. С. Тверитинова, Фальсификация истории средневековой Турции в кемалисткой историографии. Византийский временник, VII, 1953, стр. 10—13; P. Wittek, De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople (Un demi-siècle d'histoire ottomane). Revue des études islamiques, année 1938, cahier I, p. 2.

Изворният материал, върху който е направено това специално изследване на извънредните данъци и държавни повинности, обхваща преди всичко повече от 2000 оригинални турски документи от XVI—XIX в., съхранявани в Ориенталския отдел на Държавна библиотека „Васил Коларов“ — София. Те са проучени и анализирани в течение на близо две години. Една голяма част от тези документи, написани на всички османски канцеларски шрифтове — дивани, рика, талик, не-сих, сиякат и пр., — са включени в архивните фондове за отделни градове в българските земи¹ и за Дефтерхането и Великото везирство.² Това са всевъзможни фермани, кадийски илями, тезкерета, буюрултии, разписки, списъци, хюджети, арзухали, мазбати на меджлисите, телеграми и др. Другата част съставляват документите, вписани в т. нар. кадийски регистри на София,³ Видин,⁴ и Русе.⁵ Всички тези документи съдържат особено ценни сведения за системата на облагане с извънредните данъци, за същността, формите и размерите на някои от тия данъци, за неизбежните произволи на фискалните органи в процеса на данъчното разхвърляне и събиране и най-сетне за съпротивата на зависимото население срещу нарастващото бремене на тази данъчна категория. Привлечените турски документи се отнасят предимно до XVII—XVIII и XIX в. Един съвсем незначителен брой датира от XVI в. Ето защо изследвачът неизбежно се натъква на сериозни затруднения при опита да разкрие най-ранните форми на тия данъци и да изясни облика и предназначението им. Това почти не би могло да се направи, без да се прибегне до помощта на по-късни документи от XVII и XVIII в., които съдържат много по-изобилни сведения. При все че се отнасят до XVII—XVIII в., те спокойно могат да се използват и за по-ранния период (XV—XVI в.), тъй като същността и предназначението на извънредните данъци и държавни повинности не са претърпели някакви чувствителни промени дори до 40-те години на XIX в., като изключим, разбира се, преминаването на някой данък от натурална в парична форма.

От друга страна въпреки несъмнено голямата историческа стойност на турските архивни материали не бива да се забравя тяхната тенденциозност като официални документи, излезли от учрежденията на турската феодална власт. Ето защо въз основа само на тях не могат да се правят сигурни изводи за размерите и тежестите на хищническата експлоатация, на която османската дър-

¹ Папки № 1—16, 18, 20, 22—27, 29, 30—53, 55—162. Освен това в настоящия труд са използвани и около 600 документа, описани и сигнирани в каталога по старата система на Ор. отдел при ДБВК, както и множество подредени по новата класификация документи, още неразпределени в съответните папки за вилаетите в българските земи.

² Цариград — Дефтерхане, папки № 8, 9, 10, 11, 12, 13, 22, 22-а, 23, 28, 28-а; Цариград — Велико везирство, папки № 6, 7, 8, 15, 17.

³ Софийски сиджали от Ор. отдел № 20, 312/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, № 23, 306, 308. 1-бис, 311/1, 2, 3, 4; 16, 22, 309-бис.

⁴ Видински сиджали от Ор. отдел № 159/A, 74, 46, 310, 63.

⁵ Русенски сиджали от Ор. отдел № R/8, R/1, R/2, R/3, R/40. За историческата стойност на всички тия сиджали вж. J. K a b r d a, Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie. — Archiv orientální, XIX, Praha, 1951, p. 354—358.

жава подлагала раята при събирането на извънредни данъци и налагането на държавни повинности.

Наред с оригиналните османски архивни материали от Ориенталския отдел на ДБВК тук са привлечени и всички публикувани досега корпуси от турски документи, факсимилирани, в новотурска транскрипция или в превод,¹ както и отделни преведени документи.²

В настоящата работа са използвани и някои постановления на официалното османско законодателство, отразени било в общите кануннамета, било в кануннаметата за вилаети и санджаци в българските земи.³ Тия норми, макар и от твърде общ характер, имат

¹ J. Grzegorzewski, *Z sidzylatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej, akta tureckie (tekst turecki i polski)*. Lwow, 1912; A. Refik, *Türk idaresinde Bulgaristan (973—1255)*. Istanbul, 1933; L. Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie*. Budapest, 1955, I—II; M. Tayyib Gökbilgin, *XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa livâsi vakıflar—mülkler—mukataalar*. Istanbul, 1952 (Istanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi yayınlarından. Nr. 508); Д. И х ч и е в, Турските документи на Рилския манастир. София, 1910; Документи за българската история. III, София, 1940; А. Рефик, Документи, взети от тайните турски държавни архиви. Събрани и издирени от А. Рефик. София, 1938; Македонија во XVI и XVII в. Документи от сариградските архиви (1557—1645)—Превод, редакција и коментар Душанка Шопова, Скопје, 1955; Турски документи за македонската историја. Научен институт за национална историја на македонскиот народ. I, Скопје, 1951, II, 1953, III, 1955. Срв. рецензията за тия документи от Б. А. Цветкова, Издания на турски документи в Народна република Македонија. Исторически преглед, XII, кн. 3, стр. 88—96.

² H. Duda, *Schafsteuer und Schafflieferungen Bulgariens zur Osmanischen Zeit. Miscellanea in memoriam P. Mutafčiev*. Sofia, 1943; H. Duda, *Balkantürkische Studien*. Wien, 1949; H. Hadžibegić, *Tri fermama iz prve polovice XVI stoljeća. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, II, 1951, p. 83—94; Д-р П. Миятев, Няколко турски документи от XVI в. по продоволствието на султанската войска с овце от български селища. Архив за поселищни проучвания, I, 1938, кн. 1, стр. 130—135; Д. И х ч и е в, Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу Видински. СбНУ, XXIV, 1908, стр. 1—128; Турски държавни документи за кърджалиите. СбНУ, XXII—XXIII, 1906/7, стр. 1—71; Г. Баласчев и Д. И х ч и е в, Привилегиите на християните — рая в Османската империя и някои документи върху тях. Минало, г. I, 1909, кн. 1, стр. 15—37, * и Д. И х ч и е в, Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. Минало, г. I, 1909, кн. 3, стр. 239—264, кн. 4, стр. 346—354; Г. Д. Гълъбов, Османско-турски извори за българската история, ГСУ, Ифф, XXXIV, 1937/38, отд. отпеч., XXXV, 1938/39, отд. отпеч., XXXIX, 1942/43, отд. отпеч., Гл. Елезовић, Дервенџе. Један прилог за историју нашег народа под турцима. Лужна Србија, књ. III, бр. 28, стр. 321—329, 325—328; Соколари и соколарство. Из историје соколарства. Скопје, 1923, стр. 55—57, 60—64, 64—66, 68—70, 78—79.

³ Osmanlı kanunnameleri. Millî tettebbüler mecmuası, с. I, s. 49—112, с. II, s. 305—348; M. Arif, *Kanunname-i Ali Osman. Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası*, Istanbul, 1330—1331, sayı 13—19; Fr. Kraeplitz-Greifenhorst, *Kanunname Sultan Mehmeds des Erobers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, B. I, Wien, 1921, S. 13—48; O. L. Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar*. Istanbul, 1943; J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I, Wien, 1815; H. Hadžibegić, *Rasprava Ali Čauša iz Sofje o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, 1947, društvene nauke, sveska II, p. 139—205; I. H. Uzunçarşılı, *Kanun-i Osmanî Mefhûm-i Defter-i hâkanî*. Belleten, с. XV, Ankara, 1951, sayı 59, s. 381—399; X. Хаџибегић, *Канун-нама султана Сулејмана Законодаваца*. Гласник земаљског музеја у Сарајеву, 1949—1950, стр. 295—381. Срв. рецензията на Гл. Елезовић, X. Хаџибегић, *Кануннама султана Сулејмана*. Историски часопис, II, 1951, стр. 230—251; H. Hadžibegić

дотождва значение тук, доколкото разкриват в каква степен законодателните установления отразяват съществуващата система на извънредните данъци и как тия установления са били съблюдавани в практиката. Интересно е да се отбележи, че в общите законодателни актове от XV—XVIII в. липсват конкретни разпореждания за извънредните данъци. Такива разпореждания, и то в твърде ограничен размер, намираме в кануннаметата за някои български области, които отразяват по-конкретно режима в тях. Това се обяснява с обстоятелството, че общите кануннамета дават съвсем общи и често пъти твърде отвлечени норми, съобразени с шериатското право, при което се излагат само законоположенията относно признатите от шериата данъци. Извънредните данъци, въведени от османската държавна власт съобразно с конкретно възникнали нужди, не са предвидени по шериата и затова тяхната същност не се засяга в споменатите общи кануннамета.

От значение за пълното очертаване на извънредните данъци и държавни повинности са и сведенията в различни политически трактати от XVII в., представяни на султаните от някои османски савоници, загрижени за съдбата на упадащата империя.¹ Тия трактати, изпълнени с препоръки за подобрене системата на управление, съдържат много ценни данни за вътрешното устройство на османската държава по време на първоначалните изменения в турския феодализъм и разложението на административните и военните институти. Покрай другото тук се осветляват и известни подробности от същността на някои извънредни данъци и промените, настъпили с тях вследствие разложението на турската феодална държава.

Покрай изобилните данни от турските документи от съществено значение за правилното осветление на въпроса са и някои, макар и оскъдни, свидетелства на пътешественици и чужди наблюдатели.² Тия сведения носят неизбежните недостатъци на пътепис-

gić, Odgovor na kritiku Gliše Elesovića. Гласник земаљског музеја у Сарајеву. Историја и етнографија. Нова серија, св. IX, 1954, стр. 185—204; Вг. Ђурђев, Die Kanunnames der Osmanen und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte der Balkanländer. Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine, VII, 1955, p. 5—15.

¹ В. Д. Смирнов, Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. С. Петербург, 1873, А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей. Ученые записки Института востоковедения, VI, Москва — Ленинград, 1953, стр. 212—268; W. F. A. Behrhauser, Das Nasihatname. Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, XVIII, 1864, S. 699—740; Ottoman Statecraft. The Book of Counsel for Vezirs and Governors of Sari Mehmed Pasha, the Defterdār. Turkish Text with Introduction, Translation and Notes by Walter Livingston Wright. J. R. Princeton, 1935.

² H. Dernschwam, Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55), ed. Fr. Babinger. München und Leipzig, 1923; St. Gerlach, Türkisches Tag-Buch. Frankfurt, 1674; Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopel, welche auf aller gnädigsten Befehl... Carl des Sechsten, nach glücklich vollendetem Zweyjährigen Krieg... der Damian Hugo von Virmondt rühmlich verrichtet... Nürnberg, 1723; Rev. R. Walsh, Narrative of a Journey from Constantinople to England. London, 1828; J. M. Berton, Les turcs dans la balance politique au dix-neuvième siècle ou Considerations sur l'usurpation ottomane et sur l'indépendance de la Grèce, par J. M. Berton suivies d'une nouvelle traduction des lettres de Lady Montague sur la Turquie. Paris, 1822; M. A. Walker, Through Macedonia to The Albanian Lakes. London, 1864; A. Boué, La

ната и мемоарна литература и са повърхностни и едностранчиви. Те обаче разкриват по-правдиво от турските извори един друг момент от разглежданата тук проблема — отношението на раята към труднопносимото бремѐ на извънредните данъци и повинности и угнетителския характер на тази данъчна категория.

Проблемата за извънредните данъци би била осветлена до известна степен едностранчиво, ако не се привлекат макар и оскъдните данни в някои домашни извори — летописни бележки и приписки,¹ а за XIX в. — нашата възрожденска преса, както и известни бележки и изказвания по тия въпроси на някои от българските революционери-демократи. От материалите, поместени в българските вестници през епохата на Възраждането и отнасящи се до проблемата за извънредните данъци, особено ценни са дописките от различни български селища и райони. Те съдържат често пъти изобилни и интересни сведения предимно за производите и насилията на фискалните агенти при събирането на извънредните данъци и най-вече за тежкото бремѐ на повинностите и ангариите, които се запазили в най-груба форма до Освобождението. При използването на възрожденските вестници, разбира се, е необходимо да се държи сметка за тяхното политическо направление и идеологически облик.

* * *

Извънредните данъци и държавни повинности, както изобщо феодалната рента в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт, си остава все още слабо проучена материя въпреки големия интерес, който представлява тя.

Един от първите изследвачи, който спира макар и бегло вниманието си върху някои от извънредните данъци, е бележитият немски османист от миналия век J. v. Hammer.² Авторът е разполагал с богатия документален материал на турските архиви в Цариград. Благодарение на това той е съумял да набележи правилно редица основни общи положения относно същността на някои извънредни данъци. Известни установки на Хамер по тези въпроси са възприети трайно в науката и не са опровергани дори и досега. Хамер отделя по-специално внимание на данъците авариз, сюрсат, нузул и имдади сеферие, разбира се, в рамките на съвършено сбито изложение от една-две страници. Като отнася тия данъчни задължения към кате-

Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique. I—IV, Paris, 1840. A. I. Hajek, Die Bulgaren im Spiegel der Reiseliteratur des 16 bis 19 Jahrhunderts, Bulgarien, Berlin, 1942, S. 47—99; Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de son excellence Mr Jaq. Porter, ambassadeur d'Angleterre, par le R. P. Joseph Boscovich. A Lausanne, 1772. Тук са споменати само онези пътеписи, които съдържат данни, пряко отнасящи се до извънредните данъци и държавни повинности.

¹ Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Сборник за историју, језик и књижевност српскога народа, одељење I, књ. I—III, 1902, 1903, 1905 г.; Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на народната библиотека в София. I, София, 1910; Г. Киров, Летопис на Жендо Вичов от Котел. СбНУ, XII, 1895, стр. 349—382; по отделни въпроси са използвани и някои материали от книгата на Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. II, София, 1944.

² J. v. Hammer, op. cit., I, S. 180, 327, 329.

горията на извънредните или произволните данъци (*willkürliche Auflagen*), авторът счита, че част от тях, а именно митата и пр., съставлявали т. нар. аваризи дивание. Разбира се, тази теза не се потвърждава от изворните данни. По всичко личи, че митата съвсем не могат да се отнесат към тази данъчна категория. Хамер разглежда данъка авариз само като извънредно наложена принудителна работа или паричен откуп за тази работа. С това обаче не се изчерпва въпросът за същността и характера на авариза. Самите турски документи показват, че по своя произход аваризът е натурален данък, който едва впоследствие е добил парична форма. До късно обаче в много случаи продължавали да го събират от населението във вид на принудително иззети храни и припаси. Размерът на данъка и системата на събирането му са набелязани у Хамер напълно по данните на *Nasihatname* и втория трактат на Кучибей Гюмюрджински, без каквото и да било критично изследване на тия извори. Все тези данни е имал пред вид авторът, когато е обрисувал и данъка нузул. Този очерк обаче е също така ограничен и не създава цялостна представа за облика и предназначението на нузула. Данъкът сюрсат е според Хамер натурални доставки на пшеница, ечемик и овес, събирани във военно време за нуждите на армията. Авторът обаче не е включил тук и многобройните изземвания на слама, сено, трева, дърва, брашно, масло и пр., които също спадали в много случаи към доставките сюрсат.

Не отговаря на сведенията в многобройните турски извори и твърдението на Хамер за характера на т. нар. имдади сеферие. Той смята, че това са военновременни облагания върху някои стоки, като напр. виното, тютюна и пр.

По-голямо място на въпроса за извънредните данъци е отделил А. Вефик в двутомния си труд върху османската данъчна система.¹ Изследването на Вефик безспорно изобилствува с интересни и полезни сведения. Авторът изброява и разглежда накратко 97 вида извънредни данъци. Той обаче не сочи изворите, отдето черпи данните си, поради което изложението му има в известен смисъл по-скоро популярен характер. А. Вефик разпределя всички извънредни данъци (у него те са групирани само под наименованието *tekâlif-i örfiye*) в две основни категории. В първата група той поставя данъците, наложени поради военновременни нужди, които се събирали по същия начин както редовните, и макар непредвидени по шериата, започнали да се считат законни от шериатско гледище. Във втората група Вефик поставя всички извънредни данъци, които не се събират както редовните, налагат се произволно под формата на *tekâlif-i şaka* и не се считат узаконени от шериата. Разбира се, тази класификация страда от сериозни недостатъци, тъй като авторът не е подбрал никаква характерна отлика, съобразно с която да обособи отделните групи. Той е направил това само формално с оглед дали едни или други данъци са възприети като законни съобразно с шериата.

¹ A. Vefik, op. cit., I, s. 69—140. II, Dersaadet, 1330, s. 347—349.

Съвсем бегло споменава за извънредните данъци Ch. Morawitz, без дори да ги изброява.¹

В коментара си към публикуваните документи, които се отнасят предимно до принудителното изкупуване на храни от раята за османската армия по време на втория ѝ поход срещу Виена в 1683 г., J. Grzegorzewski тук-там дава известни пояснения за някои извънредни данъци. Не всички от тия пояснения обаче разкриват правдиво характера на съответните данъчни задължения.² Така напр. авторът твърди, че данъкът нузул се е събирал в пари в размер, равен на стойността на продуктите, нужни за войската (стр. 238). Очевидно Grzegorzewski съвсем неправилно отъждествява в случая данъка бедели нузул с данъка бедели сюрсат.

Въз основа на разнообразния материал, публикуван у Grzegorzewski, Léo Barbar написа отделна книга, в която разглежда преди всичко положението на категориите рая със специални задължения.³ Между другото той сочи от кои извънредни данъци са били освободени тия категории зависимо население заради тежките си обязанности към държавата.

Специалната статия на Krcsmarik⁴ върху данъка авариз не съдържа нищо особено ново относно облика на този данък. Тя по-скоро преповтаря в сбита форма известните вече най-общи данни, които впрочем бе дал още Хамер.

В книгата си върху някои въпроси от османската икономическа история Z. Karamursal се спира и на извънредните данъци. Изложението му обаче не е оригинално.⁵ До голяма степен той е използвал сведенията, обнародвани от Вефик, а в много случаи дори дословно ги е преповторил.

Безспорно нови фактически данни относно същността на данъка авариз съдържа неотдавна обнародваната статия на Ö. L. Barkan.⁶ Очевидно авторът е разполагал с турски архивни материали, въз основа на които е достигнал до известни нови установки за произхода на споменатия данък и за начина на налагането му. Авторът твърде сполучливо очертава характера и предназначението на данъците от групата аваризи дивание, като не пропуска да изтъкне и голямата неяснота и непроученост на тази материя. Баркан обаче не е разгледал и друг съществен въпрос — за отношението на зависимото население към това данъчно облагане, — избягнал е да изтъкне непрекъснатите произволи и издевателства на финансовите органи при събирането на авариза.

В интересната си статия върху икономическото развитие на средновековна Турция през периода на нейното утвърждаване M. Akdağ съвсем мимоходом спира вниманието си на извънредните да-

¹ Ch. Morawitz, *Les finances de la Turquie*. Paris, 1902, p. 3.

² J. Grzegorzewski, *op. cit.*, p. 238, 240, 241 (полски текст).

³ L. Barbar, *Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683*. Wien und Leipzig, 1916.

⁴ Krcsmarik, *Awārid akčesi*. Encyklopädie des Islam, I, 1913, S. 535.

⁵ Z. Karamursal, *Osmanlı malî tarihî hakkında tetkikler*. Ankara, 1940, s. 181—191.

⁶ Ö. L. Barkan, *Avariz*. İslâm ansiklopedisi, İstanbul, 1949, II, s. 14—17.

нъци, които отделя само под наименованието аваризи дивание.¹ Като се занимава бегло със системата на събирането им, Акдаг подчертава, че за разлика от *tekâlif-i şeriye* и *tekâlif-i örfiye avariz-i divaniye* са претърпели по-съществени и по-дълбоки промени не само защото били увеличавани по размер, но и защото били въведени нови и нови извънредни данъци. Очеркът на Акдаг няма характер на специално изследване по тия въпроси, тъй като те са засегнати само между другото в съвсем сбита форма с цел да се обрисова по-пълно икономиката на Османската империя през това време.

Но набелязаните тук изследвачи, както изобщо всички буржоазни османисти осветляват по-скоро формално категорията на извънредните данъци и държавни повинности, без да я разглеждат като дял от големия въпрос за феодалната рента, без да я свързват с условията на турската феодална система, без дори да проследят историческото развитие на тази фискална институция с оглед на нейните изменения. В нито един от тези макар и кратки очерци авторите не са разкрили тежестите, размерите на експлоатацията, на която османската държава подлагала раята чрез системата на извънредните данъци и държавни повинности. Никъде не става и дума дори за съпротивата на зависимото население срещу засилващия се фискален натиск на централната власт, срещу нарастващия брой на извънредните данъци и срещу безчислените произволи, които съпровождали събирането на тия данъци. Към всичко това трябва да се добави, че и от фактическо гледище голямата част от извънредните данъци си остава неразяснена и неуточнена в буржоазната османистика. Цяла редица от тази група данъци, за които турските документи съдържат изобилни данни, не са дори споменати от буржоазните изследвачи.

В марксистката историография от тази област въпросът за извънредните данъци и държавни повинности в България под турска власт не е поставян изобщо за разглеждане. Настоящият труд представлява един скромнен опит за цялостно изследване на извънредните данъци и държавни повинности като част от голямата проблема за феодалната рента в българските земи под османско владичество. С помощта на изворен материал предимно от необнародвани турски документи студията има за задача да разясни в светлината на марксистко-ленинската научна методология поне най-същественото от тази толкова малко проучена данъчна категория. Разбира се, не всички въпроси от тази област биха могли да се разрешат окончателно и пълно главно поради това, че данните за тях са не само оскъдни, но често пъти и съвсем противоречиви. Бъдещите изследвания в тази насока ще попълнят тия празноти.

В студията са привлечени твърде голям брой неиздадени турски документи от Софийския архив, които могат да създадат впечатлението за известна претрупаност на изворния материал. В много случаи изобилното привеждане на такива документални данни е направено тук съвсем съзнателно с оглед на това, че тия данни са не само напълно нови и неизвестни, но и трудно достъпни поради

¹ M. A k d a ğ, op. cit., s. 546—549, 553—564.

езика и шрифтовете, на които са написани. С това се цели да се направи достойние на науката и този малко използван изворен материал. Това е необходимо винаги, когато се борави в една толкова слабо проучена област, където историкът е принуден не само да осветлява неразрешени проблеми, но преди всичко да положи огромен труд за подбиране, дешифриране и превеждане на основните си изворни материали — османо-турските документи.

В изложението също така съзнателно са оставени и множество турски термини за обозначение на известни исторически реалии, поради това че в превод би се заличил точният им исторически смисъл. Затова пък в края на труда е даден списък на тия термини с пояснителни бележки за значението им.¹

В много от турските документи, използвани в настоящата работа, се споменават редица имена на села и градове в българските земи. По-значителните и по-познатите от тях са споменати с техните съвременни имена или ако имената са стари — с указания за новите наименования и сведения за местонахождението на съответното селище. Имената на по-малките селища, най-вече селата, са дадени така, както се четат в самите документи, разбира се, с посочване за правилното произношение на името, ако то е изопачено от турския регистратор, или за новото име на селото, ако е възможно да се установи.²

В процеса на продължителната работа над турските документи ми оказа ценно съдействие асистентът от Ориенталския отдел Никола Попов, комуто изразявам тук своята признателност.

Дължа благодарност и на уредника на Ориенталския отдел в ДБВК д-р Борис Недков, който най-отзивчиво и любезно предостави на мое разположение необходимите ми архивни материали.

¹ Някои от тези термини имат много значения в зависимост от смисъла, в който са употребени. Тук са дадени само значенията им в конкретно използваните документи.

² Новите наименования на селищата или най-общите географски посочвания за местонахождението са дадени само при първото споменаване на определено селище, тъй като в противен случай биха се получили ненужни и отежняващи текста повторения.

N-1707 / 1967.

ГЛАВА I

ПАРИЧНИ ДАНЪЦИ ОТ ГРУПАТА НА TEKÂLIF-I ÖRFIYE VE AVARIZ-I DIVANIYE

Авариз акчеси

В посочените вече публикации, които засягат проблемите, свързани с т. нар. извънредни данъчни облагания, не съществува ясна класификация на тия данъци и определен критерий при подреждането им. До голяма степен това се дължи на съвсем разнообразния им характер и предназначение. Единствен Vefik се е опитал да групира извънредните данъци с оглед на нуждите, които са изисквали въвеждането и налагането им. Тази класификация обаче се оказва не особено сполучлива, тъй като в повечето случаи данъците от една подобна група, възникнали около близки по същност нужди, имат съвършено различна форма и начин на събиране. Ето защо за по-голяма прегледност и удобство разглежданите тук извънредни данъчни задължения на раята в българските земи са подредени в три основни групи — парични данъци, принудителни изземвания на храни, добитък и други припаси и, на трето място, държавни повинности и ангарии. Това подреждане е съобразено с формата на тия задължения — парична, натурална и отработъчна. Разбира се, така обособените групи са до голяма степен условни. През цялата епоха на турското владичество в системата на извънредните данъци има едно непрекъснато преливане на отработъчната и натуралната форма в парична и обратно. При това преливане с все по-широкото развитие на стоковото производство, на парично-стоковите отношения закономерно е да се очаква все по-голямото развитие на паричната рента. Обаче поради тежките условия на несигурност, политически гнет, насилия и произволи, характерни за турския феодализъм, почти до Освобождението се задържат натуралната и отработъчната форма на извънредните данъчни облагания. Много често един и същ данък по едно и също време се е събирал и в натура, и в пари, една и съща повинност по едно и също време е била налагана като повинност или като паричен откуп за тази повинност. Ето защо строга граница между посочените групи не може да се постави.

Един от основните извънредни данъци, налаган на раята, е данъкът авариз акчеси. Кога точно е въведен този данък, е трудно да се определи. Това извънредно облагане е възникнало без всякакво съмнение във връзка с известни нужди на османската държава и отначало е събирано на пет години веднаж. Asafnâme-то на Лутфи паша съдържа някои макар и оскъдни данни относно характера и първо-

началното събиране на авариз акчеси. „По времето на султан Селим, се казва там, [аваризът] се събра веднаж. След това се взимаха на 4—5 години един път по 20 акчета.“¹ От допълнителните пояснения в *Asafnâme*-то се вижда, че авариз акчеси е бил нещо като паричен еквивалент на стойността на пексимета (сухарите), необходим на войските по време на почивките им. (*Mukabele istirahatlarında askere peksimet için beha deyu ra'û etmişler.*)²

Но този данък не винаги е бил предназначен пряко за военни нужди. В известни случаи авариз акчеси е бил събиран за издръжката на султанската кухня,³ а понякога, когато се налагал в натура, той отивал за нуждите на държавните обороти,⁴ на султанското терсане, барутхане⁵ и пр.

В други случаи приходите от авариз акчеси били използвани за извършване на държавни строежи. Така според един документ от средата на XVIII в. сумата от авариз акчеси на околията Зихна била предназначена за извършване строежа на държавната фабрика в Правище (*bî ciheti tekmil-i masraf kârhane-i Pravişte ki beher sene an mal-i avariz-i kaza-i Zihne ocaklık tain-i şude. . .*)⁶

С течение на времето, с нарастващото военно напрежение на империята в хода на непрестанните ѝ завоевания и изтощителни походи, военновременните ѝ разходи нараствали, а в резултат на това и данъкът авариз акчеси постепенно се превърнал в ежегодно тежко облагане. Според известието на Кучибей Гюмюрджински до 1582 г. данъкът авариз акчеси се събирал в размер 40 акчета.⁷ Ясно е, че от времето на Селим I до споменатата 1582 г. разглежданият данък се е увеличил с 20 акчета. Но в резултат на дълбоките промени, настъпили в турската феодална система през втората половина на XVI в., финансовата криза в империята се задълбочила. Държавното съкровище непрекъснато било празно. „Доходите на хазната не покриваха разходите ѝ и поради това се явиха огромни (финансови) затруднения“⁸ — съобщава съвременникът на тия събития Мустафа Селяники (края на XVI в.).

Упадъкът на феодалното опълчение вследствие разложението на османското служебно земевладение наложил на турската държава да увеличи броя на армията със заплаща. Това поставило държавното съкровище в нови тежки затруднения. Поради тези хронически недоимъци на хазната османската държава често оставяла

¹ и ² R. Tschudi, *Das Asafnâme des Lutfi Pascha nach Handtschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel*. Berlin, 1910, S. 41—42.

³ Вж. напр. неиздаден документ от Ор. отдел на Държавна библиотека „Васил Коларов“ — София, Пловдив — тахсилдар, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 4 джемази I 1095 г.

⁴ Срв. неиздаден документ от Ор. отдел, Шумен—кадия, II. А. 1. а. Задължения на раята към държавата, 28 джемази I 1193 г.

⁵ Неиздаден документ от Ор. отдел, Авратхисар—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 16 шеввал 1104 г.

⁶ L. Fekete, *op. cit.*, I, S. 846—849.

⁷ В. Д. Смирнов, „Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. С. Петербург, 1873, стр. 141.

⁸ *Tarih-i Selânikî*. Ръкопис на Ор. отдел при ДБВК, Ор/782, лист 186-б.

без заплаата войниците и еничарите и така предизвиквала сред тях бунтове и недоволства.¹

Промените в турския феодализъм и последвалите ги упадък и разложение във военния апарат на империята довели до постепенно прекратяване на завоеванията. Османската държава вече не била в състояние да поддържа старото си бойно напрежение, нито да включва нови територии в границите си — усилията ѝ били насочени вече към опазването на териториалните придобивки. Прекратяването на завоеванията означавало и прекратяване на нови приходи в държавното съкровище, което и без това било в пълен дефицит. Тези финансови усложнения принудили централната власт да потърси средства и начини, за да преодолее настъпилния финансов крах и съпътстващото го разложение на целия държавен апарат. Наред с въвеждането на откупната система при събирането на данъците (*iltizam*), наред с разпродажбата на документи за владение на ленове,² наред с постоянното обезценяване на монетите³ османската държава прибегнала към увеличаване на данъците. Голямата част от тях започнали да се събират в повишен размер, а наред с това били въведени и редица нови данъци.⁴ Разбира се, че поради произволния характер на извънредните данъци именно те най-много нарастнали при новите условия. „Извънредните държавни данъци започнаха един след друг да се налагат произволно на поданиците в страната,⁵“ пише с възмущение Селяники. „В провинциите на държавата извънредните данъци доведоха раята до това, че ѝ дотегна и този свят, и всичко, което се намира в него.“⁶ Вследствие на всичко това и данъкът авариз акчеси се увеличил значително. От четиредесет акчета до 80-те години на XVI в. през първата половина на XVII в. той достигнал 300 акчета, както съобщава в двата си политически трактата сам Кучибей Гюмюрджински.⁷ През втората половина на XVII в. авариз акчеси още нараснал по размери—

¹ Naima, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Cristian era*, transl. from the turkish by Ch. Fraser. London, 1832, p. 10, 51; *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron Baron de Salignac, 1605 à 1610. Correspondence diplomatique et documents inédits, publiés et annotés par le Comte Th. de Gontaut Biron*. Paris, 1889. Срв. писмо от 17. VIII. 1607 г., p. 162, писмо от 29. XII. 1608 г., p. 254.

² Вж. А. С. Тверитинова, *Восстание Кара Языджи—Дели Хасана в Турции*. Москва—Ленинград, 1946, стр. 38. Б. А. Цветкова, *Турският феодализъм и положението на българския народ до началото на XIX в.* Исторически преглед, т. XI, кн. 1, стр. 68—69.

³ M. Belin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrits originaux*, Paris, 1855.

⁴ Срв. В. Д. Смирнов, *пос. съч.*, стр. 139, 141, 142; Б. Недков, *Поголовният данък в Османската империя с оглед на България*. Исторически преглед, г. II, кн. 1, стр. 23; Н. И. Милев, *Един неиздаден документ за българската история (1597 г.)*. Известия на Историческото дружество (ИИД), т. IV, 1915, стр. 95; *Кадийски регистър от Ор. отдел 1-бис*, лист 108-а, док. I и пр.

⁵ и ⁶ *Tarih-i Selânikî*, лист 187-а, 309-б.

⁷ В. Д. Смирнов, *пос. съч.*, стр. 141; А. С. Тверитинова, *Второй трактат Кочибей*. Ученые записки Института Востоковедения, т. VI, Москва—Ленинград, 1953, стр. 245. Срв. т. нар. *Nasihatname*, съставено в 1640 г. вероятно от някакъв везир, което в много отношения съвпада почти дословно с втория трактат на Кучибей (W. F. A. Behnhaefer, *op. cit.*, S.719).

започнали да го събират по 325 акчета от всяко хане (данъчен дял). Така от едно тезкере от 14. II. 1676 г., въз основа на което трябвало да се издаде съответна заповед, се вижда, че за тази година авариз акчеси трябвало да се събира от казата Коница, лива Янина (Гърция) и казите Зихна (Зихни, Зиляховско), Чаглаик (Драмски район, сега в Гърция) и Драма (сега в Гърция), лива Паша (в Юго-западна България и част от Македония) в размер от 325 акчета на хане.¹

По всичко изглежда, че в същия размер данъкът се е налагал върху раята в българските земи и през XVIII в., и в началото на XIX в. В потвърждение на това свидетелствува един препис от заповед, датирана от 1746 г. и отправена до софийския кадия. В заповедта се нарежда да се събере данъкът авариз от Софийска каза за тази година в размер на 325 акчета на хане.² В няколко заповеди от 1804 г., с които се изисква от Битолско да се съберат данъците авариз и бедели нузул за 1804/1805 г. и 1805/1806 г., се нарежда авариз акчеси да се налага в размер по 325 акчета от всяко хане.³

Разбира се, когато се проследяват промените в размера на данъка авариз акчеси и на всички други османски данъци от края на XVI в. нататък, трябва да се държи сметка и за голямото обезценяване на монетите, предизвикано от настъпилата революция на цените. При тия обстоятелства реалното покачване размерите на даден данък е без съмнение не така голямо. Във всеки случай непрестанните оплаквания на съвременниците, отразени в османските хроники или в официални турски документи, са сигурно доказателство за действителното непрекъснато увеличаване на извънредните данъци и изобщо на данъчното бреме през периода на упадъка в империята.

Именно поради задълбочаващата се финансова криза в османска Турция от XVII в. нататък и поради обстоятелството, че вследствие на това били в широко обръщение непълноценни монети, при събирането на авариза, както и на всички други парични данъци централната власт вече почнала да определя курса на монетите.⁴

Облагането с данъка авариз акчеси, както и с редица други данъци е ставало по определена система. В мевкуфатските регистри, съхранявани в държавната хазна в Цариград, били вписани специалните данъчни дялове на т. нар. хане, с които били обложени различните села и градове на империята, респ. и в българските земи. Всяко от тия ханета изглежда е обхващало по три, пет, десет до петнадесет домакинства, подлежащи на облагане.⁵ Раята, която била натоварена

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — мубашир, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 29 зилкаде 1086 г.

² Софийски кадийски регистър от Ор. отдел 312/8, лист 7-а, док. I.

³ Турски документи за македонската историја (1803—1808 г.), Институт за национална историја, II, Скопје, 1953, стр. 51—52, 75—76. По-нататък тези сборници ще се обозначават с ТДМИ. Сериозен недостатък на тия неотдавна издадени документи е липсата на факсимилета или транскрипции на оригиналите. Това не позволява на изследвача да направи необходимите справки по текста (срв. рецензията за тях от Б. Цветкова в Исторически преглед, г. XII, 1956, кн. 3, стр. 88—93).

⁴ Вж. напр. Софийски кадийски регистри 1-бис, лист 106-а, док. I и 312/8, лист 7-а, док. I, ТДМИ, II, стр. 51—52.

⁵ Ö. L. Barkan, Avariz, İslâm ansiklopedisi, II, İstanbul, 1949, s. 14—15.

с тия нарочни данъчни дялове, е назована в изворите „ханекеш“ (hanpekeş). Не само авариз акчеси се събирал по ханета. Така се извършвало разхвърлянето и събирането и на други парични и натурални данъци, както ще видим впоследствие.

Въз основа на тия данъчни дялове се определяли размерите на съответните данъци. Всяко село, всеки град и паланка имали точно обозначен брой ханета, които следвало на място да бъдат разхвърляни съобразно с възможностите на раята. Според сведенията на Кучибей Гюмюрджински към 40-те години на XVII в. в цялата Османска империя имало 120 000 къщи, подлежащи на облагане с авариз, 20 000 къщи били неплатежоспособни и в същност данъкът следвало да се събира от 100 000 къщи.¹

При регистрацията по ханета всяко населено място било вписано към съответната каза. Каквато и да било произволна промяна в така установената регистрация предизвиквала объркване в цялата система на данъчното облагане, тъй като прехвърлянето на едно селище с неговите ханета към регистрацията на друга каза водело до обременяване на населението от старата каза и с ханетата на отписалото се оттук селище. Доколко тези промени в регистрацията на обложените с ханета селища създавали обърквания и затруднения в процеса на данъчното облагане, личи от самите турски документи. От един такъв документ от 1. I. 1759 г. узнаваме, че раята в селата Лакна (Лакана), Негован (Ксилополис), и двете в Лагадинско — Гърция, Бешкеди и Янък, Солунска каза, нахия Ланката, успяла на местна почва да се прехвърли по регистрация към Серска каза, която спадала към друга лива. Вследствие на това техните ханета авариз, както и ханетата им за облагане с други данъци се стоварвали върху останалите села в споменатата околия. Отежнената рая поискала отлъчилите се села да бъдат причислени отново към Солунска каза и да изплащат наравно с тях данъците си. Всичко това е изложено в арз и кайме на пашата, както и в арз на солунския кадия.²

Практически разхвърлянето на ханетата върху дадено селище и околия и събирането съобразно с това на авариза се е извършвало на място от нарочен агент на фиска. Това лице пристигало с подпечатан препис от мевкуфатските дефтери, където бил вписан броят на ханетата, определени да се наложат на съответната каза или селище.³ Едновременно с това лицето, натоварено да събере авариза, носело и султанска заповед, в която се нареждало да се извърши това събиране за съответната година.⁴ По всичко изглежда, че както други заповеди от този род и тази заповед била прочи-

¹ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибейа . . . , стр. 244; срв. и Nasihatname, S. 727. Тези цифри изглеждат невероятно малки с оглед на цялата империя. Твърде допустимо е, че в случая съставителите на трактатите са имали пред вид броя на ханетата, подлежащи на облагане с авариз.

² Неиздаден документ от Ор. отдел на ДБВК, Солун—мутесариф. II. А. 1. б. Рая със специални задължения, дербенджи, 2 джемази I 1172 г.

³ Срв. напр. Софийски кадийски регистри 312/8, лист 7-а, док. I и 1-бис, лист 106-а, док. I.

⁴ Срв. неиздаден документ от Ор. отдел на ДБВК, Тиквеш—кадия, I. И. 3-а. 2. а. Авариз, шеввал 1105 г.

тана пред населението и вилаетските аяни. В тяхно присъствие и с тяхно участие се извършвало и самото разхвърляне на ханетата. След съответната справка на място от общия брой на облагаемите селища се отделяли ония от тях, които не подлежали на облагане. Пресмятал се и броят на забягналите и преселени раи и ханетата им били налагани на техните съселяни или съграждани.¹ След всичко това се съставяли списъци с броя на ханетата, наложени на всяко село в дадена околия и санджак или пък на всяка махала в даден град. От този род е напр. цитираният вече списък на селата в Тиквешка околия с техните ханета за събиране на данъците авариз и бедели нузул за 1693/1694 г.² Такъв е и списъкът на софийските махали с ханетата им, въз основа на които трябвало да бъде прибран аваризът и бедели нузултът от София за 1746 г.³

Броят на ханетата, обозначен в държавната хазна, можел да бъде намален или увеличен съобразно с конкретните условия и с податните възможности на населението. В такива случаи с ферман били уведомявани местните власти и били предупреждавани да спазват въведените изменения в броя на ханетата. Така напр. в една заповед от 29. I. 1619 г. на лицето, което владеело околията Провадия като арпалък, и на силистренския кадия се съобщава, че от петте ханета, които били възложени на с. Диваневиран, Силистренско, в регистъра било извадено едно хане и селото останало с четири ханета. От трите ханета на с. Хасан било намалено едно и оставали две, с. Хаджичолак с три ханета оставало с две, от осемте ханета на с. Боазкестие (?), Провадийско, три били извадени и оставали пет, и т. н. Заповядва се на съответните власти да се вземе пред вид това изменение и дане се събира данъкът авариз в по-голямо количество от онова, което изисквал сегашният брой на ханетата.⁴ В препис от заповед, датирана от 17. IX. 1619 г., на бившия одрински кадия, който владеел като арпалък Варненска околия, се съобщава, че по молба на нарочно изпратен в Цариград човек от с. Илч (?), Варненско, от определените три ханета на това село били извадени от регистъра 2 ханета поради голямата бедност на населението. На това население бил издаден за случая нарочен документ. Заповядва се на бившия одрински кадия да не събира авариз за отменените две ханета.⁵

След разхвърлянето на ханетата фискалните агенти пристъпвали към събирането на авариза. Изплатилите това свое данъчно задължение получавали нарочни тезкерета, за да не бъдат обезпокоявани с повторно събиране на данъка.⁶

¹ и ² Срв. неиздаден документ от Ор. отдел, Тиквеш—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, шеввал 1105 г.

³ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 7-6, док. I.

⁴ Неиздаден документ от Ор. отдел, Силистра—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 12 сафар 1028 г.

⁵ Неиздаден документ от Ор. отдел, Варна — тахсилдар, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 7 шеввал 1028 г.

⁶ Срв. неиздаден документ от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, последните десет дни на реби I 1016 г.

При известна промяна със селището, обложено с определен брой ханета (разпръсване на жителите, измиране и пр.), населението донасяло в Цариград и молело тази промяна да се отрази в регистрацията на техните ханета. Така напр. според един арз на одринския кадия от 9. VIII. 1665 г. раята от село Хаджилар, нахия Чоке, Одринско, натоварена с 5 ханета авариз, се оплакала, че била бедна и голяма част от нея се разпръснала. В селото останали 5—6 души. След като била извършена регистрацията, в някои близки местности изникнали няколко къщи, които образували една махала. Те обаче не били обложени с ханета авариз. Ето защо молителите настояват и върху новата махала да бъдат разхвърляни определените за селото пет ханета.¹ В илям на ямболския кадия от 17. XII. 1695 г. се донася, че раята от немюсюлманската махала Кесали в Ямбол била обложена при регистрацията с четири ханета. Тая рая обаче се оплакала, че една част от нея се разпръснала, друга пък измряла от чума. Останалото население е бедно и този брой на ханетата не е по силите му. Жителите на споменатата махала заявили пред кадията, че ако не им бъдат намалени две ханета, всички ще се разпилеят поради непосилните данъчни тежести.²

По същия начин податното население е донасяло на централната власт, в случай че при регистрацията на ханетата била допуснатата грешка. Така в една молба от 1658 г. жителите на с. Бахшибейлу, нахия Юскюдар, Одринско, съобщават, че от старо време това село било обложено с три ханета. Но от ханетата на някое друго село било отделено едно хане и било наложено на споменатото село. Неправилно наложеното хане било тежест на населението и то помолило това хане да бъде премахнато.³

До периода на реформите през XIX в. данъкът авариз продължил да се събира от населението по набелязания вече начин при съблюдаване на същата установена от векове процедура.⁴

Тази система на облагане и събиране данъка авариз не винаги е била съблюдавана както трябва в практиката. Напротив, злоупотребите при регистрацията и разхвърлянето на ханетата, произволите при прибирането на самия данък са били съвсем обичайно явление. Това особено се засилва в резултат на измененията в турската феодална система от края на XVI в. нататък и се разраства едновременно с всички други прояви на разложение, упадък и анархия в турския държавен апарат. Това има пред вид и Кучибей Гюмюрджински, когато със загриженост се обръща към султан Ибрахим I във втория си трактат: „Мой могъщи господарю, извънредно е необходима регистрацията на населението. Поради войните райте изоставиха селата си и се разпръснаха. В дадено село били обозначени 10 къщи, след това райте се пръснали и останала само една

¹ Неиздаден документ от Ор. отдел, Одрин — кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 29 мухаррем 1076 г.

² Неиздаден документ от Ор. отдел — Сл 6/5.

³ Неиздаден документ от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. И. 3. а. Авариз, 27 реби I 1069 г.

⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Т. Пазарджик—мухасил, I. Данъци, авариз, 28. III. 1827 г., Т. Пазарджик—мухасил, I. Данъци, авариз, 2. IX. 1827 г.

къща. Явява се събирачът на авариза и на основание на това, че в селото са зачислени 10 къщи, той взема авариз като че са налице всичките 10 къщи. От всяка къща взема още по три гроша в полза на бея. А има села, в които по време на регистрацията е била отбелязана само една къща. Сега [селото] било запълнено с раи, дошли отвън, и значи станало 10 къщи. Ако се извърши регистрацията, ще се възстанови справедливостта. Ако селото има много население, регистрацията да се извършва съобразно с наличното количество. Ако в селото има три къщи и във всяка къща по един човек, то да се впише, че в селото има една къща, ако са 6 къщи [при същото положение, т. е. по един човек, б. м.], да се впишат две къщи. Ако са още повече, то да се определят и повече. Ето какво значи да се извърши регистрацията (тахрир). И по този повод заповядайте на вашия слуга — великия везир: „Изпрати в моята пазена от Бога страна добри мюсюлмани и умни хора. Нека те справедливо и честно да извършат регистрацията. При това нека се въздържат да вземат подкупи и никого да не притесняват.“¹ Същите съвети към султан Ибрахим I съдържа и споменатото вече *Nasihatname*.² Обширното и подробно изложение в тези два политически трактата, които разкриват недъзите на османската държава в началото на XVII в., свидетелствува съвсем ясно, че и системата на данъчна регистрация е била вече в пълен безпорядък, а вследствие на това облагането естествено не можело да се извършва правилно. Тази объркана регистрация е разкривала широки възможности пред съответните данъчни чиновници за най-различни произволи и злоупотреби. Така според един илям на кадията на Караферия (Бер, сега в Гърция) от 8. I. 1667 г. жителите на три села, спадащи към околия Егрибуджак (в Македония, сега в гръцка територия), се оплакали, че техните ханета авариз неправилно били зачислени към регистъра на казата Джумапазар (в Македония, недалеч от Битоля, сега в Гърция). Вследствие на това ги облагали съвсем неправилно и повечето от тях се разпръснали поради тези данъчни притеснения. Райте предупреждават, че ако техните ханета авариз не се извадят от регистъра на Джумапазарска каза и не се зачислят към околия Егрибуджак, цялото население ще напусне селата си.³ В друг документ от 1698 г. заимът на село Аджикариелер (може би с. Аджилар, днешно с. Алеко Константиново, Пазарджишко), Пловдивско, донася, че от ханетата, с които била натоварена раята в това село, били приспаднати съответно ханетата на живущите там „евляди фатихан“,⁴ освободени по всяка вероятност от облагане с авариз. Въпреки това раята била насилвана да плаща и за приспаднатите ѝ ханета.⁵

Но не само обърканата регистрацията, а и неправилното разпределение на ханетата били причина за извършване на произволи и

¹ А. С. Тв е р и т и н о в а, Второй трактат Кочибея . . . , стр. 237—238.

² *Nasihatname*, S. 716.

³ Неиздаден документ от Ор. отдел, Караферия—кадия, II, А. 2. а. Насилия на експлоататорската класа, 2 зилхидже 1077 г.

⁴ Буквално „деца на победители“ — военна формация в Османската империя.

⁵ Неиздаден документ на Ор. отдел, Пловдив—заим, II. А. 1. а. Задължения на раята към държавата, 1 шабан 1109 г.

насилия при събирането на авариза. Условието на самата турска феодална система особено в периода на нейното разложение, корупцията и безредията в държавния апарат и по-специално във финансовото устройство на империята и религиозно-народностната дискриминация, на която била подложена немюсюлманската рая, създавали всички възможности за злоупотребни и фискално угнетение. Като описва различните издевателства, извършвани над податното население от всевъзможни бейове и бейлербейове при обиколките им из техните владения, Мустафа Селяники подчертава, че „съдиите и дефтердарите събират от всяка къща под форма на авариз 500 акчета“¹ вместо по 300, както било прието вече през последните десетилетия на XVI в. От всички тия фискални притеснения „поданиците на страната са съвсем разорени“, заключава Селяники.

Като има пред вид тия злоупотребни, Кучибей съветва султана във втория си трактат: „На тия, които отиват да събират авариз, най-строго заповядай да извършат събирането съгласно с регистъра и да не вземат повече пари от раята.“² Тия напомнания, които Кучибей отправя нееднократно към османския владетел, са несъмнено свидетелство за това, че данъчните насилия, извършвани от агентите на фиска при събирането на авариз акчеси, са станали вече по това време повсеместно явление. В потвърждение на това в споменатия вече илям на кадията на Караферия от 1667 г. раята от три села в околия Егрибуджак се оплаква между другото и от това, че кадиите на казата Джумапазар, към която неправилно били причислени по ханета авариз, произволно ги товарели с повече такива ханета, отколкото било обозначено в регистъра, и от всяко хане им събирали незаконни данъци под името „поклон, кул, тезкере акчеси, юджрети кудум“ и пр.³ Много чести са и оплакванията в изворите от насилствените опити на данъчни агенти или на случайни лица да съберат повторно данъка авариз акчеси. Така в един илям на кадията на Кешанска околия (сега в Турция) от 1607 г. се съобщава, че две лица дошли в споменатата околия за събирането на авариза от съответните ханета в околията за 1605/1606 г. Тия лица донесли и заповед по този повод и я обявили пред населението. Цялото население обаче заявило пред кадията, че то изплатило напълно задълженията си за тази година и че притежава нарочни тезкерета за това. По молба на раята кадията е изложил всичко това в настоящия илям.⁴ Поради пълната вътрешна дезорганизация в империята, поради широко разпространената подкупност много лесно обяснимо е как тия лица успявали по няколко пъти да се снабдяват със султански заповеди за повторно или неколkokратно събиране на авариза от едно и също селище. Подобен случай разкрива и друг илям на тиквешкия кадия от 19. XII. 1695 г. С този илям се донася, че в околията

¹ Tarih-i Selânikî, лист 320-6.

² А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибея..., стр. 251; срв. Nasihatname, S. 719—720.

³ Неиздаден документ от Ор. отдел. Караферия — кадия, II. А. 2. а. Насилия на експлоататорската класа, 2 зилхидже 1077 г.

⁴ Неиздаден документ от Ор. отдел. Цариград — Дефтерхане, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, последните десет дни на реби I 1016 г.

пристигнала буюрултия румелийският мухасил да събере недоборите—една трета от бедели нузула и авариза за 1104/1105 г. [1692/1693 г. и 1693/1694 г.], които били останали в дълг на раята от Тиквешка каза. Буюрултията била прочетена пред раите. Те заявили в шеритския съд, че издължили напълно въпросните недобори на пашата, който изпраща буюрултията, и нямат да дават нищо за посочените години.¹

По всичко изглежда, че данъкът авариз акчеси престанал да се събира през четиридесетте години на XIX в. Известно е, че с реформите в Турция през първата половина на XIX в. постепенно се отменили много от старите данъци и се редуцирали в няколко основни данъка. Редица извънредни данъци от категорията на *tekâlif-i ôrfiye ve avariz-i divaniye* били отменени или се ввели в друга данъчна категория. При все това има известни указания, че данъкът авариз продължил да се събира и след това може би по изключение, и то само в известни места. В един документ, издаден през септември 1859 г., се споменава между другото, че върху немюсюлманското население, което избягало от Бабадаг поради събитията около Кримската война, били разхвърляни ханета авариз.² Това известие обаче остава все пак изолирано и не може да бъде указание, че аваризът се събирал повсеместно дори до средата на XIX в.

Без всякакво съмнение и този данък, както много други държавни данъци, започнал да се дава на откуп (илтизам) от началото на XVII в. нататък.³ В потвърждение на това Кучибей Гюмюрджински отбелязва, че след като се съставяли регистрите за облагане с авариз, те ежегодно бивали продавани за пари.⁴ В един документ от 1688 г. самият мюлтезим донася, че му било възложено между другото и събирането на данъците авариз, сюрсат и бедели нузул за 1686/1687 г. от Брезнишко и Ихтиманско. Събраните суми той напълно предал в съкровището и моли да се издаде заповед за надлежното вписване на това.⁵ В един облагателен списък от 1801 г. за данъците авариз и нузул в Битолско се съобщава, че събирането на тия данъци за същата година било дадено на откупчика Абдул Халим ага.⁶

Откупната система е улеснявала още повече злоупотребите и насилията при събирането на авариза. Безмилостните и алчни откупчици влагали всичкото си усърдие, за да изтръгнат в двоен и троен размер сумата, която сами са платили за откупване правото да събират въпросния данък. В споменатия си трактат Кучибей много красноречиво рисува тия притеснения на раята. „Като започне да

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Тиквеш—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 2 рамазан 1070 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра—вилает, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, септември 1859 г.

³ Някои автори смятат, че този данък не бил даван под илтизам (вж. напр. М. Акдаг, *op. cit.*, s. 545). В това си твърдение обаче Акдаг не се позовава на никакви изворни данни.

⁴ А. С. Тверитинова, *Второй трактат Кочибей...*, стр. 244.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—мюлтезим, I. И. 3. а. 2. а. Бедели нузул, 20 шабан 1099 г.

⁶ ТДМИ, I, стр. 72.

събира парите в бейлъка, той [откупчикът на данъка авариз] не само покрива платения от него откуп, но се старае още и да получи няколко акчета печалба. Затова върху бедната рая се стоварват всевъзможни притеснения, пък и не може да бъде другояче [при такава система].¹

Когато се изяснява начинът на облагане с данъка авариз акчеси, трябва да се отбележи, че при събирането му е съществувала, както изглежда, солидарна отговорност. Данъчните дялове на избягалите и изчезналите били прехвърляни върху останалото население. Това добре личи напр. от споменатия вече документ от 1694 г., в който се съобщава, че при разхвърляне ханетата за събиране данъците авариз и бедели нузул за 1693/1694 г. от Тиквешко население било натоварено и с ханетата на забягналите.² Според друг документ от 1784 г. село Богачко от казата Хорище (Костурско, Македония — Гърция) в санджак Паша било длъжно да плаща данъка авариз акчеси и за избягалите³ без съмнение пак по силата на солидарната отговорност.

Данъкът авариз акчеси е бил събиран в много случаи едновременно с данъка нузул, а понякога и с бедели сюрсат.⁴ Това съвсем ясно личи от разпределителните списъци за облагане с авариз и бедели нузул на софийските махали за 1746 г. и за 1748 г.⁵ Това личи и от съдебен протокол, съставен в 1748 г. от софийския кадия, за разхвърляне върху селата от Софийска околия на 49 1/2 ханета за данъците авариз и нузул.⁶ От всички тия сведения може да се заключи не само че данъците авариз и бедели нузул са се събирали заедно, но че и двата данъка са били налагани върху едни и същи ханета.

При все че, общо взето, аваризът е бил паричен данък, в известни случаи дори до края на XVIII в. той бил събиран в натура. Така напр. от един арз (14—23. IX. 1624 г.) узнаваме, че било наредено със заповед в Новозагорска каза да се събира за 1622/1623 г. от всяко хане не самият паричен данък, а по 18 килета ечемик и по 2 чита⁷ слама, както е било в старо време.⁸ Според един документ от 1665 г., отправен до кадиите на Гюмюрджина, Кешан, Султанери, Фереджик (Фере, сега в Гърция), Къркклисе (Лозенград, сега в Турция), Бунархисар и Акча Казанлък (Казанлък), ежегодно аваризът в тия кази, който бил определен за нуждите на султанския обор, бил събиран в натура вместо в пари — взимани били ечемик и слама за изхранване на държавните камили в къшлака и на дру-

¹ А. С. Твeритинова, пос. съч., стр. 244; срв. Nasihatname, S. 719—720.

² Тиквеш—кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, шеввал 1105 г.

³ Неиздаден документ от Ор. отдел, Хорище—население, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 1198 г.

⁴ За едновременното събиране на авариз акчеси с сюрсата вж. напр. неиздаден док. от Ор. отдел, Биглище—кадия, I. И. З. а. 2. а. Сюрсат, 9 шеввал 1068 г.

⁵ Кадийски регистър 312/8, лист 7-б, док. I, лист 22-а, док. I и II.

⁶ Кадийски регистър 312/8, лист 22-а, док. II.

⁷ Çit буквално значи плет, ограда. Вероятно в случая означава мярка за измерване количеството слама или сено.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел Нова Загора — кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 15 реби I 1033 г.

гия държавен добитък. През 1665/1666 г. обаче имало достатъчно ечемик в къшлака, пък и разстоянието от него до споменатите кази било голямо и пренасянето на храните било трудно. Издадено било тезкере за издаване на надлежна заповед през тази година аваризът от околията да бъде събиран в пари като равностойност на определените 18 истанбулски килета ечемик и на други 12 килета пак ечемик, наложени вместо слама, всичко 30 килета ечемик по 25 акчета килето. В документа се нарежда парите от авариза, събрани като равностойност на посочените провизии, да се предадат на арпа емини за нуждите на султанския обор.¹ В един списък от 9. IX. 1676 г., включен в регистър за разхвърляне на ханета авариз върху различни околии в българските земи, се казва, че съгласно нарочна заповед и въз основа на мевкуфатския дефтер Шуменска околия била натоварена за 1675/1676 г. с 803 $\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{4}$ ханета авариз. Вместо данъка от всяко хане трябвало да се съберат за нуждите на султанския обор по 22 истанбулски килета ечемик. Настоящият списък е даден на съответното длъжностно лице за разхвърляне върху раята всичко 302 $\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{4}$ ханета авариз, без ханетата на избягалите, като от всяко хане се вземат по 59 истанбулски килета ечемик и по 107 акчета разноски за служебните лица.² И останалите списъци, включени в същия регистър, свидетелствуват за това, че авариз акчеси не рядко бил събиран в натура. Така според списъка от 24. VII. 1675 г. Добричко било натоварено с 323 ханета авариз. Без ханетата на избягалите остават 224 ханета за разхвърляне върху села и махали. От всяко хане трябвало да се съберат по 26 килета ечемик и по 250 акчета.³ Околия Бабадаг за същата година имала 270 ханета, без тия на избягалите — 150 ханета. От всяко хане следвало да се съберат по 32 $\frac{1}{2}$ килета ечемик и по 300 акчета навло за корабите, необходими за извозване храните до местоназначението им.⁴

Околия Варна — 276 $\frac{3}{4}$ ханета без ханетата на избягалите. От всяко хане — по 30 $\frac{1}{2}$ килета и 1 шиник ечемик (1. VIII. 1675 г.).⁵

Околия Мангалия — 172 $\frac{1}{2}$ ханета, без ханетата на избягалите — 90 ханета. От всяко хане — по 34 $\frac{1}{2}$ килета ечемик и 319 акчета навло за корабите (8. VIII. 1675 г.).⁶

Околия Карасу (Черна вода) — 170 ханета, без ханетата на избягалите — 66 ханета. От всяко хане — по 57 килета ечемик и по 500 акчета навло за корабите.⁷

Околия Балчик — 348 ханета, без ханетата на избягалите — 115. От всяко хане — по 50 истанбулски килета ечемик и по 590 акчета навло и разноски за служебните лица.⁸

Околия Чардак (в Южна Добруджа) — 118 ханета, без ханетата на избягалите — 92 ханета. От хане — по 23 истанбулски килета ечемик и 213 акчета навло и разноски за служебните лица.⁹

Околия Йенипазар (Нови пазар) за 1675/1676 г. — 808 ханета, без ханетата на избягалите — 174 $\frac{3}{4}$ ханета. От всяко хане —

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 15 сафар 1076 г.

²⁻⁹ Неиздаден документ от Ор. отдел, ОАК 129/3, лист 17-а, 10-б, 12-а, 13-аб, 14-аб, 15-б.

по 38 килета и 3 шиника ечемик и по 343 акчета навло (9. IX. 1676 г.).¹

Околия Омурфаких (в Добруджа) — от всяко хане по 33 $\frac{1}{2}$ килета ечемик и по 295 акчета навло (13. IX. 1676 г.).²

Околия Разград — 1248 ханета, без ханетата на избягалите — 220 $\frac{1}{2}$ ханета. От всяко хане — по 124 истанбулски килета ечемик и 1127 акчета навло и разноски за служебните лица (5. IX. 1676 г.).³

Околия Провадия — 557 ханета, без ханетата на избягалите — 227 ханета. От всяко хане — по 44 килета и 1 шиник ечемик и по 470 акчета навло и съдебни разноски (13. IX. 1676 г.).⁴

Околия Силистра — 827 ханета, без ханетата на избягалите — 180 ханета. От всяко хане — по 96 $\frac{1}{2}$ килета ечемик и по 851 акчета навло.⁵

Околия Чардак — 118 ханета, без ханетата на избягалите — 95 ханета. От всяко хане — по 22 килета ечемик и по 107 акчета навло (6. IX. 1675 г.).⁶

Околия Добрич (Толбухин) — 323 $\frac{1}{4}$ ханета авариз, без ханетата на избягалите—220 ханета. От всяко хане — по 26 $\frac{1}{2}$ килета и по 250 акчета (21. IX. 1675 г.).⁷

Околия Алаклизе (Сопот) — 236 ханета. От всяко хане — по 22 килета ечемик и по 194 акчета навло (4. X. 1675 г.).⁸

Околия Варна — 276 $\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{4}$ ханета, без ханетата на кяфирите от Варош и от селата, както и без ханетата на избягалите — 78 ханета. От всяко хане по 41 килета ечемик и по 377 акчета.⁹

Околия Мангалия — 38 ханета. От всяко хане — по 35 $\frac{1}{2}$ истанбулски килета ечемик и по 370 акчета (19—28. IX. 1676 г.).¹⁰

Околия Бабадаг — 268 $\frac{1}{4}$ ханета авариз, без ханетата на избягалите — 117 $\frac{1}{2}$ ханета. От всяко хане — по 50 $\frac{1}{2}$ килета ечемик и по 440 акчета навло и разноски за служебни лица (13. IX. 1676 г.).¹¹

Околия Ескиджума (Търговище) — 163 $\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{4}$ ханета, без ханетата на избягалите—100 ханета. От хане — по 36 килета ечемик и по 320 акчета навло (24. IX. 1676 г.).¹²

Околия Фереджик — 224 $\frac{1}{4}$ ханета, без ханетата на избягалите—105 ханета. От хане — по 64 килета ечемик (29. IX. 1677 г.).¹³

Околия Фереджик — 106 $\frac{1}{2}$ ханета, без ханетата на избягалите—88, от хане — по 36 $\frac{1}{2}$ шиника ечемик (6. X. 1677 г.).¹⁴

Околия Бунархисар — 146 ханета, без ханетата на избягалите — 140 $\frac{1}{2}$ ханета, от хане — по 31 килета ечемик и по 60 акчета (2. X. 1677 г.).¹⁵

Околия Дагардъ или Султанери (в Родопския край, по горното течение на р. Арда) — 250 ханета, вместо авариз — ечемик (8. X. 1677 г.).¹⁶

Околия Кешан — 188 ханета, без ханетата на избягалите — 164 $\frac{1}{2}$ ханета, от хане — по 34 килета и 1 шиник ечемик.¹⁷

Околия Казанлък—277 $\frac{1}{4}$ ханета, от хане — по 30 $\frac{1}{2}$ истанбулски килета ечемик (15. X. 1677 г.).¹⁸

Околия Гюмюрджина — 713 ханета, от хане — по 30 истанбулски килета ечемик (8. X. 1677 г.).¹⁹

^{1—19} Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 129/3, лист 16-б, 18-аб, 20-а, 21-а, 23-аб, 25-б, 26-а, 27-аб, 28-а, 30-аб, 31-аб, 32-а.

От един по-късен документ—заповед до кадията на Шумен (Коларовград), до [празно място] и до одринския бостанджибашия от 13. VI. 1779 г. — научаваме, че село Хадърфаких, Карнобатско, било обложено с $3\frac{1}{2}$ ханета авариз и в замяна на този данък от населението били събирани ечемик и слама за нуждите на ямболския държавен обор.¹

От цитираните документи може да се заключи, че авариз акчеси е бил събиран в натура в зависимост от известни конкретни държавни нужди, като напр. доставяне фураж за някои държавни обори от близки селища. Събирането на авариз акчеси в натура от околията, изброени в споменатия по-горе регистър за 1675—1677 г., както и в посочените два документа от 1694 г. е вероятно във връзка с войните, които империята водела по това време, и нараналите нужди на армията и държавата от храни и фураж.

Понякога вместо авариза с изрична заповед било нареждано да се събира селитра за цариградското барутхане. С такова задължение било натоварено напр. населението на околия Караферия от 28. XI. 1685 г.² и от 17—25. II. 1694 г.³ От друг документ (1693 г.) узнаваме, че за 1691/1692 г. Авратхисарска (Кукушка) околия (сега в Гърция) била обложена с 1529 оки селитра, необходими за барутхането в Цариград, и то в замяна на нейния данък авариз.⁴ В нарочно изложение на емина на султанската кухня от 1684 г. се споменава, че вместо данъка авариз на Пловдивско и Пазарджишко, който бил предвиден от старо време за нуждите на султанската кухня, през 1682/1683 г. била събрана селитра. Обаче наредено било за 1683/1684 г. да не се заменя изцяло аваризът със селитра, а да се събере наполовина селитра, наполовина авариз.⁵ По всяка вероятност това изменение е наложено, за да не се накърнява този източник на приходи, определен за султанската кухня. Честото заменяване на паричната с натуралната форма на данъка авариз е още едно доказателство, че първоначално това данъчно задължение е било налагано в натура, както се казва в Асафнамето на Лутфи паша. Едва по-късно, когато държавата въвела за свои мирновременни и военни нужди най-разнообразни други извънредни данъчни облагания в натура, не било вече необходимо авариз акчеси да се събира в продукти, а и практически било по-удобно да се замени с пари.

Облагането с авариз акчеси е било тежко данъчно задължение на раята. Непрекъснатото повишаване на данъка, увеличаване броя на ханетата авариз, злоупотребите при облагането и събирането, така характерни за периода на разложението и упадъка на Османската империя, са предизвикали и постоянните оплаквания на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Шумен—кадия, II. А. 1. а. Задължения на раята към държавата, 28 джемази I 1193 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Караферия—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, I мухаррем 1097 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Караферия (Солун)—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 24 реджеб 1105 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Авратхисар—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 16 шеввал 1104 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив—тахсилдар, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 4 джемази I 1095 г.

раята от това данъчно обременяване. От XVII в. нататък в българските земи все по-чести и по-чести стават молбите на раята от села и градове за намаляване броя на ханетата авариз и размерите на самия данък. Така от един документ, датиран от 21. XII. 1618 г., се вижда, че редица села в Силистренско отправили молба да им се намалят ханетата авариз поради невъзможност да изплащат данъка в такъв размер.¹ Според илям на кадията на Биглище (Македония, сега в Гърция) от 10. VII. 1658 г. населението от съответната околия било обложено с 416 ханета, въз основа на които било заповядано да се съберат данъците авариз, бедели нузул и сюрсат. Но населението било в състояние да поеме задължения само за 120 ханета. Останалите ханета се падали на рай, които отишли на печалба в Цариград и отказвали да плащат тия данъци под предлог, че били станали еничари, джебеджии, топчии, аджеми-оглани, военни. Техните ханета трябвало да се стоварят върху останалата рая, а тя не била в състояние да понесе това бреме.² В молба на населението от с. Турханлу, Карнобатско, от 14—23. VII. 1665 г. се донася, че при регистрацията селото е било записано с 3 1/2 ханета. Обаче голяма част от раята е била избита по заповед, а друга част се пръснала. В селото са останали 8 къщи и затова жителите молят да им се намалят ханетата.³ Подобни молби за облекчаване от голям брой ханета авариз отправили и населението от с. Паша, Одринско (вер. с. Генералово, Свиленградско), както личи от документ, датиран от 1690 г.,⁴ селяните от селата Кривина (вер. с. Кривня), Провадийско, в 1697 г.,⁵ от с. Ереклидже, Пиротско, в 1698 г.,⁶ както и жителите на софийската махала „Мансур ходжа“ в 1686г.⁷ Това продължило и през XIX в. В едно нареждане до агата на битолското село Кръстоар (Кръстофор) от 28. IV. 1803 г. се съобщава, че мюсюлманите от това село, обложени с половината от четвърт хане, не били в състояние да издържат това облагане, тъй като били материално разорени.⁸

Особено обременително за раята е било честото заменяне на авариз акчеси със задължението да се доставя селитра или други припаси. При такова заменяне централната власт съвсем не държала сметка дали населението е в състояние да достави вместо авариза исканите припаси. Това добре личи от самите документи. Така напр. в илям на кадията на Караферия от 28. XI. 1685 г. се съобщава, че населението от тази околия, което било натоварено вместо авариз да дава селитра, страдало тежко от това задължение. В околията нямало селитра, а събирачите на данъка не приемали

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра — тахсилдар, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 3 мухаррем 1028 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Биглище — кадия, I. И. 3. а. 2. а. Сюрсат, 9 шеввал 1068 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 6/31.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 6/87.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 3/101.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пирот, с. Ереклидже—тахсилдар, II. А. 1. а. Задължения на раята към държавата, 25 шабан 1109 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф. 24/75.

⁸ ТДМИ, II, стр. 5.

издължаването да става в пари. Населението заявило, че ако не се премахне облагането със селитра и не се възвърне изплащането на самия авариз акчеси, то изцяло ще се разпръсне.¹ Въпреки тия оплаквания на раята държавата не отменила тежкото бреме, както се вижда от по-късен илям, изпратен от кадията на същата околия на 17—25. II. 1694 г. В този илям се изтъква, че от 1681 г. насам от всяко половин хане авариз започнало да се изисква селитра. От старо време такова облагане не съществувало в околията. Поради това че там нямало селитра, жителите били принудени да плащат скъпо и прескъпо откуп за нея — на всяко хане по 1800 акчета. Това буквално ги довело до разорение. Ето защо те молят да не им се изисква селитра, а да си плащат както по-рано авариза.² Още по-тежко изглежда положението на битолското население според един илям на битолския кадия от 28. V. 1693 г. Битолската рая се явила в съда и изтъкнала, че от няколко години насам поради много нападения жителите се разпръснали и данъците им били опростени. Онези жители, които се върнали, били бедни и не могли да плащат данъците *tekâlif-i ôrfiye* и *şaka*. Въпреки това за 1691/1692 г. и за 1692/1693 г. в замяна на техния авариз им било наложено да дават 400 оки селитра, която не се намира по техния край. Покрай другите молби за данъчни облекчения те настояват да им бъде разрешено отново да плащат авариз вместо селитра и да им бъде намален самият авариз. От доклада на султанската канцелария към тази молба узнаваме, че пред султана е направено ходатайство, щото селитрата да се даде само за 1692/1693 г., а за 1691/1692 г. да се събере самият авариз.³

Всички тия данъчни тежести и притеснения нараствали ежегодно. В изложението си от 2. II. 1716 г. раята от вакъфа на Гази Михал бей в Одрин съобщава, че била задължена в замяна на своя авариз да дава за столичните складове по 3850 чеки дърва. В замяна на авариза това население дало и 5000 килета ечемик и слама за одринския обор, както и припаси за султанското терсане.⁴

Но населението понасяло най-тежко бремето на авариз акчеси особено във военно време, когато данъчните задължения нараствали и оскъдицата се увеличавала. В много такива случаи то било принудено да взема пари под лихва, за да изплаща задълженията си. В потвърждение на това в един илям на воденския кадия от 26. VII. 1791 г. се съобщава, че населението от воденските села и Воден, обложено с ханета, било принудено да търси услугите на лихварите поради разореното си положение, влошено от нараналите данъци през войните. Ето защо то не можело своевременно да из-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Караферия—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 1 мухаррем 1105 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Караферия (Солун)—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 24 реджеб 1105 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Битоля—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 23 рамазан 1104 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — население. I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 8 сафар 1128 г.

плати данъците авариз, нузул, умуру сеферие и да издължи принудително изкупените храни за държавни нужди и пр.¹

Бремето на данъка авариз акчеси, както и на всички извънредни данъци, станало още по-тежко през XIX в. поради общото засилване на феодалната експлоатация и политически гнет в резултат на пълното разложение на турския феодализъм. Особено трудно понасял тази фискална тежест българският народ. При това той бил непрестанно изложен на най-големи издевателства от страна на данъчните агенти и на различни административни чиновници поради режима на религиозно-народностната дискриминация на немюсюлманите. Фискалното угнетение на българския народ при събирането на извънредните данъци, респ. и на авариз акчеси, се увеличило през XIX в. и поради нарастващото ожесточение на турската власт при разгръщането и задълбочаването на българските националноосвободителни борби. Материалното разорение на съсипаното от данъци население, неурожайните години, болестните епидемии намалявали съвсем податните възможности на това население. Всичко това причинявало натрупване на многогодишни данъчни недобори. От друга страна държавата, която била затънала във финансови затруднения, бързала в много случаи да събира данъците предварително за следващата година. Поради това населението е било заставено не рядко да изплаща авариза почти по едно и също време за текущата и за идущата година. Така в течение на няколко месеца от март до септември-октомври населението от Битолска околия трябвало да издължи авариза заедно с бедели нузула за 1804 г. и за 1805 г., както се вижда от няколко султански заповеди.²

Понякога през втората половина на XVIII в. и особено в началото на XIX в. богатите слоеве от населението — чорбаджии и всевъзможни местни нотабили — задължени да дават също авариз акчеси и бедели нузул, правели всичко възможно да се изплъзнат от това данъчно задължение и да го стоварят изключително върху останалото население. Така в един ферман на Селим III от 1800 г. до румелийския валия и битолския кадия се съобщава за едно изложение, направено от раята (немюсюлманското население) в Битолска околия. В това изложение немюсюлманското население от споменатата околия се оплакало, че битолските богаташи и големци, притежатели на много имоти, задължени да плащат авариз и нузул, отказвали да дават своя дял от тия данъци под разни предлози и с това техните задължения падали върху останалото население.³

» Нузул .

Освен данъка авариз раята в българските земи под турска власт е била задължена да плаща и данъка нузул. Облагането с този данък се извършвало пак по ханета, и то в много случаи

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Воден—кадия, I. И. 3.а. 2. а. Авариз, 25 зилкаде 1205 г.

² ТДМИ, I, стр. 50—52, 75—76.

³ ТДМИ, I, стр. 30—32.

върху едни и същи ханета заедно с авариза.¹ С разхвърлянето на тези ханета и събирането на данъка също било натоварвано нарочное лице, което се явявало в обложените с нузул селища, снабдено със съответна султанска заповед и подпечатан препис от мефкуфатските регистри.² Пак с участието на населението били съставяни на места списъци с броя на ханетата по махали и села.³ Подобно на авариза и данъкът нузул е бил въведен и установен във връзка с някои конкретни държавни нужди. Това се вижда напр. от един макар и по-късен документ—илиям на анхиалския кадия от 1661 г.,— в който се съобщава, че пристигнала султанска заповед да се събере от околията данъкът бедели нузул по случай големия мюсулмански празник рамазан.⁴ Без всякакво съмнение данъкът нузул е бил налаган и във връзка с други подобни изисквания на момента и с течение на времето е станал ежегоден данък. Изглежда, че в известни случаи същият данък е бил предназначен за нуждите на армията във военно време. Сам Кучибей Гюмюрджински отбелязва във втория си трактат, че този данък в натура бил предаван от раята за войската, когато тя се намирала във вражеска страна и обсаждала някоя крепост.⁵

Подобно на авариза и данъкът нузул е бил въведен по начало като натурално облагане върху някои зърнени храни, брашно, добитък и пр. и до края на турското владичество в България продължил в много случаи да се събира в същата форма. Това личи ясно от втория трактат на Кучибей, който назовава данъка с името нузул зехиреси и подчертава, че той обхваща по 5 килета ечемик и по 1 киле брашно от всяка къща.⁶ Според сведенията на Селяници в последните години на XVI в., когато много от данъците станали парични, нузулт продължавал да се събира в натурална форма наред с въведения вече паричен еквивалент на този данък (*avariz ve nuzul ve kûrekçi ve yahud bedelleri alına deyu . . .*)⁷

¹ Вж стр. 28, бел. 4; срв. и неиздаден док. от Ор. отдел, Анхиало — кадия, I. И. З. а. 2. а. Бедели нузул, 3 рамазан 1071 г.

² Софийски кадийски регистър 306, лист 55-а, док. I.

³ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 7-6, док. I; 312/8, лист 22-а, док. I; неиздаден док. от Ор. отдел, Биглище—кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 1069 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Анхиало—кадия, I. И. З. а. 2. а. Бедели нузул, 3 рамазан 1071 г.

⁵ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей . . . , стр. 245, срв. *Nasihatname*, S. 720. Ясно е, че *Намтег* има пред вид тия именно данни, когато отбелязва, че данъкът нузул обхваща запаса от ечемик в размер по 5 крини на къща, който жителите на дадена кадийска околия трябвало да пренасят на камили и коли след армията, отправяща се да обсади някоя крепост. (*J. v. Намтег*, op. cit., I, S. 328.)

Малко вероятно е само с това да се е изчерпвало предназначението на данъка нузул, като се има пред вид, че за нуждите на армията са били събирани всевъзможни други натурални вземания и принудителни изкупувания на храни. При това от документите, с които засега разполагаме, никъде не личи, че нузулт се е събирал в пари в размер, равен на стойността на продуктите, нужни за войската, както неправилно твърди *J. Grzegorzewski*, отъждествявайки по този начин данъка бедели нузул с бедели сюрсат (op. cit., p. 238, полски текст).

⁶ А. С. Тверитинова, пос. съч., стр. 245, срв. *Nasihatname*, S. 720.

⁷ *Tarih-i Selânikî*, лист 309-б.

От един документ с дата 1687 г. узнаваме, че кадийските околии на Баня и Исферлик (Сокобаня и Сврлиг, сега в Югославия) били задължени да дават по един кон на всеки три ханета нузул.¹ В едно изложение на населението от Софийска околия, датирано от 1674 г., се донася, че е дошла заповед в замяна на нузула, налаган на околията, да се съберат от всеки 5 ханета по една кола с по два чифта волове.² А според документ от 1705 г.³ в замяна на данъците авариз и бедели нузул на селата, числящи се към вакъфа на султан Селим в Цариград и намиращи се в околията Провадия, Балчик, Добрич и Мангалия, било определено да се събира за нуждите на вакъфа стойността на определено количество восъчни свещи. Тия замени на данъка нузул с натурални облагания са указание за това, че при възникването си той е имал натурална форма. Това се потвърждава и от един опис на недоборите от данъка зе-хирей нузул в лива Буда от 1583 г.⁴ Както употребеното тук наименование на данъка, така и съдържанието на самия опис свидетелствуват, че в случая данъкът нузул е бил чисто натурално облагане върху разни храни. Така в документа се отбелязва, че нузулът бил събиран от различни околии в санджака Буда във форма на определено количество ечемик и брашно.

Но най-често и особено през XVII—XVIII в. данъкът нузул се събирал в пари под името бедели нузул или нузул бедели. От данъците, с които разполагаме засега, не може да се каже с точност какъв е бил първоначалният размер на бедели нузул през XVI в. Според два документа от началото на XVII в. по това време той бил събиран в размер 30 акчета от всяко хане в Ямболско и в Софийски вилает.⁵ По всяка вероятност, както авариза и всички други парични данъци, и нузулът е нараснал значително през XVII—XVIII в. във връзка с промените в турския феодализъм и настъпилата тогава финансова криза, за да достигне през XVIII в. до размера 600 акчета от хане.⁶ В този размер той се запазил и в началото на XIX в.⁷

Все във връзка със задълбочаващата се финансова дезорганизация на империята и обезценяването на монетите и при събирането на нузула винаги в надлежните заповеди централната власт е определяла курса на парите. Така напр. в преписи от подобни заповеди, датиращи от началото на XVII в., се обръща внимание всеки алтън да има курс по 108 акчета, кямил грошът — по 78 акчета, а самите акчета да бъдат истински и чисти, на тегло по $9\frac{1}{2}$ акчета

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш—къшлак емни, II. А. 1. Зависимо население, 29 джемази I 1098 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 3/126.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVIII 11/68.

⁴ L. Fekete, op. cit., I, S. 700.

⁵ Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 96-б, док. II, лист 100-а, док. I.

⁶ Вж. два преписа от заповеди от 21 август 1726 г. — Софийски кадийски регистър 306, лист 55-а, док. I, и от 22. IX. 1747 г. — Софийски кадийски регистър 312/8, лист 21-а, док. II, до софийския кадия, с които се нарежда да се събере данъкът бедели нузул в посочения размер.

⁷ ТДМИ, II, стр. 51—52.

в един дирхем.¹ В други преписи от заповеди от началото на XVIII в., а дори и през първите години на XIX в. се изисква всеки еседи грош да има курс 110 или 111 акчета.²

По всичко изглежда, че откупната система засегнала и събирането на нузула. Както при авариза, така и тук правото за прибиране на данъка е било продавано на откуп на отделни мюлтезими. В потвърждение на това се явява напр. един документ от 1664 г. Този документ съдържа молба за издаване султанска заповед, с която да се даде на приносителя правото да събира бедели нузула от Кюстендилски санджак явно по условията на илтизама.³ В друг документ едно лице донася, че му било възложено под илтизам да събира и данъка бедели нузул за 1686/1687 г. наред с данъците авариз и сюрсат от Брезнишка и Ихтиманска околия и с данъка бедели белдар от Софийска, Берковска и Разложка околия. Той предал в съкровището тези данъци и моли да се издаде заповед за регистриране на съответното място.⁴ Според един арзухал от 1686 г. събирането на данъците нузул и авариз за 1682/1683 и 1683/1684 г. от Скопски санджак било дадено на мюлтезима Зейнел паша (той получил правото да събира нузула за 1682/1683 г. от Скопска околия и авариза и нузула за 1683/1684 г.)⁵

Много често данъкът бедели нузул се е събирал заедно с данъците авариз акчеси, бедели сюрсат, а дори и с джизие.⁶

Подобно на авариз акчеси и данъкът нузул се събирал и през първите години на XIX в. По всичко изглежда, че това продължило почти до периода на реформите, след което този данък престава да се споменава в документите.⁷

Облагането с данъка нузул е било не по-малко тежко за податното население, отколкото облагането с авариз акчеси или с другите извънредни данъци. Това личи от честите молби на раята за намаляване на ханетата нузул. С една такава молба от 30. IX. 1687 г. жителите от Нишка околия донасят, че мнозина от тях са се пръснали, а повечето са бедни и не могат да плащат данъците. Възложените им 300 ханета нузул са им много и те молят да им бъдат намалени.⁸ От големия размер на нузула се оплаква и битолската рая в 1693 г.⁹ Значителният брой ханета за данъците авариз и нузул тежал и на населението от с. Арабли, Пиротско, както личи от един

¹ Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 96-б, док. II.

² Срв. ТДМИ, II, стр. 51—52.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Кюстендил—мюлтезим, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 23 шабан 1074 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—мюлтезим, I. И. З. а. 2. а. Бедели нузул, 20 шабан 1099 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Скопие—мухасил, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 17 зилкаде 1097 г.

⁶ Вж. напр. Кадийски регистри 312/8, лист 7-б, док. I, лист 22-а, док. I, 1-бис, лист 96-б, док. II, лист 100-а, док. I; Биглище—кадия, I. И. З. а. 2. а. Сюрсат, 9 шеввал 1068 г.; Биглище—кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 1069 г.

⁷ ТДМИ, II, стр. 51—52; 75—76.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш—население, II. А. 1. Зависимо население, 12 зилкаде 1097 г.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Битоля—кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 23 рамазан 1104 г.

илям на пиротския наиб, издаден на 15—24. XII. 1697 г.¹ Особено много страдало населението от честите злоупотреби и насилия, извършвани от фискалните чиновници при събирането на нузула. В потвърждение на това в една заповед от 3. II. 1594 г. до кадиите в Кюстендилски санджак се съобщава, че събирачите на нузула в този санджак вземали от раята повече, отколкото било предвидено (re'aya ve berayadan nuzul akçesin ellerinde olan emr-i şerif muccebince almayub ziyade aldukları).

Нарежда се незабавно злоупотребените пари да се върнат на съответните хора (girü ashabına aluvîrilmek . . .).²

Мубаширие, тахсилдарие, худамие, калемие, каидие, кятибие, харджи махкеме и пр.

Към категорията на извънредните данъци могат да се отнесат и редица такси и налози, предназначени за нуждите на някои длъжностни лица — мубашири, тахсилдари, кадии, наиби, съдебни разсилни и др. — вместо заплати за извършваните от тях постоянни служебни задължения или за изпълнението на извънредни задачи. Към тази категория такси и налози спада преди всичко налогът *bedel-i mubaşiriye*, или просто *mubaşiriye*. Самото наименование подсказва, че този налог се е събирал за мубаширите, т. е. за всички онези извънредни функционери на властта, изпращани с някаква нарочна бърза мисия. Много често тия лица са били натоварени със събирането на редица данъци и реквизиции от групата на *tekâlif-i ðrfiye* и *avariz-i divaniye* за неотложни държавни и военни нужди. Известни случаи в документите се среща и налог под името тахсилдарие, който несъмнено е от същия род, но предназначен за редовните данъчни агенти—тахсилдарите.³ Това фискално задължение на раята е било доста голямо. От наличните данни може да се заключи, че то е имало фиксиран размер в случаите, когато било предназначено за мубаширите, натоварени със събирането на извънредните данъци. При това по всичко изглежда, че размерът на мубаширие е бил различен за събирачите на различните данъци и непрекъснато се е увеличавал в резултат на промените в турския феодализъм, финансовата криза и нарастването на феодалната експлоатация. Така напр. от втория трактат на Кучибей знаем, че на събирачите на авариза по закон се полагали по 40 акчета от всяко хане.⁴ Въпреки липсата на по-ранни известия за размерите на мубаширие, предназначен за събирачите на авариза, трябва да се предполога, че през XVI в. той е бил по-малък, като се има пред вид, че по времето на Кучибей вече всички данъци нараснали значително. През втората половина на XVII в. споменатият налог достигнал до

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пирот—кадия, I. II. 3. а. 2. а. Авариз, 8 шеввал 1110 г.

² Македонија во XVI и XVII в. Документи от Цариградските архиви (1557—1645), превод, редакция и коментар Душанка Шопова, Скопје, 1955, № 57, стр. 77.

³ Срв. напр. Русенски кадийски регистър R/8, лист 16-а, док. I.

⁴ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей . . ., стр. 244, срв. *Nasihatname*, S. 719—720.

50 акчета от хане, както се вижда напр. от един документ с дата 14. II. 1676 г. за събирането на авариз акчеси и мубаширие от околияте Коница, Янинска лива, Зихна, Чаглаик и Драма, лива Паша, за 1676 г.¹ Изглежда, че в същите размери се запазил този налог и през XVIII в., защото в един препис от заповед до софийския кадия с дата 1746 г. се нарежда да се съберат наред с авариз акчеси и по 50 акчета от хане за мубашира от раята в Софийско за 1746 г.² Според няколко фермана от 1804 г., с които се изисква авариз от Битолска околия, се предвижда и налагането на мубаширие все в същия размер — 50 акчета.³ По всяка вероятност бедели мубаширие е имал други размери за лицата, натоварени със събирането на данъка нузул, защото в 1747 г., т. е. почти по същото време, когато събирачите на авариз акчеси получавали по 50 акчета, мубаширът, дошъл за нузула на Софийско, трябвало да вземе мубаширие по 100 акчета на три ханета, т. е. приблизително по 33 акчета на хане.⁴ Почти този размер (30 акчета) се предвижда и в споменатите вече фермани от 1804 г. за събиране на нузула от Битолска околия.⁵ В какъв размер се налагал данъкът в полза на мубаширите-събирачи на нузула по-рано (през XVI—XVII в.), не личи от нашите документи. При все това като се има пред вид общо нарастването на всички данъци през периода на упадъка, трябва да се допуска, че по-рано и събирачите на нузула са получавали по-малък налог, предназначен лично за тях.

Натоварените със събирането на натурални доставки също вземали бедели мубаширие. Така напр. с нарочна заповед от 1722 г. до софийския кадия се нарежда от населението, натоварено да дава принудително за държавни нужди овце (джелепкешан), да се събере покрай паричния еквивалент на овцете (по 36 акчета на овца), покрай данъка гуляmie (по 8 акчета на овца) още и по 4 акчета на овца за събирача (*vesh-i maas*).⁶ В един данъчен списък, където са обозначени ханетата авариз на Шуменска околия и килетата ечемик, които трябвало да се съберат в замяна на авариза за 1675/1676 г., се предвижда от всяко хане наред с храните да се вземат и по 107 акчета пари за служебните лица (*vesh-i maşire, sıhet-i maşire*).⁷ Такива суми са предвидени за разхвърляне и събиране от раята през 1675/1676 г. според разпределителните списъци от същия регистър за околияте Балчик, Чардак, Разград, Бабадаг и пр.⁸ Разбира се, твърде възможно е към тази сума, включена под рубриката *vesh-i maşire*, да са се числели и суми, предназначени не само за данъчния функционер, но и за други служебни лица, участвували в разхвърлянето на доставката. Налогът муба-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—мубашир, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 29 зилкаде 1086 г.

² Софийски кадийски регистър 312/8, лист 7-а, док. I.

³ ТДМИ, II, стр. 52, 76, 51, 75.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 21-а, док. II.

⁵ ТДМИ, I, стр. 91, 92.

⁶ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 22-б, док. I.

⁷⁻⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 129/3, лист 17-а, лист 14-б, 15-б, 18-б, 27-б.

ширие се е събирал за мубаширите не само в случаите, когато те били натоварени със събирането на извънредните данъци, но и тогава, когато изпълнявали някоя друга специална задача. В такива случаи размерът на данъка не е бил фиксиран, а се определял в зависимост от задачата и от времето, необходимо за изпълнението ѝ. В един документ от края на XVIII в., в който са вписани разностите на местната власт за 1777/1778 г., предвидени за разхвърляне и събиране от раята във Видин и Видинско, са регистрирани и редица случаи за облагане с мубаширие в полза на нарочни лица, натоварени с изпълнението на една или друга извънредна задача. Така напр. там се определя да се съберат от раята 208 гроша като мубаширие и кешфие за три месеца заради направените анкети, 150 гроша мубаширие за капуджилар кехаята във връзка с уреждането на някакъв въпрос, отнасящ се до с. Ковачица (вер. с. Ковачевци, Радомирско), 232 гроша мубаширие пак за някакви извършени анкети, други 100 гроша мубаширие за 50 души аги на тамошния валия, 60 гроша мубаширие по повод случая с убития циганин в с. Блитуга (?), 195 гроша мубаширие за мубашира все заради извършени анкети и пр.¹ В един дефтер за разходите, направени от битолските власти за времето от 13. VIII. 1801 г. — 4. I. 1802 г. се предвижда между другото да се разхвърли върху населението от Битолско и събере мубаширие за мубашира, дошъл с ферман относно войниците в Морea (Южна Гърция), в размер на 250 гроша, за мубаширите, дошли от страна на хаджи Мехмед Хаки паша—234 гроша.² В друг подобен дефтер за разходите на същата власт за 1803—1804 г. са вписани за събиране от податното население 240 гроша мубаширие и масло, дадени на агата кафеджибашия на бившия румелийски валия Мехмед паша.³

Пак върху раята падало и задължението да дава известни суми във форма на извънредни облагания и за различни други длъжностни лица, на които било възложено изпълнението на едно или друго конкретно задължение. Това добре личи от споменатия по-горе документ за събиране на извънредни данъци от раята във Видинско. Там се предвиждат да бъдат взети от зависимото население 120 гроша за хафъз агата, изпратен да издирва хайдути по различните селища, 150 гроша за селяхшор агата, който донесъл заповед да не се преселват хора в столицата, 6 гроша за везирския чокадар, дошъл с мензилска заповед, 110 гроша за чокадаря, който отишъл в Цариград за берата на някой си Али ефенди, и пр.⁴

Все към тази категория спадали и таксите, предвидени за местния шериятски съд, за неговите висши и низши функционери. Известно е, че шериятският съд разполагал с много широки функции и власт. Покрай правораздаването, което извършвал на място този орган на турската съдебна власт, там се оформяли юридически всевъзможни сделки и операции — покупко-продажби, унаследя-

¹ Видински кадийски регистър 310, лист 12-б, док. II.

² ТДМИ, I, стр. 91, 92.

³ ТДМИ, II, стр. 43.

⁴ Видински кадийски регистър 310, лист 12-б, док. II.

вания, дарения на имоти и вещи, сключване на заеми и пр., — обявявали се пред населението заповедите на централната власт, там раята е правила своите възражения по повод на тези заповеди, извършвало се разхвърлянето на данъците, съставяли се разпределителните данъчни списъци и пр. Ето защо в системата на извънредните данъци били включени налози и такси за целия апарат на кадийското съдилище, като се почне от кадията и се свърши с най-простия съдебен разсилен. Към тия именно фискални тежести спадали сумите, предвидени за кадията и найба, за прислугата-худамие, за мухзирбашиите и мухзирите (съдебните разсилни и техните началници). В някои от разпределителните списъци или заповедите за разхвърляне на извънредните данъци всички тези плащания са изброени поотделно, а в някои пък са споменати под общото наименование *harc-i mahkeme* (съдебни разноски). Така напр. в един документ от 1748 г. за разхвърлянето на авариз акчеси и нузула в Софийско се предвиждат поотделно 500 гроша за кадията, 50 гроша за найба (кадийския наместник), 20 гроша худамие, 10 гроша за мухзирбашията, 10 гроша за мухзирите и пр.,¹ докато в данъчен списък от 9—18.V.1778 г. всички тези облагания са дадени общо под името харджи махкеме.²

В цялата тази система влизали и облаганията в полза на служебните лица, заангажирани в процедурата на регистрацията — било за данъчна регистрация, било за издаване документи за шериятския съд (хюджети, илями и пр.), вписване в кадийските регистри на султански заповеди, буюрултии и пр. Тук се включвали таксите по самата регистрация — *harc-i defter*, таксите за регистратора — т. нар. *kaudiye*, за писаря — *kâtibiye* или *kalemiye*, *harc-i ilâm* — за издаване на илями, и пр.

Освен всичко това в много случаи в зависимост от всевъзможни конкретни нужди били събирани от раята суми под различни наименования в полза на други функционери или институции на централната власт. Всички тия разнообразни данъчни задължения се разкриват добре в някои запазени преписи на облагателни списъци. Така напр. в един подобен списък от 25. XI. 1721 г. се предвижда от раята-джелепкешан, живуща в селата в Софийска околия, да се събере за 1721/1722 г. сумата 2583 гроша като равностойност за оцете, които тя трябвало да даде на държавата, и освен тази сума се определят 200 гроша за данъчния агент, понеже той трябвало да престои 121 ден в околията поради забавянето на дефтера. Предвиждат се още харджи дефтер за кадията — 100 гроша, за найба — 20 гроша, за кятиба — 10 гроша, за слугите — 10 гроша, за мухзирбашията — 5 гроша, за мухзирите — 388 гроша, и пр. — всичко 3390 гроша.³ В споменатия вече разпределителен списък за събиране на данъците авариз акчеси и нузул от Софийско за 1748 г. освен сумата 4465¹/₂ гроша за тия данъци се набелязват още и следните суми, които раята също трябвало да плати едновременно с авариза

¹ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 22-а, док. II. Срв. и Софийски кадийски регистър 312/1, лист 24-б, док. II.

² Русенски кадийски регистър R/8, лист 16-а, док. I.

³ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 24-б, док. II.

и нузула: 500 гроша тримесечно възнаграждение на тахсилдаря Хасан ага, 500 гроша на кадията, 50 гроша на найба, 30 гроша на кятиба, 20 гроша на кехаята, 5 гроша каидие, 20 гроша худамие, 15 гроша за чокадаря, 10 гроша на мухзирбашията, 10 гроша на мухзирите, 5 гроша на молла Ибрахим, 30 гроша за вилаета.¹ В друг документ от края на XVIII в., в който са вписани разноските, направени през 1777/1778 г. от местните власти и определени за разхвърляне и събиране от раята във Видин и Видинско, са посочени между другото 1750 гроша харджи дефтер и харджи баб, предназначени за хазната на пашата, 2000 гроша, предназначени за еничарския ага, 300 гроша за мухзир агата, 1150 гроша, дадени на кадията под наименованията кятибие, худамие, каидие, ихзарие, 410 гроша харджи илям (разноски по издаването на илям), 1250 гроша, предвидени за хазната на пашата като разноски за дефтерите на околията, и пр.² В три разходни дефтера на Битолския кадълък от първото десетилетие на XIX в. са набелязани за събиране от населението същите такси и налози. В първия от тях са вписани 500 гроша за тахсилдаря, 300 гроша кятибие, 30 гроша каидие, 100 гроша кетхудие, 100 гроша худамие, във втория — 500 гроша тахсилдарие, 250 гроша кетхудие и худамие, 300 гроша кятибие, 100 гроша каидие и пр., а в третия — 300 гроша кетхудие, 200 гроша худамие, 600 гроша кятибие, 200 гроша каидие и пр.³

От тази група налози и такси е и т. нар. аяние, което се споменава в документите едва към края на XVIII в. и в началото на XIX в. Това фискално задължение било събирано от всички околии в Румелия за нуждите на румелийския валия и се е разхвърляло върху населението по ханета наред с мубаширие, тахсилдарие и другите данъчни задължения от тази категория. За това свидетелствува един разпределителен списък за аянието на Битолска околия за 1805 г. В него се отбелязва, че е предвидено да се съберат от този район 11 500 гроша аяние, което по обичай се дава от населението при назначаване на румелийския валия. Наред с това набелязано е същото население да даде и мубаширие 1310 гроша, харджи дефтер — 500 гроша, кятибие — 60 гроша, кетхудие — 15 гроша, худамие — 20 гроша, тахсилдарие — 250 гроша. В дефтера за няколкомесечните разходи през 1801/1802 г., направени от битолската власт, е вписано между другите суми за разхвърляне и събиране от населението и аяние за румелийския каймакам.⁴ В подобен дефтер на битолската власт за 1804 г. са включени 11 500 гроша за румелийския валия Ибрахим паша, които трябвало да се съберат от населението в околията, 90 гроша аяние и мубаширие за каймакама Осман бей и 180 гроша аяние, дадено на два пъти заедно с мубаширие на Сеид Осман бей. В друг цитиран вече дефтер за 1809 г. са включени като задължение на податното население 3000 гроша аяние за аяна Ессеид Ахмед бей и 3000 гроша аяние за аяна Абдул

¹ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 22-а, док. II.

² Видински кадийски регистър 310, лист 12-б, док. II.

³ ТДМИ, I, стр. 94, II, стр. 45, III, стр. 25.

⁴ ТДМИ, II, стр. 74, I, стр. 88.

Керим ефенди.¹ Това сведение показва, че в известни случаи аянието се е събиращо за местните аяни, отгдето впрочем е дошло и името му.

По всичко изглежда, че и събирането на разгледаните налози и такси е било съпроводено със злоупотреби, които нараснали от XVII в. нататък. Нарочното предупреждение на Кучибей към султан Ибрахим I да не позволява събирачите на авариз акчеси да вземат от раята повече от 40 акчета за службата си,² показва, че по това време, т. е. през 40-те години на XVII в., подобни нарушения често се случвали. Същото може да се заключи и от настойчивите напомняния в султански заповеди от 1676 г. и от 1746 г.³ до съответните власти във връзка със събирането на авариза и мубаширието от някои околии в българските земи. При това самата система на събиране данъците разкривала пълни възможности пред фискалните агенти да увеличават произволно определените лично за тях налози и такси от типа на мубаширие. В потвърждение на това се явява напр. цитираното вече известие в споменатия данъчен разпределителен списък от 1721 г. В него се предвижда за лицето, натоварено със събирането на паричния данък, заменящ доставката на овце от населението джелепкешан в селата на Софийска околия, да се събере и нарочна сума, и то в увеличен размер. Това станало под предлог, че събирачът на данъка трябвало да чака 121 ден пристигането на надлежния данъчен дефтер и му били нужни средства за ядене.⁴ Несъмнено е, че подобни предлози винаги можели да се намерят и облаганията в полза на данъчните чиновници да се уголемяват незаконно. В друг документ от 28. IX. 1688 г. се съобщава, че за яденето и пиенето на мубашира по събирането на нефириам бедели от Никополски санджак, силистренския валия Кара Мустафа паша, който прекарал по този случай в Русе 4 дни, били направени разноски на стойност 139 638 акчета, а за яденето и пиенето на натоварения от него мубашир по събирането на същия данък — бюлюкбашията Кара Мехмед—отишли 8515 акчета. Тези изразходвани суми наред с други подобни суми били разхвърляни по ханета в гр. Русе, за да бъдат събрани от тамошното податно население.⁵

Ясно е до каква степен не само налогът мубаширие, но и разноските по пребиваването и прехраната на мубаширите са били тежко бреме за угнетените народни маси в българските земи.

Имдади сеферие

Непрекъснатите войни, които водела Османската империя, изисквали огромни средства. Докато траел периодът на завоеванията и териториалните придобивки, разходите за военни цели са били по-

¹ ТДМИ, II, стр. 42—43, 44, III, стр. 25.

² А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибейа..., стр. 244; срв. Nasihatname S. 719—720.

³ Незладен док. от Ор. отдел, София — мубашир, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 29 зилкаде 1086 г.; Софийски кадийски регистър 312/8, лист 7-а, док. I.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 24-б, док. II.

⁵ Русевски кадийски регистър R/3, лист 16-б, док. I.

ограничени, тъй като те се покривали от притока на богатства и доходи от новозавоеваните територии. При това голяма част от армията съставлявало феодалното опълчение, издръжката на което не падала пряко върху фиска, а лежала върху османското служебно земевладение. Но когато започнали измененията на турската феодална система от края на XVI в. нататък и вследствие на това намалело феодалното опълчение и държавата се принудила да увеличи армията на заплаща, военните разходи нараснали извънредно много. Военните поражения, които империята започнала да претърпява, довели до загуба на завладените територии и до съкращение на изобилните приходи от тях. Ето защо за да осигури материална издръжка за постоянните безуспешни и изтощителни походи и за нарастващия брой на платената армия, финансово разстроена османска държава непрекъснато въвеждала нови и нови извънредни данъци под различни форми и наименования, предназначени изключително за военни цели. Един от тия данъци, събиран във военно време, е т. нар. данък *imdad-i seferiye*. От ограничения брой документи, които осветляват същността на този данък, не може да се установи кога точно е въведен той. Твърде допустимо е това да е станало във връзка с нарастващите военни разходи и финансови затруднения на империята към края на XVI в. и началото на XVII в. По всичко личи, че той продължил да се събира чак до епохата на Танзимата. Характерът на този данък и неговото предназначение проличават съвсем ясно от един препис на заповед до кадите в Румелия и до вилаетските аяни, издаден в Цариград на 1—10. II. 1738 г. В тази заповед се съобщава, че е необходимо да се събере данъкът имдади сеферие за 1737/1738 г., предназначен за везира поради приближаването на султанския поход. Наредва се данъкът да бъде разхвърлен върху населението от Софийска околия, събран и незабавно предаден на лицето, натоварено с тази задача.¹

Изглежда, че най-често данъкът е бил предопределян за валиите, които наред с възложените им административни функции са били висши военачалници във феодалното опълчение и следователно са взимали непосредствено участие във войните. Именно поради това имдади сеферие обикновено е бил налаган с оглед на техни неотложни военни нужди. За целта били издавани нарочни буюрултии от валийския диван въз основа на султански заповеди за незабавното събиране на данъка в полза на валията. Такава е напр. буюрултията на румелийския диван, издадена в 1725 г. с изричното нареждане да се събере имдади сеферие, определен за румелийския валия за сметка на 1725/1726 г., и да бъде изпратен надлежно със специално лице.² В друга буюрултия на румелийския диван от 19. III. 1811 г. до битолския кадия, каймакама, аянина, офицерите, видните граждани и други служебни лица се съобщава следното.

¹ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 4-6, док. I. За същия данък е дал кратки бележки А. Vefik, *op. cit.*, I, s. 94—95, дословно повторени от Z. Kağapınursal, *op. cit.*, s. 182. Сведения за този данък намираме и у Natheg, *op. cit.*, I, S. 329.

² Софийски кадийски регистър 306, лист 23-а, док. III.

На румелийския валия е поверено командването на нишката армия. Необходимо е поради военните разходи да се събере предназначеният за валията имдади сеферие за сметка на 1811 г. от целия румелийски вилает без казите, отделени от Софийски санджак (Енидже Карасу, Чаглаик, Ахъчелеби (Смолянско), Гюмюрджина и Чирпан). С оглед на това заповядва се до набелязаните власти да съдействуват за събирането на имдади сеферие от Битоляско в размер на 2964 гроша. Буюрултията се изпраща по човек на валията.¹ Практиката да се предоставя имдади сеферие на валиите се разкрива и от други документи. Така напр. в един препис от заповед, издадена през първите десет дни на джемази II 1138 г. (5—14. I. 1726 г.), се съобщава, че румелийският валия — комендант на нишката крепост, — везирът Осман паша е изпратил до двора заявление, от което се вижда, че той е събрал преди време от румелийския вилает данъка имдади сеферие.²

В един ферман до дупнишкия кадия от 1739 г., издаден във военния лагер при София по време на Австро-руско-турската война, се отбелязва, че монасите от Рилския манастир изплащали редовно на румелийския валия данъка си имдади сеферие.³

Понеже имдади сеферие бил предопределен за нуждите на валията, той се събирал от нарочен валийски мубашир — най-често лице от вилаетската администрация. В буюрултия на валията до Мехмед ефенди в София и до служебните лица на вилаетските аяни от 17. III. 1738 г. се съобщава, че имдади сеферие от румелийски вилает за 1738/1739 г. бил прехвърлен на валията за военни нужди и за антуража му. Наредва се данъкът да бъде разхвърлен върху населението и събран. За мубашир, натоварен непосредствено с тази задача, бил назначен валийският мирахор Омер ага.⁴

Имдади сеферие бил разпределян върху раята по села и махали. Изглежда при това, че самото облагане е ставало пак според ханета. Размерите на данъка били увеличавани или намалявани понякога ежегодно, съобразно с изискванията на момента. Така от един списък за разхвърляне на имдади сеферие се вижда, че за 1738 г. махалите на София трябвало да издължат споменатия данък в размер от 360 гроша, определени за румелийския валия Али паша. Все тук се отбелязва, че данъкът трябва да се събира по 5 гроша на хане.⁵ От друг дефтер за разхвърлянето на същия данък личи, че за следващата 1739/1740 г. софийските махали били обложени с 300 гроша имдади сеферие пак в полза на посочения валия Али паша — по 4 гроша и 3 пари на хане.⁶

Понякога за сметка на имдади сеферие били събирани в полза на валията за военни цели познатите вече данъци и такси, предназначени за различни служебни лица и институции. Това много ясно

¹ ТДМИ, III, стр. 32.

² Софийски кадийски регистър 306, лист 23-а, док. I.

³ Д. Ихчиев, Турските документи на Рилския манастир, София, 1910, стр. 35, № 20.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 4-6, док. II.

⁵ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 7-а, док. II.

⁶ Софийски кадийски регистър 20, лист 11-а, док. II.

лични напр. от един списък с дата 1738 г., в който се предвижда от софийските махали и селата в Софийско да се съберат като имдади сеферие за румелийския валия Али паша следните налози: харджи баб — 1500 гроша, мубаширие — 150 гроша, харджи дефтер — 350 гроша, съдебни разноси — 150 гроша, за вилаетския кятип — 20 гроша, за специални нужди — 10 гроша, и др. — всичко 2460 гроша.¹ По същия начин бил разхвърлян и събиран имдади сеферие от селата в Софийско и софийските махали за 1743/1744 г. в размер по 11 гроша на хане,² а така също и от селата в Софийско за 1746 г.³

Наред с всички военновременни облагания и имдади сеферие е бил тежко задължение за зависимото население. Както при събирането на други данъци, така и при облагането с имдади сеферие раята страдала извънредно много не само от обичайните фискални произволи, но и от общата финансова дезорганизация по време на упадъка и по-специално от постоянната обезценка на монетите. Ако след прибирането на данъка се окажело, че събраните пари са непълноценни, зависимото население било заставено да изплаща повторно недостига от данъка. Това личи напр. от едно изложение, датирано от 1687 г. В него се съобщава, че 6080 френк алтъна от сумите, събрани от някои места за данъка имдади сеферие, се оказали с недостатъчно тегло. Всеки френк алтън при предаването в дарпхането (монетарницата) се считал за един шериф алтън. Но се установило, че всеки алтън е с $\frac{1}{4}$ недостиг, тъй че на 6080 алтъна се оказали в недостиг 1520 гроша. Поради това наредено било пак от същите места да се събере посоченият недостиг.⁴

Имдади хазерие

Ако се съди по наименованието, без съмнение в случая става дума за данък, който по начало бил предназначен изключително за държавни нужди в мирно време, противоположно на имдади сеферие. Връзката между имдади хазерие и имдади сеферие, както и еднаквият им начин на облагане са несъмнени.⁵ Това се потвърждава от самите турски документи, колкото и оскъдни да са данните в тях по този въпрос. Въз основа именно на тези данни може да се заключи, че имдади сеферие и имдади хазерие са идентични по същност налози с тази разлика, че първите били събирани във военно време, а вторите — в мирно време. Едновременно двата данъка не са били налагани. Това се разкрива напр. от един препис на султанска заповед, издадена в Цариград на 5—14. I. 1726 г., отправена до кадиите в Румелия, до вилаетските аяни и техните служебни лица.

¹ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 8-а, док. II.

² Софийски кадийски регистър 312/6, лист 2-а, док. I.

³ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 7-а, док. I.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. И. 1. Пари-14 реджеб 1098 г. За френк и шериф алтъните вж. M. Belin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrits originaux*. Paris, 1855, p. 15—16, 30.

⁵ A. Vefik, *op. cit.*, I, s. 96, изрично подчертава, че начинът на събиране на двата споменати данъка е напълно еднакъв.

В заповедта се съобщава, че румелийският валия—комендант на нишката крепост, — везирът Осман паша е събирал преди време от този вилает данъка имдади сеферие. В замяна на това три години не бил събиран от същия вилает данъкът имдади хазерие. Нареща се от текущата година нататък да бъде прибиран споменатият имдади хазерие.¹ Ако се съди по цитирания документ, трябва да се допуска, че имдади хазерие не е бил по начало постоянен ежегоден данък. Но както много от извънредни те данъци поради нарастващите нужди на държавата и той в повечето случаи започнал да се събира редовно. В подкрепа на това свидетелствува едно указание в документ от 1. I. 1759 г., според който данъкът хазерие е отбелязан като постоянно данъчно задължение на раята от четири села в Солунска околия, и то наред с данъците авариз, с определения дял изкупувания на храни и пр.²

Както имдади сеферие и разглежданият данък продължавал да се събира чак до епохата на Танзимата и в повечето случаи е бил предоставен на валиите. Така от един илям на битолския кадия от 7. X. 1727 г. се узнава, че раята на Охридско била задължена да дава на валиите в Охридски санджак и данъка имдади хазерие в размер на 700 гроша годишно, като го изплащала на четири вноски.³ В заповед от април 1803 г. до кадиите в Румелийски вилает и до местните аяни се нарежда от всички кази във вилаета с изключение на казите Гюмюрджина, Енидже Карасу, Чаглаик, Ахъчелеби и Чирпан да се събере на две вноски данъкът имдади хазерие за 1803/1804 г. в размер на 17 967 $\frac{1}{2}$ гроша за нуждите на румелийския валия Тепелени Али паша.⁴

Разложението на турската феодална система създадо допълнителни тежести за раята при облагането с имдади хазерие. Поради това че и този данък наред с много други бил отдаван на откуп под една или друга форма, винаги се създавали възможности за най-различни злоупотреби. Така напр. от споменатия илям на битолския кадия се вижда, че имдади хазерие заедно с доходите от други данъци на раята в Охридска околия бил отдаден от местните валии на две лица като маликяне. При все че по условията на маликянето тези две лица събирали споменатите данъци и ги предавали надлежно на валиите, самите валии пак насилвали раята да им дава имдади хазерие. Вследствие на този тормоз 13 от селата се разпръснали, а имало опасност да се разбягат и други села.

Положението на раята поради тия фискални притеснения било толкова непоносимо, че сам битолският кадия донеся това до Портата и подчертава, че угнетеното население наистина ще се разпръсне.⁵

Поради непрекъснатите произволи при събирането на разглеждания данък властта се виждала принудена не веднаж да преду-

¹ Софийски кадийски регистър 306, лист 23-а, док. I.

² Невздаден док. от Ор. отдел, Солун — мутесариф, П. А. 1. б. Рая със специални задължения, дербенджи, 2 джемази I 1172 г.

³ Невздаден док. от Ор. отдел, Битоля—кадия П. А. 2. а. Насилия на експлоататорската класа, 28 джемази I 1140 г.

⁴ ТДМИ, II, стр. 11.

⁵ Вж. бел. 3 по-горе.

преждава в съответните заповеди местните длъжностни лица да се предпазват от всякакви нарушения на законността. Така в споменатия ферман от 1803 г. изрично се обръща внимание на кадиите и аяните в румелийските околии да не допускат при събирането на имдади хазерие за 1803 г. да се извършват неправди над населението, като се изпращат често мубашири из околията, като се искат повече от определените пари, като повторно се разхвърля и събира данъкът и заедно с това се налага и мубаширие.¹

Кудумие, тешрифие, селямлик, нал беха, кафтан беха, аяк тери и пр.

В някои документи се споменават като задължение на раята и налозите кудумие и тешрифие. От сравнително малкото сведения за тези налози може да се заключи, че те са били свързани с обичайните обиколки и посещения на висши и низши органи на турската власт из селищата на раята. Самите наименования на налозите произхождат от думите *kudum*, което ще рече пристигане, и *teşrif* — посещение. Много често турските управници правели такива посещения из подведомствените им села и градове и отсядали по домовете на зависимото население, като го задължавали да ги храни безвъзмездно, да доставя фураж за добитъка им и да изпълнява всичките им прищевки. Според един препис от ферман, издаден в Цариград на 24. IX. 1617 г., доганджията Димитър, син на Пейо от София, се оплакал за следното. Въпреки че като доганджия бил освободен от данъците *tekâlif-i ôrfiye ve avariz-i divaniye*, бейлербеят, санджакбеят и хората му, войводите, субашите, емините, събирачите на държавни средства, займите, тимариотите и др. го посещавали и безплатно яли у него, хранили добитъка си и му взимали овце, агнета, кокошки и други подобни храни.² В друг препис от ферман от 18—27. VI. 1700 г. се съобщава, че видинският кадия и тамошният наиб обикаляли по селата, отсядали по домовете на селяните, хранили се, без да плащат, и получавали зоб за добитъка си.³ Тия чести посещения съсипвали и тормозели податното население, толкова повече че те били придружени с всевъзможни издевателства и произволи. По време на упадъка в Турция и разложението на турския феодализъм тия грабителски обиколки на турските властници добили толкова големи размери, че централната власт се видяла принудена изрично да ги забрани. С ферман, издаден в Цариград на 29. XII. 1617 г. — 7. I. 1618 г. до кадиите от дясното крило в Румелия, се нарежда санджакбейовете да не правят обиколки из селищата на раята, да не взимат безплатно храни от нея и пр.⁴

¹ ТДМИ, II, стр. 11.

² Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 92-б, док. III.

³ Видински кадийски регистър 14, лист 8-а, док. II. Трябва да се прави разлика между това безвъзмездно даване на храни и фураж при посещенията на турските управници и принудителните изкупувания на такива храни и зоб за минаващите из селищата сановници.

⁴ Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 101-б, док. I.

Задължението да се дава подслон, храни и фураж на обикалящите държавни чиновници и различни сановници е съществувало и във Византия, в средновековна България и Сърбия. Това задължение е известно от средновековните византийски, български и сръбски паметници под името *митѣтов* или приселица.¹

Във връзка именно с тези нежелани посещения зависимото население в българските земи под турска власт било задължено да плаща извънредните налози кудумие и тешрифие. Това се потвърждава и от самите документи. В един такъв документ от 25. VIII. 1784 г. се съобщава, че бившият видински мухафъз — везирът Али паша от Чатаджа — на отиване в Кюстендил през 1780/1781 г. пребивавал по домовете на раята в Щипско цели осем дни, като получавал безплатно храни и фураж. Освен това той заставил зависимото население да му даде 3500 гроша под името кудумие и тешрифие.² В някои документи наименованието на първия данък се среща във формата *ücret-i kudum*,³ което означава заплата за пристигането. Това сведение още по-ясно говори, че кудумие е паричен налог, заплащан от раята във връзка с обиколките и посещенията на турските управници. Въпреки липсата на изрични данни може да се предполага, че по начало кудумие и тешрифие са били въведени, за да заместят тежкото задължение да се дава подслон на османските феодали и чиновници. Но поради пълния произвол, който съществувал в империята, поддържал се от органите на властта и бил благоприятствуван от условията на религиозно-народностната дискриминация на немюсюлманската рая, неприятните обиколки на властниците не преставали, а заедно с това се събирали и данъците кудумие и тешрифие.

Все от този род бил и налогът селямие или селямлик. Наименованието без съмнение идва от думата *selâp* — поздрав — и трябва да

¹ Срв. Ал. Соловјев и Вл. Мошин, Гръке повелје српских владара. Извори за историју јужних словена, серија 6. Извори на грчком језику, књ. 1, стр. 466—467; Fr. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders 10 u. 11 Jahrhunderts. Berlin, 1927, S. 61; D. A. Xanlatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. Inaugural-Dissertation. München, 1937, S. 48—49. Срв. рецензията за тази книга от Ив. Дуйчев в сп. Македонски преглед, XII, кн. 2, стр. 141. Във Ватопедската грамота на Иван-Асен II се отбелязва, че във владенията на манастира, надарен с тази грамота, нямат достъп никакви органи на централната власт, нито пък могат да се изискват от зависимото население освен другите изброени налози и повинности, така също и митати. (Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, стр. 41—42.) В Мрачката грамота на Иван-Александър се уговаря в земите на манастира Св. Никола в местността Оряхово да не се месят никакви държавни функционери и да не искат от зависимото население редица данъци, между които и митати (Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 132). Това показва, че останалото зависимо население, което не принадлежало на надарените с имунитет манастирски владения, е било натоварено със задължението „митатон“. (Ив. Дуйчев пояснява идентичността на митатон и приселица в пос. съч., стр. 348.)

² Неиздаден док. от Ор. отдел, София—войска, II. А. 2. 6. Насилия и злоупотреби на органите на властта, 8 шеввал 1198 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Караферия—кадия, II. А. 2. а. Насилия на експлоататорската класа, 2 зилкаде 1077 г.

се схваща в смисъл на поздравителни, приветствени пари. Самият термин показва, че в случая става дума за данък, даван от раята в израз на приветствие към дошлия на обиколка и посещение управник. Според Селяники този данък бил събиран от бейлербейовете и бейовете—управители на провинциите, когато те обикаляли из подведомствените им селища.¹ Във връзка с разложението на турския феодализъм и нарастването на фискалните произволи и насилия и този данък, изглежда, нараснал по размери. При зачестилите грабителски посещения на турските властници из селата той бил събиран по няколко пъти. В потвърждение на това Селяники разказва, че „бейлербейовете и бейовете, които са управители на провинциите, по три пъти месечно извършват нашествия върху поданиците на държавата и [всеки път] вземат най-малко 70—80 акчета приветствени пари (селямлък)“.² А субашите ежемесечно заявявали според Селяники: „Начало на месеца е, ще вървя да помогна да се провери моето счетоводство“ — и от всяко село събират по 70—80 акчета. „А освен това — заявявали те [на селяните] — ние всички ще бъдем тая нощ гости във вашето село и затова [за нас] ще бъдат нужни значителни разходи.“ И за заплащане на храната, виното, кебапа и други продукти се вземат още по 70—80 акчета.³

Изглежда, че през XVII в. тази практика е станала постоянна и е съсипвала падатното население, защото Кучибей Гюмюрджински подчертава, че е нужно да се забрани на бейлербейовете и санджакбейовете да вземат от раята т. нар. поздравителни пари — селямие.⁴

Все към тази категория А. Вефик поставя и така нареченият налог *hediyе беһа* — стойност на подаръка, т. е. данък, който замества подаръците, давани от зависимото население на приходящите чиновници. Селямие и хедие беһа са близки по същност и предназначение и първоначално без съмнение са били натурални давания, събирани във форма на дарения за нуждите на дошлите в обиколка управници.

Подобна практика е съществувала още в Древния изток, в Римската империя, във Византия и в България по време на византийското владичество. Загължението да се поднасят подаръци на чиновниците във Византия е известно под името *μελ'ύματα*.⁵ Като се има пред вид, че много от данъчните институции в Османската империя са унаследени от Византия и приспособени към условията и нуждите на турската феодална държава, допустимо е все оттам да е възприета и практиката да се поднасят под една или друга форма дарове на пътуващите властници. За такава приемственост и влияние на заварените в България и Византия данъчни институции върху системата на османското извънредно данъчно облагане свидетелствува и наименованието на един данък, който без съмнение е във връзка с разглежданите тук налози, вземани по повод посе-

^{1—3} Tarih-i Selânikî, лист 320-6.

⁴ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей... , стр. 229.

⁵ D. Xapalatos, op. cit., S. 52. За това облагане в покорената от Византия България Ксаналатос се позовава на едно указание в писмата на Теофидакт Охридски. (Срв. рецензията на Ив. Дуйчев в Македонски преглед, XII, кн. 2, стр. 142.)

щенията на висши сановници. Това е данъкът поклон. Според един илям на кадията на Караферия от 8. I. 1667 г. с такъв данък е била облагана раята от три села в околия Егрибуджак.¹ Данъкът се споменава наред с юджрети кудум. Този факт, както и самото наименование показват, че в случая става дума за облагане, близко по същност, ако не и идентично с данъка селямие. Твърде възможно е при това на места този данък да е запазил славянското си наименование, така както се е наричал и в средновековната българска държава, а на места да е получил турското име селямлик или селямие.

Все от този вид били и налозите *nal beha* и *kaftan beha*. Въпреки липсата на достатъчно ясни указания, ако се съди само по наименованието *nal beha*, може да се предполага, че този данък по същност е бил парична равностойност на подковите, които турските управници изхабявали за конете си. Що се отнася до данъка *кафтан беха*, трябва да се предполага, че чрез него раята плащала на османските власти скъпите им дрехи. Тия данъци, събирани от бейлербейовете и санджакбейовете пак по време на техните чести обиколки, станали, изглежда, тежко бреме за раята през XVII в. може би и поради произволите, с които било придружено събирането им особено през периода на упадъка в империята. Ето защо Кучибей Гюмюрджински препоръчва бейлербейовете и санджакбейовете да престанат да събират налозите *nal beha* и *кафтан беха*.² От един препис на ферман, издаден през 1618 г. до кадите от дясното крило на Румелия, узнаваме, че на санджакбейовете се забранявало да правят обиколки из селищата и да събират от зависимото население покрай другото и данъците *nal beha* и *кафтан беха*.³

Към тази група фискални тежести може да се отнесе и облагането с т. нар. аяк тери (за потта на краката), което се споменава едва през втората половина на XIX в. В един доклад на бележития български възрожденски деец Найдено Геров — руски вицеконсул в Пловдив — до руския посланик в Цариград от 7. I. 1861 г. се съобщава за това данъчно задължение на населението. „Заптие, изпратено в село по частна работа — пише Н. Геров, — например да извика в града известно лице заради някакъв иск срещу него, кара [това лице] да му плаща за труда (аяк тери) и това се прави винаги. Изпратеното [заптие] по работа на цялата община например, за да ускори внасянето на данъка, кара общината да му заплати труда.“ В забележка към това Н. Геров добавя: „Заптието, изпратено през юни в Бая (Лъджакъой), за да ускори внасянето на данъка верги, събрало около 500 пиастри, а направило разходи и взело „аяк тери“ 200 пиастри.“⁴ Налогането на този данък показва особено ясно до

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Караферия—кадия, I. А. 2. а. Насилия на експлоататорската класа, 2 зилхидже 1077 г.

² А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибейа . . . , стр. 229.

³ Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 101-б, док. I.

⁴ Н. Геров, Документи за българската история, част I, София, 1931, стр. 193.

каква степен системата на извънредните данъци разкривала възможности за създаване по най-различни поводи все нови и нови данъчни задължения. По своя облик аяк тери напомня събираните през XVII и XVIII в. данъчни задължения нал беха и кафтан беха, а дори и съвсем произволния данък диш хакъ.

3 Аваид

В изворите се среща извънредно данъчно облагане на раята, именувано *avaid* или *avaidat*. От оскъдните сведения за това фискално задължение на зависимото население личи, че то било предназначено за известни служебни лица във връзка с определени неотложни нужди и изисквания. Освен това по всичко изглежда, че под същото наименование са били събирани и най-различни други подобни взимания от податното население, които отначало са били еднократни, изникнали във връзка с конкретен повод, а след това станали постоянни, като се включили в общото облагане *аваид*. В документ, в който са вписани разходи на властта за 1777/1778 г., определени да се съберат от раята във Видин и Видинско, са набелязани няколко пъти взимания под името *аваид*.¹ Така там се предвиждат 200 гроша за мирахор агата, 135 гроша на агите за барабан и за други нужди на мехтерхането (мястото, гдето свири музиката) във връзка с празника *аид шериф*, 250 гроша за *сер-и мехтеран* (ръководителя на музиката) и за *ендерун агасъ*, 400 гроша на *кехаята* за *буюрултията*, отнасяща се до храните на Видин, Лом и Арчар, както и за други *аваидат*, 135 гроша, дадени при пристигане на валията от Силистра, за *тъпан* на музикантите, за *кехаята* и за тамошните *аги*.

Събирането на данъка *аваид* е разкривало пред фискалните агенти големи възможности за злоупотреби и насилия, тъй като под това наименование съвсем произволно били налагани по най-различни поводи и без поводи всевъзможни извънредни вземания. Ето защо например в една заповед до *видинския мухафъз*, до *видинския кадия* и до местните *аги* и *забити* от 1764/1765 г. се нарежда на *везирите* да бъдат осигурени места за престояване във Видин, а в самия град да им се даде достатъчно храна за шест дни, като им се забрани изрично да вземат от раята пари под името *аваид*.²

„ Данъчни задължения, свързани с поддържането на попътните станции (мензили)

Зависимото население в известни райони предимно около поголемите пътища е било натоварено и с друго извънредно данъчно задължение—да поддържа със свои средства попътните станции—т. нар. *мензили*. При тогавашните съобщителни средства *мензилите* са били твърде важни пунктове, които винаги разполагали с значителен брой коне за нуждите на пътуващите. *Мензилските* коне са били предна-

¹ Видински кадийски регистър 310, лист 12-б, док. II. Вж. бележките за същия данък у А. Vefik, op. cit., I, s. 113.

² Видински кадийски регистър 74, лист 74-а, док. I.

значени преди всичко да обслужват проходящите куриери и чиновници, натоварени с изпълнението на бързи задачи. От един илям на пиротския кадия от 8. V. 1684 г. се вижда, че мензилите изобщо били задължени да дават коне най-вече за минаващите куриери.¹ Във военно време обаче мензилите са осигурявали коне за нуждите на армията. Това добре личи от няколко документа от 1713 г. В един от тях мензилджините на Малкара, Кешан и Кавак (сега в Турция) съобщават, че са изпратили коне за султанския поход;² от друг подобен документ пък научаваме, че все за същата цел мензилджията на Хебибче (Любимец) е предал 28 коня.³

По време на война мензилите били най-значителните преходни пунктове за армията. В тях се съсредоточавали в големи количества хранителни припаси, дърва и кюмюр за отопление и добитък за обслужване на войсковите части, които отсядали по мензилите, придвижвайки се към бойната зона. Тук постоянно пристигали и замивали всевъзможни куриери — т. нар. улаци, — изпратени със специална мисия. За уредбата на мензила и обслужването на пътниците се грижел нарочен чиновник — т. нар. мензилджия. Около него имало не само прислуга, но и т. нар. сюрюджии, които изпълнявали службата да придружават мензилските коне, ангажирани от някои пътници, до определена друга попътна станция. Английският пътешественик Р. Уолш ни е оставил едно кратко, но интересно описание на такъв мензил и обслужващия го персонал. „От Къркклисе [Лозенград] — пише той — ние яздехме по множество неравни и мръсни улици до една още по-мръсна и срутена пощенска станция, където трябваше да се снабдим с други коне, тъй като дотук завършваше задължението на нашия сюрюджия от Цариград. Оттам нататък пощенските станции са по на 10—12 часа разстояние, конете се сменят и пътникът може да се движи с каквато скорост пожелае... Пощенската станция е една мизерна къщурка, измазана с кал и с прозорци, облепени с хартия.“⁴ Без всякакво съмнение описаната от Уолш пощенска станция е именно мензил.

Уреждането на самите мензили, издръжката на мензилджии, сюрюджии и прислуга и доставянето на коне за мензилската конюшня е било изцяло тежко задължение на част от зависимото население в българските земи, и то главно на населението, живеещо в съседство с такива мензили. Това население е било заставено да дава ежегодно известна парична сума *imdad* или *menzil akçesi*. Раята, натоварена с поддържането на мензили, се нарича в документите *menzilkeş*.

Мензилският имдад бил предназначен за изплащане заплата на мензилджията, за прехрана на другия мензилски персонал и на мензилските коне и за всевъзможни разноски около поддържането на мензила. Това личи добре от самите документи. Така например в един дефтер за разхвърляне на мензилския имдад върху население-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пирот — кадия, II. А. 1. Зависимо население, 17 рамазан 1095 г.

² и ³ Неиздадени документи от Ор. отдел, Цг 33/5, № 55, № 60.

⁴ R. W a l s h, op. cit., p. 128.

то в софийския край от 1744 г. изрично се предвиждат 2100 гроша от тях за издръжка на мензилджията от 25. IV. 1744 до 5. I. 1745 г., 250 гроша за конете, дадени на разни лица, които са минали оттам по важни работи, и 100 гроша разходи по сметка.¹ В една заповед от 1738 г., с която се изисква събирането на имдад от Силистренско и Търновско за 1738/1739 г. за мензила на пътя към Исакча в силистренския край, се подчертава, че според данните в мевкуфатските регистри 725 гроша били необходими само като разноски за 11-те мензилски коня.² От друг документ с дата 13. III. 1671 г. се вижда, че паричната сума, събирана от селата мензилкеш в Софийско, била предназначена за едногодишна издръжка на 13 мензилски коня, на мензилджията, прислужниците и сюрюджиите.³

Размерът на мензилския имдад се изменял ежегодно съобразно с конкретните нужди на мензила. Той се увеличавал особено много във военно време, и то когато в съответните мензили квартирвала войска. Тогава именно разноските на мензила нараствали и мензилският имдад дори се удвоявал в такива случаи. Това личи напр. в цитираната заповед от 29. III. 1738 г., в която се отбелязва, че през 1737/1738 г. околните Мангалия, Силистра и Балчик били задължени да дадат имдад за мензила в Силистренско в размер на 8000 гроша, защото армията била в Бабадаг и из пътя се придвижвали много куриери. Понеже следващата година войските били съсредоточени в друга посока, броят на куриерите щял да намалее и мензилският имдад щял да бъде по-малко от половината.⁴

При събирането на тия суми от имдад или мензил акчеси, както изобщо при събирането на всички други извънредни данъци, бил изпращан нарочен мубашир в съответния район. Със съдействието на местните власти той пристъпвал най-напред към разхвърлянето на исканата сума върху селата, натоварени с издръжката на мензилите. Разхвърлянето ставало обикновено по ханета. Тази практика се разкрива в самите документи. Така в току-що споменатата заповед от 1738 г. се съобщава, че за събирането на искания имдад за мензила в Силистренско бил изпратен мубашир. Нареща се, щом пристигне той, да се съберат служебните лица на населението мензилкеш от Силистренско и Търновско, да се назначи за новата година мензилджия и да се разхвърли мензилският имдад за 1738/1739 г. според броя на ханетата в посочените околии.⁵ В илям на провадийския кадия от 1784 г. се съобщава, че населението на гр. Провадия било натоварено с определена сума (*mal-i maktu*) за издръжка на мензила съобразно с ханетата нузул.⁶

Съставяни били разпределителни списъци с точно обозначение на сумите имдад, които трябвало да дадат различните селища, натоварени с това задължение. В такъв един списък от 23. VI. 1726 г.

¹ Софийски кадийски регистър 3127, лист 9-а, док. II.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 37/102.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—кадия, I. Л. Мензили, 4 зилхидже 1081 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 37/102.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 77/102.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Провадия — кадия, V. Б. 3. д. Войни с Русия, 12 зилкаде 1198 г.

са описани девет села в Софийско, които трябвало да дават мензилакчеси за 1725/1726 г.: село Долни Лозен — 222 гроша, село Филиповци — 65 гроша, Ново село — 200 гроша, Богоров мензил (с. Горни и Долни Богров) — 87 гроша, Бусманци — 78 гроша, Обеля — 59 гроша, Пролеша — 45 гроша, Хераково — 80 гроша, Храбърско — 200 гроша, всичко — 1035 гроша.¹ От този род е и списъкът за разхвърляне на 3702 гроша имдад и други суми върху софийските махали според техните ханета, като на хане се падат по 105 пари.² На 28. IV. 1738 г. е съставен списък за събиране мензилска помощ от 9 софийски села мензилкеш.³ В списък от 20. IV. 1743 г. са разхвърлени суми имдад върху девет села в Софийско, натоварени да издържат ежегодно тамошния мензил.⁴

След пристигането на заповедите за събиране на имдада съответните кадии уведомявали надлежно властта дали населението е в състояние да изпълни възложеното му задължение. С такъв илям от 8. IX. 1784 г. напр. наибът на Османпазарско (Омуртагско) съобщава, че се получила заповед за събиране на мензилска помощ за провадийския мензил от околните Шумен, Ески Джумая и Османпазар (Омуртаг). Османпазарско трябвало да даде 751 гроша. Наибът донася, че тамошното население настоява с имдад за той мензил да бъде натоварено и населението от Търновско, Сливенско и Карнобатско, което също ползувало мензила.⁵

Парите от мензилския имдад се предавали или на мубашира, или най-често направо на мензилджията. В един илям на шуменския кадия от 1784 г. се съобщава, че с нарочна заповед се изисквало за издръжката на провадийския мензил да се съберат от Шуменско 1000 гроша, от Ескиджумайско — 500 гроша и от Османпазарско — 750 гроша, които да се предадат на съответния мензилджия.⁶

Понякога, очевидно в случаите, когато населението е било напълно съсипано от данъчни задължения, мензилският имдад се вземал от другите данъчни постъпления. Така в едно изложение от 22. IV. 1684 г. се съобщава, че било наредено данъците от Никополски санджак и от Златишко да се дадат като имдад за ихтиманския мензил.⁷ В друг документ от 4. IV. 1694 г. се съобщава, че е издадена заповед да се прехвърлят 136 500 акчета от приходите на софийското джизие за 1693/1694 г. за разноските на мензилите Ниш, Раджина и Джесир Морава (сега в Югославия) в течение на 192 деня и за конете на тия мензили.⁸

Но освен паричния имдад населението от селищата мензилкеш е било задължено да дава ежегодно за нуждите на мензилите и

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел 306, лист 42-а, док. III.

² Софийски кадийски регистър 306, лист 50-6, док. III. Срв. и лист 30-а, док. I.

³ Софийски кадийски регистър 312/6, лист 1-6, док. I.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 10-6, док. III

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Османпазар — кадия, I. Мензили, 22 шеввал 1198 г.

⁶ Пак там, лист 2.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Златица — мензилджия, I. Мензили, 7 джемази I 1095 г.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш — мензилджия, I. Мензили, 15 шеввал 1102 г.

определено количество коне. Така напр. от един документ още от средата на XVI в. узнаваме, че жителите на Димотика и околните села били длъжни да снабдяват всяка година с по четири коня мензила Хебибче, спадащ към околията Джесир Мустафапаша (сега Свиленград), Одринско, и освен това да плащат мензилски имдад в размер на 3350 акчета. Населението на Чирменско било задължено да дава само имдад в размер на 18 000 акчета от 65 села.¹ Според друг документ от 1671 г. в султанския дефтер било отбелязано, че селата мензилкеш в Софийско трябвало да дават по 18 мензилски коня.² В едно изложение от 1684 г. се съобщава, че според новия султански дефтер Софийска околия била натоварена да дава по 13 мензилски коня. Поради войната обаче и за 1683/1684 г. били взети от това население 800 коня.³ В цитираната вече молба от 1684 г. се съобщава, че Ловечка, Самоковска и Златишка околии били заставени да дават по 31 мензилски коня.⁴

Все във връзка със задължението да се доставят или поддържат мензилски коне са и сведенията в едно заявление от 1665 г. на жителите от мензилските села в Пловдивска околия, в което се съобщава, че те хранели още от старо време по 17—18 коня.⁵ В известни случаи това задължение било заменено с друга данъчна тежест. Така напр. в един илям на кадията на Узунджаабад Хаскьой (Хасково) от 15. VI. 1684 г. се съобщава, че от населението на Чирпанска околия били събрани 180 килета ечемик и 80 000 акчета вместо два мензилски коня за мензила в околията Узунджаабад Хаскьой.⁶

В много случаи населението от някои райони е било задължено да поддържа коне, предназначени за мензилска служба, без обаче в близост до тия райони да има някакъв мензил. Това ставало най-често в места, разположени край големи пътища. В потвърждение на това в един илям на карнобатския кадия от 2. II. 1673 г. се съобщава, че още от миналото населението в Карнобатско давало коне на проходящите куриери, тъй като селището било край път.⁷ Според друг документ раята от село Гьолге, Солунско, давала постоянно мензилски коне на минаващите оттам улаци (куриери).⁸ Такива два мензилски коня имало в село Факия според едно донесение от 1673 г. Когато одринският мензилджия поискал да ги закара в мензила, населението по всяка вероятност му се противопоставило, поради което мензилджията се оплакал.⁹

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Од 18/10.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, София — кадия, I. Мензили, 4 зилхидже 1081 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — кадия, I. л. Мензили, 19 рамазан, 1096 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Златица — мензилджия, I. Мензили, 7 джемази I 1095 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 6/44.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 1/30.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Карнобат — кадия, II. А. 1. а. Зависимо население, 14 шеввал 1083 г.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVIII 1/89.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — мензилджия, I. Мензили, 3 рамазан 1084 г.

Задължението на зависимото население да доставя и поддържа коне за поътните станции е познато още във Византия и в средновековните балкански държави. И там много села, главно покрай пътищата, били натоварени да дават средства за изхранването на определен брой бързи коне за нарочни станции.¹

Данъчните задължения и тегобите, свързани с поддържането на мензилите, са били без всякакво съмнение трудна и тежка обязаност за населението, което било поставено да я изпълнява. Най-често това население се оплаквало от бремето на даричния мензилски имдад, още повече че размерите му не били строго фиксирани, а се изменяли съобразно с нуждите на момента. Освен това в много случаи при налагането на имдад съвсем не се вземало под внимание материалното положение на раята, особено когато тя била разорена и съсипана от тежка експлоатация, войни или бедствия. В 1784 г. шуменският кадия съобщава с илям, че населението от Шуменско било задължено да даде 1000 гроша имдад за провадийския мензил. Това население се оплаквало, че е много обедняло. Поради това че през техния край минавал обществен път и проходящите куриери и мубашири нямали край, местните жители не били в състояние да издържат собствения си мензил, а още по-малко да дават помощ и за провадийския. При това от няколко години насам разходите на околията станали големи, жителите затънали в дългове и достигнали до пълно разорение. С оглед на това те молят да не се изисква от тях имдад за провадийския мензил.² Според друг илям от 8. X. 1784 г. населението на гр. Провадия заявило, че не може да поддържа мензила и поради това че било материално разорено, нападнато от чумна епидемия и разпръснато в по-голямата си част.³ Все с такъв илям от 2. VII. 1794 г. хасковският кадия съобщава, че до преди пет години мензилът при с. Семизче (Клокотница) бил поддържан с по 20 000—25 000 гроша годишно, а сега тази сума е нараснала до 60 000 гроша годишно. При настъпилния глад дори 70 000 гроша не можели да стигнат само за покупката на ечемик и слама за мензила. Населението било съсипано от нападенията на различни банди на т. нар. планински разбойници и до такава степен гладувало, че било принудено да се храни с трева в планината. Ето защо то не било в състояние да дава средства за поддържането на мензила.⁴

С прекомерни трудности за населението било свързано и задължението му да доставя коне за мензилите и да ги изхранва. Оплакванията по този повод са много чести. В едно такова оплакване жителите на някои мензилски села в Пловдивско съобщават, че още от миналото изхранвали 17—18 коня за мензила. Поради войната станало нужда да се поддържат повече коне, а никой не се явил в помощ на тия села и всички разноски около поддържането на конете паднали само върху тях. Понеже вече нямало нужда да се под-

¹ Срв. напр. А. Л. Соловьев и В. Л. Мошин, пос. съч., стр. 379.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Османпазар — кадия, I. Мензили, 22 шеввал 1198 г., лист 2.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Провадия — кадия, V. Б. 3. д. Войни с Русия, 12 зилкаде 1198 г.

⁴ Документ от Ор. отдел, Хс 1/1.

държат коне за извънредни военни нужди, селата молят да им се разреши да изхранват както по-рано по 17—18 коня.¹ В друго изложение от 4. VI. 1684 г. се съобщава, че улемите в София, аяните, сулехите, раята от мензилските села и пр. заявили, че те били задължени да поддържат 13 мензилски коня. Но поради похода разходите на мензила за заплата на сюрюджии и прехрана на конете стигнали до 10 000 гроша. Държавата помогнала само със 7000 гроша. При това положение населението не можело да дава толкова голяма издръжка и настоява през текущата година имдад да се вземе и от околиците Мелник, Щип, Струмица, Демирхисар, Серес и Петрич. Кадията от своя страна потвърдил, че тази година имало нужда от още 60 коня и от 4000 гроша за прехраната им, и пр.² Според илям на берковския кадия от 6. VIII. 1689 г. населението от Берковско било заставено да даде шест коня за пиротския мензил. Това население обаче се оплакало, че в онзи край имало бойни действия³ и раята се пръснала. При това самото селище е на пътя за Видин и оттам минават множество улаци, които причиняват затруднения и съсипват жителите с разноски. Ето защо тия жители отменили задължението си към пиротския мензил и самата държава подпомогнала мензила с 30 000 акчета.⁴

Както се вижда от горния документ, селата, натоварени със задължения към мензилите, страдали и от непрекъснато минаващите пътници и всевъзможни куриери. Някои от тия пътници си позволявали да използват предназначени за мензилска служба коне, без да заплащат за това (*bilâ ücret*), други пък настоявали населението да им плати тия възнаграждения за конете, тъй като те сами си били намерили коне, и пр.⁵

Нефириам бедели

Във време, когато империята се е намирала в затруднено положение вследствие на анархия, междусобици, разбойнически нападения или е преживявала голямо военно напрежение по фронтите, раята се виждала принудена да формира свои народни опълчения, за да се справи сама с настъпилите затруднения. Тия опълчения се наричат *nefir-i an*. Тази практика се е утвърдила особено през периода на упадъка в Турция (XVII—XIX в.) и най-вече по време на анархията и кръвопролитните кърджалийски вълнения. Оставено на собствените си сили от държавата, неспособна да се справи с грабителските отряди на „планинските разбойници“ (*dağlı eşkia*) и разбунтували се феодали, населението оказвало упорита и мъжествена съпротива и успявало да се опази и да отблъсне нападателите, облягайки се на своите опълчения. Виждайки голямото значение на тази своеобразна форма за самоотбрана на раята, държавата побързала да я използва за свои цели, като я заменяла с фискално за-

¹ Неиздаден док. Ор. отдел, НПТА, XVII 6/44.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, София — кадия, I. Мензили, 19 рамазан 1096 г.

³ Касае се за събития по време на Австро-турската война от 1683—1699 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 2/12.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVIII 1/89.

дължение, стоварено върху гърба на податното население. Това е т. нар. данък нефириам бедели, т. е. паричен еквивалент на задължението да се участва в народното опълчение. Въпреки сравнително малкото сведения за този налог изглежда, че той не се е събирал редовно, а само във връзка с известни временни нужди на държавата. По такъв повод очевидно е бил събран повсеместно този данък от българските селища през 1689 г., както се вижда от редица турски документи.¹ Ако се съди по годината — 1689, — може да се предполага, че това общо облагане с нефириам бедели се наложило поради крайните нужди и големите разходи на империята, изтощена от неуспешната война с Австрия, Венеция, Полша и Русия (1683—1699 г.).

Обикновено с този данък било облагано цялото податно население. Това ясно личи от самите документи. Така в един илям от 1689 г. кюстендилският кадия донася, че е пристигнала султанска заповед, с която се нарежда да се събере данъкът бедели нефириам от всички рай, които плащат данъци, включително и от ония, които плащат джизие. Със заповедта се изисква още данъкът да се разхвърли върху населението, да се извърши регистрацията, да се събере сумата и незабавно да се предаде в хазната.² По същия начин и за същата година с подобни заповеди се облагало с нефириам бедели целокупно населението от Скопие, Струмица, Пирот и Варненско, както свидетелствуват илямите на съответните кадии.³

В известни селища били облагани само определено число хора. Това се вижда напр. в един илям на ямболския кадия от 3. VII. 1689 г., от който се узнава, че за текущата 1688/1689 г. в Ямболско били облажени 83 души с нефириам бедели.⁴ От същия документ се вижда, че по това време данъкът бил налаган в размер по 50 гроша на човек.

И този данък е бил много тежък за раята, защото в изворите се споменава, че жителите на някои селища се разпръсвали, след като били облагани с него, тъй като трудно можели да се справят и с това фискално задължение.

¹ Вж. напр. неиздадени документи от Ор. отдел, Кюстендил—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 22 реби I 1100 г.; Ямбол—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 15 шеввал 1100 г.; Скопие—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 12 реби I 1100 г.; Струмица—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 16 реби II 1100 г.; Самоков—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 16 реби II 1100 г.; Пирот—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 16 реби II 1100 г.; Варна—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 23 джемази I 1100 г.; Русенски кадийски регистър R/3, лист 16-б, док. I.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Кюстендил—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 22 реби I 1100 г.

³ Неиздадени документи от Ор. отдел, Скопие—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 12 реби I 1100 г.; Струмица—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 16 реби II 1100 г.; Самоков—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 16 реби II 1100 г.; Пирот—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 16 реби II 1100 г.; Варна—кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 23 джемази I 1100 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ямбол — кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 15 шеввал 1100 г.

Бедели уйнуклери

В едно изложение от 1662 г. назърът на мукатата Скопие и спадащите към нея селища донася, че хасовите раи — работници в мините в Жежина, нахия Истатия — били задължени още от миналото да плащат налога бедели уйнуклери на всеки десет души по 4000 акчета.¹

Никъде в други документи досега не се среща този данък. Какво е неговото предназначение и същност, не е ясно. Наименованието му безспорно произхожда от славянската дума войник и ако се съди по това, може да се предполага, че данъкът има връзка с подобна фискална форма, запазена от времето на средновековната българска държава.

Други извънредни парични данъци, свързани с военните нужди на империята

1. Орду бедели

Според малобройни изворни данни в българските земи под турска власт бил събиран и т. нар. данък орду бедели. Тези изворни данни свидетелствуват, че с въпросния данък било облагано предимно градското население и по-специално занаятчиите и търговците в градовете. Орду бедели е бил предназначен за военни нужди, както се вижда от самите документи. Така от един ферман, издаден в Цариград на 30. VII. 1684 г., се нарежда до софийския кадия да бъде събран орду бедели от занаятчиите в София (*nefs-i Sofiya şehrinde olan ehli hiref taifesinden*) за сметка на 1684/1685 г. Той бил необходим за нуждите на султанската флота, която щяла да излезе в открито море. Заповядва се събраната сума да се предаде на емина на държавното терсане.² В друг документ от 29. XII. 1662 г. се съобщава, че орду бедели, който трябвало да се събере от околиците Пловдив, София, Солун, Серес, Йенишехир (Лариса), Тирхала (Трикала — Гърция) и Скопие, бил необходим за нуждите на държавното терсане.³ В препис на ферман от 31. VIII. 1698 г. до кадиите в Кюстендилски санджак и до скопския назър се нарежда орду бедели от подведомствените области да се събере и предаде за нуждите на султанския обор.⁴

2. Данъци, предназначени за заплати на войсковите части — сейменски бедел

В началото на XIX в. във връзка с движението на т. нар. планински разбойници и с настъпилата анархия разлагащата се империя полагала върховни усилия да организира и поддържа

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Скопие — назър, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 4 реджеб 1072 г.

² J. Grzegorzewski, op. cit., p. 89—90, dok. 86.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. И. З. а. 2. а. (Орду бедели), авариз, 1073 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Кюстендил — кадия, I. К. Държавни доставки, 20 реби II 1110 г.

по-голяма военна сила в метежните райони. Тъй като изтощените държавни финанси не ѝ позволявали обаче да обезпечи трайна и задоволителна материална поддръжка на тия бойни сили, османската държава стоварила върху населението тези тежести. Според редица документи от първите години на XIX в. жителите от Битолско нееднократно били заставяни да изплащат значителните по размер извънредни данъчни тежести, разхвърлени съобразно с броя на възложените им ханета. В един документ от 14. IV. 1803 г. се съобщава, че била определена войскава част, която да пази Битолско от разбойници, башибозуци и др. в течение на 6 месеца — от Димитровден до Гергьовден 1803 г. Поради това заповядано било от населението в околията да се събере под формата на извънредни данъчни задължения сумата 3463 гроша за заплата на войскавата част включително харджи дефтер, каидие, кятибие, кетхудие и възнаграждението за куриера. Сумата предварително трябвало да се разхвърли, така че от всяко хане да се вземат по $59\frac{1}{2}$ гроша.¹ Според друг подобен документ през октомври 1803 г. населението от Битолско отново било натоварено със сумата 21 592 гроша, по $252\frac{1}{2}$ гроша от всяко хане за заплата на 200 души войници, които трябвало да се изпратят в Морей във връзка със защитата на тази османска провинция.² В края на същия месец октомври (25. X. 1803 г.) все от същата околия била изискана сумата 6746 гроша за шестмесечната издръжка на друга войскава част, определена да пази от разбойници Гяватския и Демирхисарския район. От всяко хане този път трябвало да се съберат по 91 гроша.³

Тия толкова чести и така големи по размер облагания, разбира се, представлявали непосилна тежест за населението, което и без това трудно се справяло с данъчните си задължения, особено през време на анархията в Турция.

Все от този род е било и друго извънредно данъчно облагане — т. нар. сейменски бедел. Няколко документа от началото на XIX в. свидетелствуват, че и този данък се е събирал ежегодно.⁴

3. Ианеи харбие (джихадие), ианеи аскерие

През втората половина на XIX в. от податното население в българските земи се е събирал периодически друг извънреден данък, непосредствено свързан с военните нужди на османската държава — ианеи харбие или ианеи джихадие. По всичко изглежда, че този данък се налагал предимно във време на война, тъй като голяма част от документите, които разкриват неговата същност, се отнасят към периоди на войни. В един документ с неопределена дата от XIX в. се отбелязва изрично, че махалата Хаджи Мехмед в Белоградчик била обложена с данъка ианеи харбие, който трябвало да изплаща ежемесечно до края на войната.⁵

¹ ТДМИ, II, стр. 9—10.

² ТДМИ, II, стр. 27—28.

³ ТДМИ, II, стр. 28—29.

⁴ ТДМИ, II, стр. 7.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Белоградчик — каза меджлиси идареси, I. Ианеи харбие, XIX в.

Един вариант на този данък представлява данъкът ианеи аскерие, събиран във форма на еднократна помощ с неопределен размер. Очевидно той е бил вземан не само във военно, а и в мирно време, но пак е бил предназначен за военни нужди. В много случаи той е бил предопределен нарочно за въоръжението и екипировката на османската армия. През пролетта на 1868 г. напр. са били поискани от населението в Дунавския вилает такива извънредни плащания с цел да се превъоръжи османската войска с нови иглени пушки.¹ В десетки броеве на вилаетския вестник „Дунав“ са поместени съобщения за събрани от населението (предимно от турци) военни помощи за посочената цел. В един от тия броеве дори е обнародвано нещо като възвание към населението по този повод: „Всеки един, се казва там, според силата и състоянието си нека помогне със съвършена доброволност и час по-напред да постигнем желанието си...“² През военни периоди ианеи аскерие се е налагало понякога ежемесечно. Това се потвърждава и от една телеграма, подадена през септември 1877 г. до кулския каймакамлък от властите в онзи район. В нея се донася, че тамошното население е било натоварено с задължението да дава всеки месец определеното му иане.³

Ианеи аскерие се е събирал едновременно и от мюсюлманските, и от немюсюлманските поданици на империята. Така в един отчетен документ от 3. VII. 1876 г. се съобщава, че мюсюлманското и немюсюлманското население в района на оряховския каймакамлък е издължило своето иане акчеси в размер на 43 250 гроша.⁴ Ианеи аскерие се е събирал чрез познатата система на предварително разхвърляне на данъка върху жителите от съответното селище или махала, и то въз основа на издадени от централната власт еднотипни данъчни карти (билети). Всяко селище получавало такива карти за събиране на точно определена сума ианеи аскерие. Тази практика се потвърждава от редица документи. Така от един документ от 25. III. 1877 г. се вижда, че ианеи аскерие от Врачанско се е събирал въз основа на билети на стойност 35 005 гроша. При разхвърлянето на билетите обаче населението се оказало бедно и не могло да изплати цялата сума.⁵ Според друг документ от 27. III. 1877 г., т. е. почти по същото време, в Берковско иането се събирало по същата система чрез разпределяне на данъчни карти върху населението.⁶

След събирането на сумата в дадена околия местният меджлис изпращал протокол (мазбата) до административния управител на вилаета (валията — преди реформата за вилаетите от 1862 г., а след тази дата — най-често до санджакския управител — муте-

¹ Сrv. в. Дунав, г. IV, бр. 275 от 12. V. 1868 г., бр. 276 от 15. V. 1868 г., бр. 277 от 19. V. 1868 г., бр. 278 от 22. V. с. г., бр. 279, 280, 281 и пр.

² В. Дунав, бр. 279.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Кула — каймакам, I. Ианеи харбие, IX. 1877 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — лива мухасебе, I. Иане, 3. VII. 1876 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Иане, 25. III. 1877 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Берковица — каймакам, I. Ианеи умумие, 27. III. 1877 г.

сарифа). С тия мазбати меджлисите искали надлежно осчетоводяване на събраната за ианеи аскерие сума, след като тя се предадяла в съкровището на вилаетския или санджакския малсандък. С такава именно мазбата от 4. XI. 1864 г. се съобщава на видинския мутесариф, че от Врачанска околия била събрана сумата 54 253 гроша, част от която представлява данъкът ианеи аскерие бедели на тамошното население за 1862/1864 г. Тази сума е предадена във видинския малсандък. Околийският меджлис иска тази сума да бъде зарегистрирана и осчетоводена.¹

Ианеи аскерие се събирал и в натура във форма на храни или други припаси. В една телеграма до видинския мутесариф от 3. VIII. 1876 г. изрично се съобщава, че ианеи аскерие на населението от врачанския край било събрано във вид на големи количества царевича.² В друг документ от 1853/1854 г. се отбелязва, че от Тулча било събрано иане за армията във форма на кюркове, необходими за облекло на войниците.³

След издължаването на определеното ианеи аскерие местната власт изисквала от по-висшата инстанция не само осчетоводяването на внесената сума, но и надлежен документ в уверение на това, че данъкът е изплатен в малсандъка на санджака или вилаета. Така напр. в един документ от 1860 г. се съобщава, че мюдюрът на Ломско донесъл за това, че ианеи аскерие от Ломско за 1859/1860 г. в размер на 30 000 гроша е изпратено във видинския малсандък. Длъжностното лице иска да се издаде илму хабер в потвърждение на това.⁴

Както всички други данъци и данъците от типа на ианеи аскерие, сейменски бедел и пр. били за населението голямо бреме, което то в много случаи трудно понасяло. Това проличава ясно от редица изворни материали. Така през м. март 1877 г. берковският каймакам донесъл, че събирането на данъка ианеи аскерие от Берковско върви трудно, тъй като от три години насам населението има слаба реколта и освен това има да прибира свои пари от търговците на агнета и вълна.⁵ Анонимен дописник от Одрин съобщава на 30. I. 1877 г. в нарочна дописка, поместена във в. „Стара планина“, г. I, бр. 50 от 12. II. 1877 г., за наложеното от турската власт иане за военни нужди: „Тъй прочее 6—7 пъти стана заповеди дохождат в разстояние на 6 месеца все за доброволна помощ от мирните поданици на държавата (до вчера кумети, домузи, гяури, московци и пр).⁶ Селата са се сбъркали към де да попросят помощ. На село от 100 къщи правителството е определило да се разхвър-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Ианеи аскерие, 4. XI. 1864 г. Срв. и Видин — мал мюдюрю, I. Ианеи аскерие, 15. XII. 1856 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Данъци, 3. VIII. 1876 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 195/15, лист 6-6.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом — мал мюдюрю, I. Ианеи аскерие, 6. X. 1870 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Берковица — каймакам, I. Ианеи умумие, 27. III. 1877 г.

⁶ Дописникът намеква за обидните прозвища, с които турската власт обсилвала българите, които вече десетилетия наред водели борба за извоюване на своята национална независимост.

лят по 10 000—18 000 гроша. Но забележете, че не веднаж за всякога, но няколко пъти по толкоз стават стотици хиляди разхвърляния на бедните българи, които гладни лягат, голи ходят и полуубити се събуждат само за доброто на тези, които немилостиво съсипаха, изгориха домовете ни, изклаха братята, сродниците и приятелите ни...“

Бремето на ианеи аскерие особено се отежнявало и поради честите изселвания на жителите от различни селища, принудени да сторят това вследствие на непрестанните произволи и фискално угнетение. При такива изселвания техните ханета минавали в тежест на останалото население. На това именно се дължат и честите оплаквания на обременените жители от някои села, където имало изселвания. Така според черновката на един документ, адресиран до ломския мюдюр от 1860 г., жителите на някакво ломско село се оплакали в меджлиси кебир,¹ че след изселването на девет семейства от това село техните дялове от данъците верги и ианеи аскерие паднали върху останалото население и то очевидно не можело да се справи с това.²

Но особено тежко се отразявали върху податните възможности на населението войните и извънредно много анархията в Турция в края на XVIII в. и началото на XIX в. Така от една заповед на Селим III до кадията и до други длъжностни лица в Битоля от 26. II. 1803 г. научаваме, че поради анархията и разбойническите издевателства в Румелия раята из тия околии е съвсем разорена и не може да доизплати данъка си сейменски бедел. Ето защо властта се видяла принудена да опрости на населението тия неиздължени суми.³

В резултат на всички изброени тук причини често се натрупвали недобори от ианеи аскерие, които държавата с мъка събирала от поданиците си. Тия недобори нараствали в предвоенно или във военно време поради извънредното данъчно претоварване на населението. В потвърждение на това в едно донесение на врачанския каймакам в надвечерието на Руско-турската освободителна война се съобщава, че от предвидената сума четири товара и 35 005 гроша като ианеи аскерие останали да се събират 6 175 гроша недобори поради бедността на населението.⁴

В много случаи, когато населението не било в състояние по никакъв начин да издължи определените му извънредни данъци, властта се виждала принудена да сложи ръка на някои негови законни вземания от държавата. Така напр. според една телеграма на оряховския каймакам от 8. VIII. 1876 г. до видинския мутесариф населението от околията имало да взема от държавата възнаграждения за извършен от него превоз на държавни вещи. И през миналата, и през текущата година обаче властта нареждала тия взимания да бъдат задържани за изплащане на ианеи джихадие, дължимо от същото население.⁵

¹ Съвет при валията преди вилаетската реформа от 1862 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — валии еалет, I. Данъци, 1. III. 1860 г.

³ ТДМИ, II, стр. 7.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Иане, 25. III. 1877 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Данъци, 8. VIII. 1876 г.

От направения преглед на паричните данъци, които се числят към категорията на *tekâlif-i ôrîiye ve avariz-i divaniye*, е ясно, че много от тях или поне най-важните, основните данъци са били по своя произход натурални облагания. В известни случаи дори до Освобождението на България те са били заменени с натуралната им форма. Това постоянно видоизменяне е станало причина редица изследвачи да дадат твърде противоречиви характеристики за същността и вида на споменатите данъци. Във всеки случай в преобладаващата си част те са се запазили и наложили в своята парична форма и затова с основание могат да се класифицират в отделна група като парични данъци.

След реформите през XIX в. някои от тия данъци престанали да се събират, а на тяхно място възникнали нови, извънредни парични облагания. Но общият брой на тази група парични фискални задължения чувствително се съкратил за сметка на нововъведените основни и редовни държавни данъци.

ГЛАВА II

ПРИНУДИТЕЛНИ ИЗЗЕМВАНИЯ НА ХРАНИ И ПРИПАСИ

Тези фискални задължения на раята в българските земи под турска власт заемат най-голямо място в категорията *tekâlif-i ôrfiye ve avariz-i divaniye*. Те, както повечето от данъците, които се числят към тази категория, са възникнали и са се утвърдили във връзка с ежегодно нарастващите военни нужди на Османската империя и с увеличаващите се консумативни изисквания на непроеизводителното население в големите градове и на различни държавни институции в Турция. Те се събирали почти изключително в натура. Тия данъчни задължения били извънредно тежко бреме за податното население, тъй като чрез тях държавата му отнемала оскъдния излишък от неговото производство, което и без това било облагано с многобройни данъци от местните спахии. Системата на принудителните изземвания на храни и припаси, провеждана от корумпираните фискални органи на властта и най-грубо изкористявана от тях, лишавала раята много често дори от най-необходимите продукти за прехрана и от семена за посев. Тази система продължила да съществува почти без никакви съществени промени чак до самото ни Освобождение от турско иго. Тя станала особено необходима през XIX в. както поради постоянните тежки войни, така и поради пълния упадък и финансово разорение на империята, която не била вече в състояние да осигурява сериозна и постоянна материална издръжка за армията си. Въпреки развитието на парично-стокските отношения през това време паричната форма на принудителните изкупувания не могла да замени натуралната, поради това че армията и непроеизводителното население в градовете винаги са имали нужда от сурови продукти за храна или от някои изработени предмети.

Сюрсат зехиреси, бедели сюрсат

От тази именно група данъци е и данъкът сюрсат зехиреси. Въпреки липсата на преки сведения от XVI в. за това фискално задължение на раята без всякакво съмнение и то е било въведено във връзка с необходимостта да се снабдява и поддържа армията с храни, фураж и припаси из местата, през които минавала тя по време на една или друга военна експедиция.¹ Това се потвърждава от изричната бележка на Кучибей Гюмюрджински във втория му

¹ J. v. Наштег спира вниманието си на този данък, като изтъква, че по начало той е натурално облагане върху различни зърнени храни и други продукти, изземвани принудително от раята за нуждите на армията по време на походи. Едва впоследствие същият данък бил заменен с парично вземане, именувано бедели сюрсат или сюрсат бедели (op. cit., I, S. 329).

трактат, където той разкрива произхода и предназначението на данъка сюрсат зехиреси. „Този данък [сюрсат], пише Кучибей, се налага на раята по време на война. Обаче ако няма война, не трябва раята да се облага със сюрсат, няма [такъв, б. м.] закон.¹

Като се има пред вид, че Османската империя е била постоянно във войни и непрекъснато подготвяла и организираща военни походи, сюрсат зехиреси е станал постепенно ежегоден данък подобно на авариз акчеси и на други налози от този род.

Редица турски документи свидетелствуват, че сюрсат зехиреси се е събирал от раята за военни нужди по време на походи. Така напр. в няколко иляма от 1671 г. се съобщава за това, че било заповядано от околияте Бунархисар, Виза, Хасове Махмудпаша, Люле Бургас, Лозенград и Бабаатик (Бабаески, Турция) да се събере за отиващата в поход армия сюрсат зехиреси за сметка на текущата година (1670/1671) във форма на натурално облагане—големи количества трева вместо сено, както било определено първоначално.² Във връзка със същия поход било заповядано от Плевенска околия да се събере също сюрсат зехиреси във вид на определено количество ечемик, брашно, овце, слама и дърва, които да бъдат закарани и складирани чак в пловдивския мензил.³ За нуждите на армията, която участвувала във войната срещу Русия за Крим и дяснобрежна Украйна, пак бил събиран данъкът сюрсат зехиреси, както личи от един илям на кадията на Чардак от 15. II. 1678 г. Според този илям заповядано било от казата Чардак да се прибере данъкът сюрсат зехиреси в натура — различни провизии, дърва, сено.⁴ От редица турски документи се вижда, че все за военни нужди бил събиран в натура данъкът сюрсат зехиреси от Враца, от Карнобатска, Визенска, Софийска, Гърновска, Раховска околия и от населението в Болованския кадълък (Нишко).⁵

Системата на разхвърлянето на сюрсат зехиреси върху податното население е същата, както при облагането с паричните данъци от групата на *tekâlif-i ôrfiye ve avariz-i divaniye*.

В селищата, подлежащи на облагане със сюрсат зехиреси, отивал нарочен фискален агент, най-често мубашир, който носел за целта надлежна султанска заповед и препис от мевкуфатския регистър с точно обозначен брой на ханетата и размер на сюрсата за съответната година.⁶ Раята, върху която падало това данъчно задължение, била призовавана в шериятския съд и там се оповестявала заповедта за събирането на данъка. Това личи напр. от един илям на кадията на Биглище от 1658/1659 г. във връзка с разхвърлянето на данъците авариз, бедели нузул и сюрсат върху населението в казата за споменатата година.⁷

¹ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей . . . , стр. 245.

² Неиздадени документи от Ор. отдел, Од 14/4, № 2, 4, 8, 9, 10, 11.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, 14/4, № 13.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 127/1, № 33.

⁵ Неиздадени документи от Ор. отдел, Од 14/4, № 15, 16, 17, 18, 19.

Болован—кадия, I. И. З. а. 2. а. Сюрсат, 1 джемази I 1096 г.

⁶ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 106—110, dok. 104.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Биглище—кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 1069 г.

Самото разхвърляне на данъка сюрсат се извършвало с участието на местните първенци и органи на властта — кетхуда ери, еничарски сердари, вилаетски аяни, техните служебни лица (*iş epleri*), субаши на отделните села и пр., — както много ясно се вижда напр. от един илям на старозагорския кадия от 18. III. 1670 г.,¹ от облагателния дефтер с дата 29. X. 1684 г. и от други документи.²

Разпределянето на сюрсата върху данъкоплатците ставало пак по системата на ханетата съобразно с податните възможности на населението. Съставяли се на места облагателни дефтери, в които се обозначавало количеството на дължимия сюрсат,³ а кадията донасял с илям, че е извършено разхвърлянето, че е започнало събирането на самия данък или че по едни или други причини той не може да бъде събран в исканите размери. С нарочен илям от 1662 г. кадията на околия Елхово съобщава, че въз основа на пристигналата заповед е започнало в тази област да се събира сюрсат зехиреси със съдействието на вилаетските аяни.⁴

Обикновено събраният сюрсат бил предаван от населението в мензилите по големите пътища, отгдето се придвижвала отиващата в поход армия. Така според един илям от 25. IV. 1691 г. било наредено събраната във форма на сюрсат зехиреси трева от Бунархисарско да бъде закарана по съответните мензили, преди да е отседнала из тях армията.⁵ Според друг подобен илям било заповядано събраното от околия Малкара сюрсат зехиреси, което обхващало значителни количества храни и други припаси, да се струпа в мензила Джесир Мустафापаша за нуждите на армията и везирите в рикаби хумаюн, тъй като те се отправяли в поход през Румелия.⁶

Задължението да се предава сюрсат зехиреси в мензилите, в които отсядала османската армия по време на своите бойни експедиции, било свързано с големи трудности за податното население. Много често то било принудено да извозва храните до далечни мензили, да съсипва поради това собствения си добитък, да понася тежки материални загуби при дългото пътуване и пр. Според илями на съответните кадии сюрсатът, събран от околията на Плевен, Рахово (Оряхово) и Враца за 1671 г., трябвало да се предаде чак в пловдивския мензил,⁷ а сюрсатът на Карнобатско — в мензила Харманли.⁸

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Стара Загора—кадия. V. Военно снабдяване, 25 шеввал 1080 г.

² J. Grzegorzewski, op. cit., p. 106—110, dok. 104; срв. и неиздадени документи от Ор. отдел, Биглище—кадия, I. И. З. а. 2. а. Сюрсат, 9 шеввал 1068 г., Биглище — кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 1069 г.

³ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 106—110, dok. 104.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Елхово — кадия, I. И. З. а. 2. а. Сюрсат, 20 джемази I 1073 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Од 14/4, № 2.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтърхане, I. К. Държавни до-
ставки 11 зилхидже 1081 г.

⁷ Неиздадени док. от Ор. отдел, Од 14/4, № 13, 18, 15.

⁸ Од 14/4, № 16.

След предаването или изплащането на данъка сюрсат данъкоплатците получавали нарочни тезкерета в уверение на това, че са изпълнили задължението си. Въз основа на тези тезкерета се вписвало в мевкуфатския регистър, че данъкът, наложен за съответната година, е издължен. Тези тезкерета раята получавала от нузул емините в мензилите, където предавала своя сюрсат, от началниците на интендантската служба при султанската армия или от нарочните фискални агенти, дошли в селищата им в случаите, когато същият данък бил събиран в пари. Такова тезкере е било издадено напр. от съответния емини нузул на 26. V. 1670 г. в потвърждение на това, че населението от Старозагорска каза е предало чрез своя наиб полагаемото му се сюрсат зехиреси.¹ Нарочно тезкере с дата 15. VII. 1671 г. било дадено за това, че раята от Авратхисарска околия е предала част от своя сюрсат зехиреси за 1671/1672 г. Тезкерето е издадено с цел да се нанесат тези данни в мевкуфатския регистър.² С подобни тезкерета от 21. I. 1679 г. и 28. I. с. г., носещи подписите на султанския емини нузул, емина на султанската кухня и емини ганем (емин по доставката на овце), се удостоверява, че населението от Свищовска околия е предало като сюрсат зехиреси възложените му количества храни, дърва, фураж и овце за нуждите на султанската армия, участваща в похода през посочената година.³

Както много данъци в Османската империя и събирането на сюрсат зехиреси било давано под илтизам, и то най-вече по времето, когато започнал вътрешният упадък и финансовата криза в Турция. Това се потвърждава от един вече цитиран на друго място документ, в който мюлтезимът на данъците авариз, сюрсат и нузул за 1686/1687 г. от Брезнишка и Ихтиманска околия и на данъка бедели белдар от Софийско, Берковско и Разложко донася, че събрал въпросните данъци.⁴ От друг документ от 1685 г. се вижда, че сюрсатът, необходим за прехраната на армията, участваща във войната с Австрия, и събран от Елховска околия, бил даден на мюлтезим.⁵

Най-често данъкът сюрсат е бил събиран във форма на принудителни изземвания на големи количества храни, дърва, фураж и овце. Кучибей Гюмюрджински пише във втория си трактат следното: „Сюрсатът се внася във вид на ечемик, пшеница, брашно, дърва в такъв размер, какъвто е определен, и раите сами го закарват до мястото, назначено от милостивия господар [т. е. от султана, б. м.]. Докато не бъде събрано необходимото количество, събирането става денонощно.“⁶

В повечето случаи разглежданият данък е бил издължаван във вид на крупни доставки от различни зърнени храни — ечемик,

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Стара Загора — кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 6 мухаррем 1081 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 6/9.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 6 зилхидже 1089 г., № 2, 3, 1.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—мюлтезим, I. И. 3. а. 2. а. Бедели нузул, 20 шабан 1099 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Елхово—мюлтезим, I. И. 3. а. 2. а., Сюрсат, 8 реджеб 1096 г.

⁶ А. С. Т в е р и т и н о в а, Второй трактат Кочибей . . . , стр. 245.

жито, ръж и др. От един документ, датиран от 1783 г., се вижда напр., че цяла редица околии в Южна България били обложени с огромни количества брашно, ечемик и жито като сюрсат зехиреси. Така напр. околия Малкара трябвало да издължи данъка си, като даде 2153¹/₂ килета брашно, 816 килета ечемик и 1687¹/₂ килета жито.¹

Околии	Брашно килета	Ечемик килета	Жито килета
Хайреболу (Изт. Тракия, сега в Турция)	5028	4512	18051
Кешан	4047 ¹ / ₂	700	7580
Бергос (Бургас)	1046	514 ¹ / ₂	4042 ¹ / ₂
Орша (Изт. Тракия, сега в Турция)	—	2940	544
Мустафापаша	80	—	1270
Къркклисе (Лозенград)	1275	—	1130
Ипсала	945	—	904
Бунархисар	550	—	564
Фереджик	—	—	1767 ¹ / ₂
Хасове Махмудпаша	—	—	2644 ¹ / ₂
Акча Казанлък	—	—	1960
Узунджово	—	—	1350
Чирмен	—	—	277 ¹ / ₂
Серай Виза (Изт. Тракия, сега в Турция)	—	—	62
Бабаатик	—	—	4246 ¹ / ₂
Чирпан	—	—	500
Виза (Изт. Тракия, сега в Турция)	17 ⁰	—	—

Освен зърнени храни като сюрсат зехиреси били събирани и овце. Така напр. в едно тезкере от 4. V. 1663 г. се отбелязва, че съгласно фермана от Брезнишко са предадени за 1662/1663 г. 40 глави „сюрсат коюн“ (овце — сюрсат).²

Друго подобно тезкере от 28. II. 1679 г. удостоверява, че населението от Свищовско е издължило изисканите от него овце сюрсат, като ги е закарало в съответния мензил.³ Много често сюрсатът бил предаван във вид на големи количества фураж — предимно сено и слама. Така напр. според едно изложение от 3. V. 1671 г. в Чорлу пристигнала заповед определената като сюрсат зехиреси слама да се замени с трева и за всеки кантар слама да се събере по един кантар трева. Така струпаната трева да се изпрати. Сюрсат зехиреси бил издължен в исканата форма и количество.⁴ С подобна заповед през същата година била изискана и от Бунархисарско трева

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 14 реби II 1197 г. док., № 6.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. И. 3. а. 2. а. Сюрсат, 26 рамазан 1073 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 6 зилхидже 1089 г., № 3.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Од 14/4, № 1.

във форма на сюрсат зехиреси, и то в замяна на определената порано слама, така че за всеки кантар слама трябвало да се даде по една кола трева.¹ Все през тази година била наложена същата фуражна доставка като сюрсат зехиреси от околии Виза, Хасове Махмудпаша, Люле Бургас, Лозенград (вместо 300 кантара слама — 300 коли трева) и от околия Бабаатик.²

В много случаи раята давала чисто масло и мед като сюрсат зехиреси. Такъв е случаят, отразен в тезкере от 24. I. 1679 г., дадено в уверение на това, че населението от Свищовско е издължило своя сюрсат зехиреси, като е предало 100 оки чисто масло и 50 оки мед.³

Но най-често данъкът сюрсат бил събиран във вид на смесени доставки от храни, фураж, овце и дърва. Така напр. според един илям от 1671 г. населението от Плевенска околия било задължено да предаде като сюрсат зехиреси определено количество ечемик, брашно, овце, слама и дърва.⁴ От друг документ, издаден през същата година, се вижда, че от околията Малкара били изискани като сюрсат зехиреси 2335 истанбулски килета ечемик, 75 килета брашно, 243 глави овце, 550 кантара слама и 80 коли дърва.⁵ Според илям на кадията на Чардак от 15. II. 1678 г. било наредено във връзка с подготвяния през пролетта поход срещу русите да се съберат от околия Чардак като сюрсат зехиреси 400 килета ечемик, 60 килета брашно, 60 глави овце, 50 оки чисто масло, 40 оки мед, 15 коли дърва и 40 коли сено.⁶ Все по същото време сюрсат зехиреси за 1678/1679 г. бил изискан от Русокастренска околия в размер от 500 килета ечемик, 100 килета брашно, 100 глави овце за клане, 20 оки чисто масло, 20 оки мед, 120 коли дърва и 100 коли слама, които да се предадат в айтоския мензил.⁷ Сливенска каза била натоварена със сюрсат зехиреси в размер на 700 килета ечемик, 100 килета брашно, 80 глави овце, 60 оки чисто масло, 50 оки мед, 20 коли дърва, 100 коли сено, които да се предадат в карабунарския мензил.⁸ От Ямболска околия за 1678/1679 г. били предвидени да се вземат 1550 килета ечемик, 50 килета брашно, 100 овце, 50 оки чисто масло, 40 оки мед, 40 коли дърва и 150 коли сено.⁹ Според един по-късен документ през 1760 г. за армията били изискани от околията Егридере (сега Калитея, Драмско — Гърция), Кюстендилски санджак, 600 килета ечемик, 125 килета брашно, 100 оки чисто масло, 50 оки мед, 100 кантара слама и 25 коли дърва.¹⁰

Понякога, и то все по-често от XVII в. нататък, сюрсат зехиреси се събирал под името сюрсат бедели или зехире беха. Така според един илям на кадията на Биглище от 1658 г. раята в околията

¹ Од 14/4, № 2.

² Од 14/4, № 8, 9, 10, 11.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 6 зилхидже 1089 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Од 14/4, № 13.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 11 зилхидже 1081 г.

^{6—9} Неиздадени документи от Ор. отдел, ОАК 127/1, № 33, 36, 43, 45.

¹⁰ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. И. 3. а. 2. а. Сюрсат, 26 рамазан 1073 г.

била натоварена да плаща сюрсата в пари едновременно с авариз и бедели нузул, и то по 1260 акчета от всяко хане — общо за трите данъка.¹ От цитирания вече документ с дата 29. X. 1684 г. се вижда, че селата в Софийска каза били обложени със сюрсат бедели за 1683/1684 г., данъкът бил разхвърлен и бил съставен списък с точно обозначение на това данъчно задължение за всяко село. Към сумите за сюрсат бедели били прибавени и сумите от недоборите за бедели нузул.²

Би трябвало да се предполага, че с все по-голямото развитие на стоковото производство и с все по-широкото налагане на паричната рента паричната форма на сюрсат зехиреси ще измества все повече натуралната. Твърде характерно е обаче, че при условията на турската феодална система този процес не се развивал точно така. Напротив, до късно данъкът сюрсат, както много други данъци от тази категория, бил събиран едновременно и в парична, и в натурална форма и често пъти натуралната форма преобладавала над паричната даже през втората половина на XVII в. и през целия XVIII в. Така по време на войната с Австрия (1683—1699 г.), когато от редица български селища и околии били събирани крупни количества храни, фураж и дърва като сюрсат зехиреси, едновременно бил налаган същият данък и в парична форма. Размерът му при това се определял от държавните цени на всички онези продукти, които замествал. Това личи добре от един препис на ферман, издаден в Одрин на 20. IX. 1684 г. С този ферман се нарежда до софийския кадия да се събере от Софийска околия за нуждите на армията, участваща в султанския поход през 1683/1684 г., данъкът сюрсат зехиреси в размер 4 товара и 17 300 акчета. В заповедта се определя, че в случая трябва да се пресмята всяко истанбулско киле брашно върху 90 акчета, всяка овца — върху 200 акчета, всяка ока чисто масло — върху 30 акчета, всяка ока мед — по 20 акчета, всяка кола дърва — върху 70 акчета, всеки кантар слама — върху 30 акчета.³ Подобна заповед била отправена по същото време и до брезнишкия кадия, и до служебните лица на вилаетските аяни.⁴ Явно е, че събраната по този начин сума на сюрсат бедели не била нищо друго освен паричен еквивалент на принудителните натурални изземвания на храни и други припаси, събирани от раята под формата на сюрсат зехиреси.

Както при събирането на други парични данъци, през време на финансовата криза и вътрешното разложение в империята постоянно се обръщало внимание на съответните данъчни агенти да прибират и сюрсат бедели в пълноценни монети. В посочената по-горе заповед до софийския кадия се определя курсът на събираните монети.

В много случаи данъкът сюрсат бил прибиран едновременно с принудителните изкупувания на храни, фураж, дърва и пр. от раята, известни под името ишира или мубая. Тия облагания съвпадали често

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Биглище — кадия, I. И. 3. а. 2. а. Сюрсат, 9 лшеввал 1068 г.

² J. Grzegorzewski, op. cit., p. 106—110, dok. 104.

³ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 94—95, dok. 92.

⁴ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 95—96, dok. 93.

по време, защото и иширата, както и данъкът сюрсат били извънредни данъчни задължения, възникнали поради нуждата да се осигури преди всичко издръжка на отиващата в поход османска армия. Основната разлика между тия близки по своя произход и предназначение облагания се е заключавала в това, че при иширата иззетите продукти се изкупували от държавата на фиксирани от нея минимални цени, докато при сюрсата те били събирани безвъзмездно. Може би при първоначалното въвеждане на този данък и взетите като сюрсат храни да са били изкупувани от държавата, защото Кучибей отбелязва, че „съкровището не го взема [сюрсата] безвъзмездно, а плаща пари“.¹ Впоследствие обаче изглежда, че тази практика била изоставена, защото никъде в документите не се споменава за това. Не бива да се идентифицира сюрсатът с иширата. Документалният материал показва ясно, че те са две различни данъчни задължения на раята. Така напр. от един хюджет, издаден на 16. VII. 1671 г., узнаваме, че раята от Анхиалско издължила за нуждите на армията и на рикаби хумаюн, които били през 1671/1672 г. в близките до Пловдив и Пазарджик яйлаци, едновременно и своя сюрсат зехиреси, и своята ишира във вид на 1500 истанбулски килета ечемик и 150 килета брашно.² Според друг хюджет, датиран от 20—29. IV. 1690 г., събраните през 1688/1689 г. храни под формата на ишира и сюрсат от раята в Разградско били складирани едновременно в няколко частни складове в самия Разград.³

Данъкът сюрсат зехиреси, респ. сюрсат бедели, престанал да се събира през XIX в. Сред стотиците турски документи от това време, използвани в настоящата работа, не се намери нито едно сведение за този данък по-късно от края на XVIII в. Твърде вероятно е той да се е слял с обикновените изкупувания от групата ишира. Само в своите пътни бележки за Турция пътешественикът Ами Буе съобщава, че от населението били събирани тежки реквизиции в натура, необходими за армията в целия ѝ поход (сюрсат).⁴ Това съвсем изолирано сведение не може да се счита за сигурно свидетелство, че данъкът сюрсат се събирал и през XIX в. По всяка вероятност, когато посетил Турция, пътешественикът чул, че такъв данък е съществувал до преди няколко десетилетия и затова го е отбелязал.

И данъкът сюрсат зехиреси, както всички извънредни данъци, бил за населението тежко задължение. Това население понасяло данъка особено трудно в неурожайни години или когато посевите били унищожавани от големи природни бедствия. Това добре личи от един документ от 23. VII. 1796 г. В него се съобщава, че в махзар на населението, в илям на кадията на Карнобатска околия и в кайме на капуджибашията Мехмед ага се донасяло следното: Голям дъжд с град унищожил посевите в Карнобатска околия. Миналата година било определено тази околия да даде 26 000 килета сюрсат зехиреси, от

¹ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей..., стр. 245.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVI 6/16.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Разград—кадия, I. К. Държавни доставки, 11—20 реджеб 1101 г.

⁴ А. Воуе, *op. cit.*, III, Paris, 1840, p. 240.

които 10 895 килета се падали на селата. Поради бедствието населението не може да се справи със същия размер данък и моли да се намали той и да се даде разрешение за изкупуване на храни от други села.¹

И при събирането на сюрсата податното население било принудено да понеса произволите и насилията на фискалните чиновници. Поради това централната власт се виждала заставяна нееднократно да напомня на местните власти да не бъде тормозена раята и да не ѝ се взема повече от законното количество сюрсат.²

Ищира (мубая) и мукайесе

Най-голям дял от категорията *tekâlîf-i örfiye ve avariz-i divaniye* съставлявали принудителните изкупувания на храни, фураж, добитък и припаси за нуждите на армията и държавата във военно и в мирно време. Угнетените народни маси, които давали значителна част от своя добив на местните феодали, а друга част — на държавата под форма на сюрсат *зехиреси*, понякога и на *авариз*, събиран в натура, били заставени чрез тези принудителни изкупувания да се лишат понякога дори от оскъдните си средства за ежедневно препитание. Произволното налагане на принудителните изкупувания и непрекъснатото им увеличаване поради нарастващите нужди на постоянно воюващата империя, както и неизбежните произволи, които съпровождали събирането им, буквално разорявали стопанствата на непосредствените производители и ставали причина за разпръсването на редица селища и обезлюдяването на цели райони. Не по-малка тежест представлявали и изкупуванията на всевъзможни съоръжения, чието изработване било възлагано срочно и принудително предимно върху занаятчийското население. По този начин развитието на занаятчийското производство е било систематически спъвано и задушавано поради непрекъснатите поръчки на османската държава, заплащани по определени от нея минимални цени.

Принудителните изкупувания на храни, желязо, селитра, занаятчийски произведения заемали голям дял в данъчната система на Турция преди всичко поради това, че били крайно необходими на военно-феодалната империя за поддържане на огромната ѝ армия, заангажирана почти непрекъснато в тежки и продължителни военни експедиции. В групата на всички тия принудителни изкупувания безспорно най-значително място заемаат крупните доставки и реквизиции на провизии и други сурови материали. В тяхното налагане най-ясно се разкрива същността на тази данъчна институция. Ето защо в настоящото изследване ще се спрем най-напред на тях, а след това ще разгледаме задължителните изкупувания на изработени от населението съоръжения и други припаси, които също така спадат в категорията на ищира.

Системата на принудителните изкупувания на провизии от податното население съществувала във Византия, а също така и в

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 24/56.

² Grzegorzewski, op. cit., p. 49, dok. 43.

българските земи по време на византийското владичество. Там тя била известна под името *συωνή*, а по-късно — и под името *στταρχ'α*.¹ Чрез *συωνή* държавата насилствено изкупувала на установени от нея цени нищожния излишък от земеделските произведения на угнетеното зависимо население. Изглежда, че в известни случаи изземванията в натура били заменяни с парични налози, защото според данните на Патмоския опис на имения дизевгаратните и монозевгаратните парици плащали през XI в. данъкът *συωνή* в размер по 1 номизма, онези, които имали по 1 вол, давали по 1/2 номизма, а капникарите — пак по 1/2 номизма.² През XII в. във Византия са познати като задължение на зависимото население и принудителните изкупувания на добитък по фиксирани от държавата цени: на коне — т. нар. *ἀγορὰ ἱππων, ἐκβολὴ ἀλόγων*, на мулета — *ἀγορὰ μουλαρίων* и пр.³

Няма съмнение, че както много други форми и институции в покорените балкански страни и Византия и тази данъчна институция е оказала известно влияние върху утвърждаването и развитието на принудителните изкупувания в Османската империя. Нещо повече, тази заварена система, тези изпитани и установени методи на феодална експлоатация са били твърде полезни и необходими на османската военнофеодална държава и тя ги е приспособила към своите нужди.

Принудителните изкупувания на провизии са били отначало временна тежест. Те били налагани най-вече по време на войни и походи и били събирани от местата, през които се придвижвала самата армия. Във втория си трактат Кучибей Гюмюрджински излага системата на принудителните изземвания за нуждите на армията, като съветва султана да се спазва неотклонно тази система: „Най-напред — обръща се той към Ибрахим I — благоволете да издадете заповед на Вашия слуга — великия везир: „Моето августейшо желание е да извърша голям поход. Отсега започвай подготовката на похода, не допускай да има недостиг от военни припаси. Преди всичко необходими са провизии — ечемик, брашно, сухари и също така камили и катъри: 100 пъти по 100 000 килета ечемик, 100 000 кантара сухари, 10 000 кантара барут, 40 големи топа, 3000 чифта биволи, керван от 1000 камили и керван от 2000 катъра.“⁴ По-нататък Кучибей подчертава, че ако предстои поход в Румелия, събраните припаси трябва да бъдат подготвени в Румелия. Ако походът бъде в Иран, нужно е припасите да се съсредоточат в Анадол.⁵

Десетки турски документи от XVI, XVII и XVIII в. свидетелствуват ясно, че по време на турските походи в Европа върху насе-

¹ F. Dölger, op. cit., S. 59. За *συωνή* вж. и А. П. Каждан, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., Москва, 1952, стр. 149. Срв. и Д. Ангелов, Принос към поземлените отношения във Византия през XIII в. Годишник на Филофско-историческия ф-т, кн. II (история), София, 1952, стр. 43.

² Сборник документов по социально-экономической истории Византии. Москва, 1951, стр. 178.

³ F. Miklošich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi. Vindobonae, VI, 47¹¹, 122¹, 47¹⁰. Срв. П. Тивчев, Феодалната рента във Византия през XII в. (аспирантски доклад), стр. 18—19.

⁴ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кучибей..., стр. 228.

⁵ А. С. Тверитинова, пос. съч., стр. 229. Срв. Nasihatname, S. 709.

лението в балканските земи и предимно върху българското население лягала цялата материална издръжка и снабдяване на многобройната османска армия. Малки и големи селища били заставени под страх на най-строгото наказание да подготвят и извозват до назначените места огромни количества припаси. Така напр. според султанска заповед от 3. VI. 1566 г. и от 29. XII. 1565 г. от околните Чирмен, Нова и Стара Загора, Узунджово, Берковица, Пирот, Самоков, Скопие, Кратово, Тиквеш, Щип, Струмица, Радомир и Враня били поискани 186 300 глави овце за нуждите на армията по време на войната за завладяването на остров Хиос.¹ През Австро-турската война (1593—1606 г.) кожарите от Софийско били заставени да дават ежегодно по няколко стотин кожи за османските войски.² Редица турски документи от 1672 г.,³ 1673 г.,⁴ 1676 г.,⁵ 1677 г.⁶ и 1678 г.⁷ показват, че по време на войната с Полша и през войната с Русия за дяснобрежна Украйна населението от Шуменска, Ескиджумайска, Алаклийска, Разградска, Русенска, Поломийска (Ломско), Карнобатска и Провадийска околия, както и околията Исмаилгечти било натоварено с тежки доставки на провизии. Заедно с това все през тези години от българските селища били изкупувани за военни нужди големи количества коне. Така напр. за похода през 1673/1674 г. били закупени стотици коне от околните Никопол, Плевен, Хоталич⁸ (Търновско), Търново, Свищов, Ловеч, Етрополе, Враца, Рахово, Ескиджума, санджак Никопол, от околните Силистра, Хърсово, Карасу, Мачин, Варна, Йенипазар, Чардак, Провадия, Бабадаг, Балчик, Мангалия и Добрич, санджак Силистра, от Одрин и Одринско, от околните Солун, Енидже Вардар, Демирхисар, Воден, Аустос (Македония), Караферия в санджак Солун, от околните Серес, Драма, Зихна, Неврокоп, Демирхисар, Острово, Гюмюрджина, Енидже Карасу, санджак Паша, околните Видин, Поломие, Тимок и Яна в лива Видин.⁹

Особено изобилни са сведенията за ежегодните принудителни изкупувания на всевъзможни храни, фураж, добитък, дърва, съоръжения и пр. през време на продължителната война с Австрия, Венеция, Полша и Русия (1683—1699 г.). Още през 1683 г. с бързи султански заповеди за нуждите на армията били изисквани големи количества храни от всички кази по централния военен път от Одрин

¹ A. Refik, op. cit., s. 8, № 3, s. 9—10, № 6. Срв. ДБИ, III, стр. 3—4, № 6, стр. 5, № 9.

² ДБИ, III, стр. 19—20, № 4.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе — кадия, I. К. Държавни доставки, 15 шеввал 1082 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 13 рамазан 1083 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом — кадия, V. Военно снабдяване, 5 мухаррем 1087 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 127/1, № 34.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ст 30/3.

⁸ Преди Освобождението нахия Хоталич обхващала Мусина, Яларе, Дичин, Михалци и Горни турчета (Бяла черква).

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 15 зилхидже 1084 г.

чак до Белград. Фермани с подобно съдържание били изпратени по същото време до такива отдалечени от пътя на армията околии като Петричка околия.¹ През следващата 1684 г. с нови заповеди всички кадийски райони от Одрин до Белград били заставени отново да доставят зърнени храни, месо и др.² Все през тази година с тежки реквизиции били натоварени и намиращите се съвсем настрана от пътя на армията райони, като напр. Варненско.³ Това показва, че принудителните изкупувания по време на войните, водени на европейска територия, били налагани върху всички околии в Румелия, респ. и в българските земи. Заповедите, издадени през 1686 и 1687 г. за изкупуване на провизии в големи размери от казите Стара Загора, Чирмен, Къзълагач (Елхово), Ниш и пр.,⁴ показват ясно, че и през тези години податното население в българските земи е било претоварено с реквизиции за изтощителната Австро-турска война. Някои документи през следващите години, през които продължавала тази война, свидетелствуват, че от българското население били изкупувани провизии не само за нуждите на войската, сражаваща се на австрийския фронт, но и за ония турски войскове части, които водили борбата с Венеция в Гърция, с Русия и Полша. За тях именно според свидетелствата на редица документи в течение на времето между 1688—1698 г. са набирани принудително изкупени провизии от Джумапазарско, Силистренско, Никополско, Русенско, Хърсовско, Бабадашко, Мачинско, Исакчанско, Тулченско, Балчишко, Мангалийско, Анхиялско, Айтоско, Месемврийско, Солунско, Авратхисарско, Ениджевардарско и др., от някои кази на санджаците Солун, Кюстендил, Паша и изобщо от всички околии по пътя от Одрин до София и Русе.⁵ По време на Руско-турската война в 1711 г. според данните в турски документи изобилни доставки били събрани от районите покрай Дунавския бряг и в Северна България от Никополско, Свищовско и Търновско, от подведомствените им селища и от други места.⁶

През войната с Австрия и Венеция (1716—1718 г.) част от традиционните изкупувания на провизии за участващата във войната армия била предвидена нарочно за прехвърлените през Дунава татарски отреди, изпратени в помощ на останалата войска.⁷ В потвърждение на това със заповед от 1715/1716 г. на кадията на Исакча и

¹ и ² J. Grzegorzewski, op. cit., p. 21—22, dok. 17, p. 55—56, dok. 51, p. 61—62, dok. 57, p. 62—63, dok. 58, p. 67—68, dok. 64.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 16 реби II 1095 г., № 1.

⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Стара Загора — закупчик, I. К. Държавни доставки, 12 джемази I 1099 г.; Ниш — кадия, V. Б. Военно снабдяване, 11 джемази II 1098 г.

⁵ Неиздадени документи от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 11 джемази II 1100 г.; Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 17 реджеб 1101 г.; Солун — кадия, V. Б. Военно снабдяване, 29 реби I 1103 г.; Русе — население, I. К. Държавни доставки, 3 шабан 1104 г.; Сф 21/2, № 12; НПА, XVII 4/53; Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 2 шабан 1109 г.; Солун — кадия, I. К. Държавни доставки, 19 шабан 1107 г.; София — кадия, V. Б. Военно снабдяване, 12 шеввал 1103 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Никопол — джизиедар, I. К. Държавни доставки, 25 реджеб 1123 г.

⁷ N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, IV, Gotha, 1911, S. 341.

на амбар емини се съобщава, че през тази година през Дунава при Тулча или Исакча ще минат 5000 души татарски войници. Без да угнетяват раята във влашките и молдавските села, те ще преминат на българска земя и ще се отправят през Никополско и София за Босна. С оглед на това заповядва се да им бъдат доставени още в Исакча за дажби големи количества храни — 400 вола, 1000 овце, 400 кантара пексимет, 800 килета ечемик, а за техния султан — 15 килета ориз и 60 оки чисто масло. В заповедта се добавя пексиметът и ечемикът да се вземат от наличния, вероятно складиран на хамбар, запас, а овце, волове, ориз и чисто масло да се закупят наново.¹ Подобни крупни доставки със същата цел били изисквани с бърза заповед и от София.² Все по време на тази война откъм Иекшехир, Ипсала (Изт. Тракия, сега в Турция), Никопол, Влашко и Ниш били докарани хиляди овце и волове (38 580 овце и 1570 вола), необходими за дажби от овце и говеждо месо за войските, участващи в похода през 1716 г.³ За прехраната пак на татарски войскове части, които участвували в Турско-иранската война (1722—1727 г.), от някои крайдунавски мензили били доставени насъбраните там храни от околните райони.⁴ През новата Австро-руско-турска война (1735—1739 г.) същата система на изкупувания продължила. Отново със заповеди били изисквани храни от околията София, Етрополе, Ихтиман, Самоков, Брезник, Дупница, Радомир, Тяквеш, Дойран, Кюстендил, Кичево, Тетово, Щип, Радовиш, Струмица, Татар Пазарджик и пр.⁵ Във връзка с Руско-турската война (1768—1774 г.) били извършени същите приготовления. Достатъчно красноречиво потвърждават това няколко документа от 1771 г., в които се подчертава, че за нуждите на султанската армия, участваща в похода срещу руските войски, било необходимо да се съберат от околията Авратхисар, Енидже Вардар, Воден и Хаджиоглу пазаръ (сега Толбухин) много зърнени храни, месо и пр.⁶

Постоянните и безуспешни войни на империята, феодалната анархия в края на XVIII и началото на XIX в. изисквали непрекъснато изкупуване на провизии от всички краища на държавата и особено от Румелия, гдето се развивали ожесточените феодални междуособици и военните действия с Русия. Ето защо най-големият брой документи през XIX в., които разкриват системата на изкупуването, се отнасят предимно до периодите на анархия или войни. В тия документи винаги изрично се подчертава, че наложената ищира върху

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 261/3, лист 2-6, док. I.

² Пак там, лист 2-6, док. II.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, V. Б. 3. 6. Войни в Унгария, 10 зилхидже 1128 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, V. Б. Военно снабдяване, 7 мухаррем 1138 г.

⁵ Неиздадени док. от Ор. отдел — откъс от сиджил, ОАК 36/35, лист 3-а, док. I; Татар Пазарджик — кадия, I. Л 3. Сухопътен транспорт, 22 зилкаде 1150 г.; Софийски кадийски регистър 312/4, лист 9-а, док. I.

⁶ Неиздадени док. от Ор. отдел, Авратхисар — кадия, I. К. Държавни доставки, 20 мухаррем 1184 г.; Енидже Вардар — кадия, I. К. Държавни доставки, 29 мухаррем 1184 г.; Воден — кадия, I. К. Държавни доставки, 20 мухаррем 1184 г.; Толбухин — кадия, V. Б. Военно снабдяване, 6 реджеб 1185 г.

населението в известна област е предназначена нарочно за нуждите на армията, участваща в определени бойни действия. Така във фермана на Селим III от 1804 г., с който се изискват храни ищира от Битолска околия, се отбелязва нарочно, че тия храни са необходими за войската, изпратена да унищожи т. нар. планински разбойници и да сложи край на анархията. В друг ферман от 1807 г., с който се нарежда събирането на храни пак от същата околия, се съобщава на съответните власти, че тия храни са предназначени за армията, която ще се събере под командата на румелийския валия, за да воюва с „московските неверници“.¹ С редица султански заповеди се изисквали от населението големи количества провизии — брашно, ечемик, овце, слама, дърва и пр. за нуждите на армията и по време на сръбското националноосвободително движение.² Особено големи изкупувания били организирани по време на Кримската война.³ Дори през Руско-турската освободителна война турската власт прибегнала към системата на принудителните изземвания въпреки съпротивата на населението, което изцяло подкрепило освободителните руски войски.⁴

Значителни количества от принудително изкупените продукти, предназначени за армията по време на походи, били определени за личното окръжение на султана, за висшите сановници и за военачалниците. Така напр. от един ферман с дата 25. IX. 1671 г., отправен до софийския кадия и до назначения по събирането на данъка бедели нузул от Софийска околия за 1671/1672 г., се вижда, че през споменатата година оттам били закупени овце за прехрана на великите везири, шейх-юл-исляма, кадъаскерите, диванските сановници, спахиите от 6-и бюлюк, дворцовите еничари и други дворцови длъжности, определени да се върнат с рикаби хумаюн от летния лагер в зимния.⁵ В друг документ от есента на 1673 г. се отбелязва, че за изхранването на великите везири, шейх-юл-исляма, кадъаскерите, дворцовите еничари, спахиите, топарабаджиите, които останали да презимуват в Одрин, било необходимо да се изкупят принудително от местното население 55 000 овце, тъй като дневно им били нужни по 3800 оки месо, а за 20 дни престой — 66 000 оки.⁶ Редица други документи свидетелствуват, че големи количества изкупени храни били предназначени за зимните лагери на армията и военачалниците — т. нар. къшлаци. Така от един ферман, издаден на 12. X. 1669 г., узнаваме, че по това време от кадийските околии Скопие, Кюпрюлю (Велес), Прилеп и Морихово (Мориово, сега Югославия) били закупени много овце за одринския къшлак.⁷ Според друг документ от 1682/1683 г. от околията Ипсала и Кешан били изкупени фураж и дърва

¹ ТДМИ, II, стр. 37 — 38, 95 — 96.

² Вж. напр. ТДМИ, II, стр. 120—122; III, стр. 9.

³ ДБИ, III, стр. 361, № 650; Г. Киров, Летописът на Жеудо Вичов от Котел. СбНУ, XII, 1895, стр. 370; Док. ОАК 195/15.

⁴ Срв. неиздаден док. от Ор. отдел, Търново — мутесариф, V. Военно снабдяване, 4. VI. 1877 г. и пр.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — кадия, I. К. Държавни доставки, 21 джемази I 1082 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — гарнизон, I. К. Държавни доставки, джемази II 1084 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 22/14.

все за одринския къшлак.¹ Със заповед от 1684 г. били поискани фуражни храни за държавните камили в пловдивския къшлак.²

Всички изложени тук изобилни сведения показват, че продължителните походи превърнали временните принудителни изкупувания в постоянни ежегодни тежести и че тия тежести били налагани повсеместно върху цялото податно население независимо от това, дали облагаемите райони били по-близо или по-далеч от пътя на армията и от полесражението.

Принудителните изкупувания били предназначени в много случаи не само за армията, участваща в походи, но и за нуждите на различни войсковы части в мирно време, натоварени със задачата да охраняват гранични и уязвими от неприятеля крепости, или пребиваващи в казарми из градовете във вътрешността. Така напр. от един хюджет, издаден на 7. XII. 1670 г., се вижда, че населението от Ново-загорско било задължено да събере и даде зърнени храни за еничарите в Одрин.³ Според друг документ от 1684 г. жителите на Татарпазарджишко били натоварени с тежкото задължение да дават фураж и брашно, огромно количество дърва, пънове и въглища за нуждите на пловдивската казарма.⁴ От едно донесение на диздаря на паланката Арчар узнаваме, че местният гарнизон, поставен да охранява спомнатата паланка, бил продovolствуван с храни от хамбарите на Видин, събрани без съмнение чрез системата на принудителните изкупувания от населението в този район.⁵ В няколко документа от 1720 г. се съобщава, че от Силистренско били изкупени големи количества храни за дажби на войниците, които пазели видинската крепост.⁶ Цяла редица документи от 1722/1723 г. свидетелствуват за това, че турските войсковы части, които пазели крепостта Азов, ежегодно били снабдявани с храни, изкупени на българска територия и събирани в силистренското пристанище.⁷ В едно изложение от 25. IX. 1875 г. комендантът на белоградчишката крепост моли да се доставят за нуждите на войските в крепостта 10 бъчви прясно масло по 100 оки, 300 оки негасена вар, 200 коли дърва и 200 дървета за дюшеме.⁸

Голяма част от принудителните изкупувания на храни, фураж, дърва, добитък и други сурови продукти била предназначена за нуждите на непроизводителното население в по-многолюдните градове на империята, най-вече в Цариград, за султанския двор или за различни други институции — султанския обор в Цариград, държавните

¹ Неиздаден док., Од 16/13.

² J. Grzegorzewski, op. cit., p. 105—106, dok. 103.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Нова Загора — кадия, I. К. Държавни доставки, 9 рамазан 1081 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пд 15/28.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мухафъз, V. Военно снабдяване, 21 реби II 1131 г.

⁶ Неиздадени документи от Ор. отдел, Видин — мухафъз, V. Военно снабдяване, 18 сафар 1133 г.; 15 сафар 1133 г.; 17 мухаррем 1133 г.; 1 мухаррем 1133 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра — закупчик, I. К. Държавни доставки 1136 г., № 1е, 1д, 1г, 1в, 1б, 1а.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Белоградчик — каймакам, V. Военно снабдяване, 25. IX. 1875 г.

обори в други градове и пр. Ежегодно, а понякога и неколккратно в годината от стотици български селища и околии се отправяли с кервани коли към Одрин или към съответните пристанища за османската столица или за малоазийските черноморски пристанища на Турция огромни количества провизии, принудително изкупени от раята. Така в един ферман от 1657/1658 г., отправен до кадията на околията Хасове Махмудпаша, се нарежда да бъдат събрани от споменатата каза 600 истанбулски килета жито като ишира, които да бъдат закарани и предадени в държавния склад в Одрин.¹ От някои илями, датирани от 1757 г., се вижда, че изкупените храни, насъбрани в пристанищата между Текирдаг (Родосто) и Бююк и Кючюк чекмедже, били изрично предназначени за закарване в столицата, и то на т. нар. житно тържище (карап-і dakik).² С илям от 4. IV. 1783 г. търновският кадия съобщава, че пристигнала заповед поради настъпването на пролетта и откриване сезона за корабоплаването да се изпратят в Цариград събраните по пристанищата и изветите от околията храни.³ В кратко съдържание (хуляса) на заповед от 1784 г. до видинския мухафъз, до кадиите на Никопол, Плевен, Търново, Ловеч, Златица, Нутук (?), Враца, Берковица, Рахово, Белоградчик, Исферлик, Баня, Поломие, селата и околните кази и до войводите, забитите и други длъжностни лица на Никопол и Свищов се съобщава, че било необходимо да се извърши голямо изкупуване на овце от Врачанска, Берковска и други кази и нахии за дажди на еничарите и други служебни лица и преди всичко за столичното население по случай рамазан.⁴ Все за продоволствието на столицата били определени големи количества овце от Пловдивска и Татарпазарджишка околия през 1600 г.⁵ В един ферман от 1826 г. до назъра на Самоковец се съобщава, че в Мала Азия се появили скакалци и реколтата била недостатъчна. При това понеже Бяло море било затворено вследствие военните действия срещу националноосвободителното движение на гърците, не можели да се прекарат храни от Румелия, Кипър, Египет и Ака. Столичното население имало нужда от припаси. Ето защо нарежда се тъкмо от района на Самоковец да се набавят 50 000 истанбулски килета жито за нуждите на столичните жители. В резултат на конфликта с Мехмед Али и непосредствено след сключването на Ункярискеленския договор столичното население трябва да е изпитвало същата оскъдица на храни. Това личи напр. от една настоятелна заповед от 1834 г. до войводата на Татар Пазарджик и до пловдивския назър, с която се изисква незабавното изкупуване на големи количества ориз за цариградското население.⁶

Храни, фураж и пр. били изкупувани и за консумативните нужди на султанския двор, държавните обори и т. н. С изрично изложение

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Султанска канцелария, I. К. Държавни доставки, 1068 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Нова Загора — кадия, I. К. Държавни доставки, 4 реби I 1176 г., док. а/IV, 6, з.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново — кадия, I. К. Държавни доставки, 1 джемази I 1197 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мухафъз, I. К. Държавни доставки, 13 джемази II 1198 г.

^{5—6} ДБИ, III, стр. 17—18, № 40; стр. 82, № 156; стр. 198, № 366.

от 1674 г. еминът по доставянето на ечемик донася, че султанският обор се нуждаел от ечемик, а държавният хамбар не разполагал с никакви запаси. Затова той моли да се издаде заповед за изкупуване на ечемик от Добричко, Варненско, Мангалийско, Силистренско, Йенипазарско и Балчишко и от околията Арнаутфаких. В резолюцията към този документ се нарежда да се издаде заповед за закупуването на 22 000 килета ечемик за нуждите на обора.¹ От други три документа, датирани от 1661 и 1674 г., узнаваме, че от санджака Паша, от Пловдивска чалтъшка муката и от Карнобатска околия били изкупувани за султанската кухня ориз, прясно масло и дърва.²

Големи количества разнообразни провизии и дърва били изземани за нуждите на султанския двор, особено когато султанът си устройвал ловни забавления из българските земи. В потвърждение на това от един документ с дата 29. III. 1678 г. узнаваме, че на жителите в с. Чомлек, Ямболско, било възложено да доставят поради султанския лов 3000 килета ечемик, 15 килета брашно, 1000 кантара слама и 150 коли дърва.³

За разнообразните и ежегодно нарастващи нужди на османската военнофеодална държава в мирно и военно време били извършвани най-вече принудителни изкупувания на зърнени храни, особено пшеница и ориз. Така напр. в един документ от 1693/1694 г. се отбелязва, че от околията Силистра, Йенипазар, Карасу, Чардак, Хърсово, Бабадаг, Браила и Мачин било заповядано да се изкупят крупни количества ечемик и пшеница.⁴ В един илям от 23. IV. 1679 г. се донася, че било наредено да се закупят от чалтъците (оризищата) при Пловдив за нуждите на султанската кухня през текущата година 25 000 килета ориз, които да се изпратят в държавния склад. В същия илям се съобщава, че освен доставените преди време 7349 килета ориз, предстояло да се изпратят още 17 651 килета.⁵ През XIX в. много често се изкупувала и царевича, нещо непознато за предходните столетия, тъй като тази земеделска култура не е била известна у нас по-рано.⁶ В нарочна заповед от 1837 г. се нарежда до видинския мухафъз да се изкупят за държавни нужди 600 000 оки царевича на кочани от Оряховско.⁷ Бобовите храни — нахут, фасул, леща — били често изкупувани от държавата. Така според един документ от 1841 г. за прехрана на армията били изискани 4000—5000

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 2 мухаррем 1114 г.

² Неиздадени документи от Ор. отдел, Пловдив — кадия, III. Б. 1. Матбахи амуре, 26 зилхидже 1072 г.; София — санджакбей, I. К. Държавни доставки, 15 зилхидже 1084 г.; НПТА, XVII 14/30.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ямбол — кадия, I. К. Държавни доставки, 5 сафар 1089 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 21/2, № 14—I.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — кадия, I. К. Държавни доставки, 12 реби I 1090 г.

⁶ И в. Странски, Проникването на царевичата в България, ГСУ, Агрономо-лесовъдски ф-т, 1946—1947 г., кн. I — Земеделие; А т. Попов, К. Павлов и П. Попов, Растениевъдство. София, 1954, стр. 204.

⁷ ДБИ, III, стр. 224—225, № 411.

килета нахут, които трябвало да се изкупят чрез софийския меджлис.¹ В един списък от XIX в. на складирани изкупени провизии за военни нужди са описани наред с другото и големи количества леща, фасул и пр.²

Османската държава изкупувала много често брашно и булгур. С нарочен ферман от 2. II. 1692 г. до никополския кадия се нарежда да се закупят 5000 оки брашно.³ Според редица заповеди от 1810, 1811 и 1812 г. само Битолска околия е била задължена да предаде за изкупуване няколко хиляди килета брашно.⁴ В документ от 1833 г. се съобщава, че от Люлебургаския край били изкупени 50 000—60 000 оки булгур и нахут за нуждите на армията. Тъй като тия количества били недостатъчни, иска се набавянето на още 50 000 до 60 000 оки булгур от същия район.⁵ В списъка на складирани в Силистра храни през 1857—1858 г. се споменават и големи количества булгур,⁶ което показва, че той често бил изземван от населението чрез системата на изкупуването.

Покрай другите хранителни продукти по същия начин били събирани и месо, и всевъзможни мазнини — масло, лой, червиш, зехтин и пр. Със заповед от 24. IX. 1684 г. до кадиите по пътя от Одрин до Буда и до служебните лица на вилаетските аяни се нарежда да бъдат изкупени и доставени във всеки мензил по пътя хляб и месо за нуждите на дворецовите еничари.⁷ В документ от 1695 г. се съобщава, че било наредено на лицата, натоварени със закупуването на държавни храни (мубаяджии), в пристанищата Русе, Никопол и Видин да закупят от онези краища 20 000 оки чисто масло.⁸ От едно тезкере все от XVII в. се вижда, че в известни случаи от българското население бил изкупуван принудително зехтин за държавни нужди.⁹ В един документ от 1841 г. се съобщава, че било изискано от видинския край да се събере в достатъчно количество червиш.¹⁰

Извънредно често системата на принудителните изкупувания е засягала различните фуражни храни — ечемик, слама, сено и пр. Десятки документи от цялата епоха на турското владичество потвърждават това. В един илям на елховския наиб от 1677/1678 г. се съобщава, че поради завръщането на султана от Одрин в Цариград, вероятно за добитъка на свитата му, из пътя били закупени от околия

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мухасъл, I. Държавни доставки, 2. II. 1841 г.

² ОАК 195/15; Рс 67/3.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 14 джемази I 1103 г. Документът е силно повреден.

⁴ ТДМИ, III, стр. 25—26; 35—36; 45; за изземане на големи количества брашно от редица български околии вж. Сф 25/5, лист 2-а, док. II.

⁵ ДБИ, III, стр. 185—186, № 338.

⁶ Рс 67/3.

⁷ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 97—98, док. 95.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 18 рамазан 1106 г. Връзка от две черновки.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра — тахсилдар, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 18 мухаррем 1051 г.

¹⁰ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мухасъл, I. Държавни доставки, 2. II. 1841 г.

Елхово ечемик и слама и предадени на нузул емина и на арпа емина.¹ Със заповед от 22. III. 1715 г. до хасковския кадия и до други длъжностни лица се съобщава, че за нуждите на султанското окръжение, което щяло да се отправи в поход по посока към яйлака Доспат, били определени 500 кантара слама, които да се изкупят от тия места и се съсредоточат по съответните попътни станции.² В едно телеграфическо съобщение до мюдюра на Кулска околия от 1864 г. се отбелязва, че за нуждите на конните войски било определено да се изкупят 2000 оки слама от кулските села.³ В друг документ от 1876 г. са описани големи количества слама, събрани от разни села в Шуменско, всичко 4 товара и 21511 оки. Тази слама била предадена на нарочна комисия при султанската армия, назначена специално по събиране на слама за войскови нужди.⁴

Освен храни и фураж принудително били изкупувани и овце, биволи, волове, птици и месо. С редица заповеди от 1566 г., за които вече се спомена, от много български околии били изкупувани хиляди овце.⁵ Със заповед от 8. V. 1588 г. се нарежда да се съберат 76 591 овце от 2349 души за нуждите на столицата, и то от следните кадийски околии: Скопие, Шип, Кюпрюлю (Велес), Прилеп, Калканделен (Тетово), Манастир (Битоля), Кратово, Тиквеш, Кърчова (Кичево).⁶ От един хюджет с дата 16. XI. 1687 г. узнаваме, че от Берковско били изкупени и предвидени 100 глави овце за нуждите на 6 бюлюка капу халкъ и дворцови еничари, участващи в Австро-турската война.⁷ В един опис от 27. X. 1792 г. четем, че пристигнала заповед в Софийско да се съберат овце измежду млекодайните и измежду тия, които са за дамазлък. Според описа населението било натоварено да даде за принудителна изкупка 2500 средни овце.⁸ В редица илями от 1694 г. се донася, че от много български кази били поискани за изкупуване волове и биволи, необходими за осигуряване дажби говеждо месо на армията. По този случай от Ямболско трябвало да се съберат и прекарат до София 10 вола,⁹ от Сливенско — 20 бивола,¹⁰ от Старозагорско — 50 вола,¹¹ от нахиите на Ямболско — 8 вола,¹² от нахиите на околията Къзълагач Йениджеси — 20 вола,¹³ от околия Узунджаабад Хаскъой — 60 вола,¹⁴ от Казанлъшко — 50 вола,¹⁵ от Чирменско — 20 вола,¹⁶ от Чирпанско — 40 вола¹⁷ и от Новозагорско — 25 вола.¹⁸ В два документа от 1683 г. се съобщава, че за нуждите на армията по време на похода

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. Л. Поща, 21 зилкаде 1088 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Хасково — кадия, II. А. 1. а. 2. Задължения на раята към държавата, 16 реби I 1127 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Кула — каза мюдюрю, V. Военно снабдяване, 26. VI. 1864 г.

⁴ Кг 40/3.

⁵ Вж. напр. А. Refik, op. cit., s. 9 — 10, № 6, s. 13 — 14, № 13.

⁶ Д. Шопова, пос. съч., стр. 59, № 43.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Берковица — кадия, V. Военно снабдяване, 2 сафар 1099 г.

⁸ Кадийски регистър 23, лист 6-а, док. I.

^{9—18} Неиздадени документи от Ор. отдел, Сф 21/2, № 1—10.

й срещу Австрия били закупени от Разградско 15 бивола.¹ Все за армията по време на тази война били закупувани големи количества биволи и волове и от други места — напр. през 1693 г. от Струмишко — 40 вола,² от Търновско — 120 вола,³ от казите в Никополски санджак,⁴ от Казанлъшко.⁵ Пак такава ишира била взета и през 1716 г. от Софийско, Самоковско, Пиротско, Скопско, Кюстендилско, Шипско, Радомирско и пр.⁶ Според един документ от 6. IV. 1678 г. заповядано било да се изкупят и доставят по 300 кокошки и 200 пилета дневно по мензилите из пътя от Цариград до Исакча за нуждите на султана и окръжението му, които щели да минат оттам.⁷ С ферман от 1683 г. се нарежда до кадиите по пътя от Белград до Пловдив да изкупят принудително кокошки и пилета за лични султански нужди.⁸

Чрез принудителни изкупувания били изземвани от българските земи за едни или други цели стотици коне. Така напр. за нуждите на армията, участваща в похода през 1657 г., било наредено да се закупят от Скопско 127 коня.⁹ От десетки околии в санджаците Никопол, Силистра, Паша, Видин, в Солунско, Одрин и Одринско през 1657 г. били изкупени грамаден брой коне.¹⁰ През 1677/1678 г. на околията Хорище, Преспя, Джумапазар, Саръгьол (сега в Гърция) и др. също било възложено да предадат принудително по системата на ишира 310 коня,¹¹ а през 1688/1689 г. от редица околии в Македония, Черноморието и Добруджа били изискани 1126 коня.¹² През 1696 г. от околията Казанлък, Балчик, Чирпан, Ескиджума, Провадия, Никопол, Разград, Ловеч, Шумен, Плевен, Силистра, Хоталич, Стара Загора, Хаджиоглу пазаръ (Добрич — Толбухин), Текфургьолю (Добруджа), Русе, Свищов, Чирмен и Узунджаабад Хаскъой също било наредено да се изкупят много коне.¹³ С редица заповеди от 1832 г. настоятелно се изисква да се изкупят за нуждите на

¹ Неиздадени документи от Ор. отдел, Разград — кадия, I. К. Държавни доставки, 22 реби II 1094 г., и хюджет на гърба.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Струмица — кадия, V. Военно снабдяване, 1—10 зилхидже 1105 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново — кадия, I. К. Държавни доставки, 16 рамазан 1104 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 9 реджеб 1104 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Казанлък — дефтердар, V. Военно снабдяване, 5 реджеб 1105 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — мютеселим, V. Военно снабдяване, 12 джемази I 1128 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. Л. Поша, 13 сафар 1089 г.

⁸ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 21, dok. 16.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ск 7/3, № 1 и 2.

¹⁰ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 15 зилхидже 1084 г.

¹¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 21 зилхидже 1088 г.

¹² Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра — закупчик, I. К. Държавни доставки, 20 реби II 1100 г.

¹³ Неиздадени документи от Ор. отдел, ОАК 52/25, 52/30, 52/33, 52/26, 52/27, 52/31, 52/29, 52/41, 52/43, 52/37, 52/40, 52/24, 52/34, 52/28, 52/32, 52/42, 52/38, 52/39, 52/36 и пр.

султанската артилерия 150 коня от Търновско, 500 коня от Видинско и 300 коня от Пловдивско.¹

Наред с храните и добитъка принудително били изземвани големи доставки желязо и селитра, набирани предимно от по-значителните рударски центрове. Те били необходими на властта за изготвяне на оръдия, оръжие и взривни материали. В една заповед от 29. VIII. 1715 г. на назначения по закупката на желязо в Самоков се съобщава, че през пролетта било необходимо флотата да излезе с повече калиони и други плавателни съдове. Тъй като за направата им са нужни повече материали, наредено е от Самоковско да се закупят 10 000 самоковски кантара сурово желязо, което да бъде изпратено своевременно в султанското терсане.² Според друг документ от 1718 г., поради това че в държавното топхане имало нужда от кондаци и текирици за топовете, а така също и за построяване на галера в джебехането, заповядано било да се достави с помощта на самоковския емин сурово желязо, добивано в маданите на Самоков, Пазарджик, София, Етрополе и Дупница.³ В един документ от 1688 г. се отбелязва, че редица околии били натоварени с тежкото задължение да доставят за 1686/1687 г. селитра за приготвянето на черен барут в солунското кярхане.⁴ Според друг документ от 18. VI. 1693 г. населението на Пазарджишка и Пловдивска околия предало за сметка на 1692/1693 г. част от възложения му наряд селитра.⁵ Със заповед до силистренския валия от 1826 г. се изискват големи количества селитра от Русенско, Свищовско и Сливенско за изготвяне на черен барут в барутхането в Азатлу.⁶

Все чрез системата на принудителните изкупувания били доставяни от податното население и най-различни други сурови материали, необходими за строеж на крепости, мостове, обществени сгради и пр. Един илям на серския наиб от 1695 г. и няколко други документа все от същото време свидетелствуват, че за възстановяването на моста над река Карасу, на 3 часа път от Серес, било заповядано да се достави от околията Енидже Карасу, Чаглаик, Ахъчелеби, Солун, Демирхисар и Петрич дървен материал, а от неврокопското село Тешве (?) — желязо.⁷ В илям на кадията на Русокастро от 1720 г. се съобщава, че било заповядано от споменатата каза да се закупят 800 чеки дърва за строежите на новия и стария сарай и за други нужди. Тази ишира трябвало да се прекара до пристанището, да се натовари на кораб, да се изпрати в престолния град и се предаде на цариградския ага Мустафа.⁸ Със заповед от 1571 г. до кадиите

¹ ДБИ, III, стр. 164, № 296, 297, 298.

² Неиздаден док. от Ор. отдел См 3/11.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел См 4/14.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — барутна фабрика, I. К. Държавни доставки, 1 реби II 1110 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив — кадия, V. Въоръжение, барутхане, 14 шеввал 1104 г.

⁶ ДБИ, III, стр. 58, № 110.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — кадия, I. М. Държавни строежи, 20 джемази I 1106 г., № 2, 1, 3, 4.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Русокастро — кадия, I. К. Държавни доставки, 24 шабан 1132 г.

на Шумен, Разград, Провадия и Търново се иска да се нареже и достави суров дървен материал за построяване на султански кораби в Анхиало.¹ Според друг документ от 1719 г. от Пиротско, Знеполско и Брезнишко е било изискано да се закупи покрай другото и дървен материал, необходим за построяването на паланки в мястото Сава брод по пътя, водещ към Ниш в Пиротско, гдето били изпратени 40 души конници за охрана на пътя.² В един софийски кадийски регистър е поместен списък на подобни доставки, разхвърляни върху населението от Софийска околия на базата на 1216¹/₂ ханета, и то в размер на 2000 коли камъни и 1000 парчета греди „балван“ за строежа на паланките Саръ бърдо и Халкалъ.³ Според документ от 1869 г. от населението бил събиран строителен материал за няколко моста и един канал над дерета и трапове по пътя Лом — Берковица във Видински санджак.⁴ От документ, датиран от I. VIII. 1871 г., се вижда, че две години наред от Белоградчишко били изкупувани диречи за видинското телеграфхане.⁵

В известни случаи от населението принудително били изземвани дървен кюмюр, смола и пр. С такава доставка били натоварени през 1684 г. жителите на Татарпазарджишка околия.⁶ Със заповед от 12. II. 1739 г. се съобщава, че за нуждите на окръжението на великия везир по време на войната е необходимо във всеки мензил по пътя да има по 300 оки кюмюр, които да се изкупят от ония околии, отгдето предстояло да се доставят и храни. С оглед на това се нарежда да се съберат 1200 оки кюмюр от Софийско и се натрупат в софийския мензил, за да стигнат за 4 дни.⁷ В заповеди от 1689 г. и 1738 г. се нарежда навсякъде по пътя от София до Одрин и от Одрин до Ниш да бъдат доставени по мензилите за построяването на палатки за султана и армията смола, колове, токмаци и чатали. С ферман от 8. IV. 1738 г. до кадиите по пътя от Одрин до Ниш и до други служебни лица било заповядано във всеки мензил, където ще отседне придвижващата се в поход армия, да се достави чрез изкупуване и пригответи по 25 кантара смола, необходима за факлите на войниците.⁸

Понякога били закупувани пак по същия начин и кожи. През войната 1593—1606 г. от кожарите за Софийска околия били събирани стоцици кожи.⁹ От един документ от 1692 г. се вижда, че по това време били закупени принудително 530 овчи кожи в София и Плов-

¹ ДБИ, III, стр. 9, № 19.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Изнебол — кадия, II. А. 1. а. 2. Задължения на раята към държавата, 13 мухаррем 1132 г.

³ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 23-6, док. I, срв. и лист 23-а, док. III.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Държавни строежи, 30. XI. 1869 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Държавни строежи, I. VIII. 1871 г.

⁶ Пд 15/28.

⁷ Софийски кадийски регистър 20, лист 14-а, док. I.

⁸ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 10-а, док. II, лист 10-6, док. I.

⁹ ДБИ, III, стр. 19—20, № 4.

див за обвиване на варелите с барут — вероятно за да се предпази барутът.¹

В голям размер била изкупувана и вълна в българските земи. Тя била предназначена предимно за изготвяне на облекло за армията. С нарочна заповед от 15. V. 1726 г. до кадията в Румили, до румелийските мютеселими, еничарските сердари, вилаетските аяни и техните служебни лица се нарежда да се закупи вълна навсякъде от местата, гдето има такава за изтъкаване на чоха в кярхането в Цариград.² Доставките на вълна зачестили особено след реформите на Махмуд II и създаването на редовна армия, която се нуждаела от нова униформа. В една заповед до пловдивския назър и до кюстендилския аянин се нарежда да окажат съдействие при изкупуване на вълна и прежда от подведомствените им райони. От тази вълна трябвало да се изготви сукно за редовната армия. С друга заповед от 1832 г. до чирменския каймакам се изисква незабавно да се изкупят от Одрин и близките околии 15 000 оки вълна, от която щели да се направят фесове за редовните султански войски. Все за облекло на тия войски било заповядано в 1835 г. да се изкупят 15 000 оки вълна от Ломско и да се изпратят в Ахъчелебийско и Даръдеренско (Златоградско). Там трябвало да се изработят 10 товара шаяк по 100 000 аршина. В други случаи изкупената вълна била изпращана за изработване на платове в Сливен. Така според заповед от 1832 г. вълната, събрана чрез принудително изкупуване от Лозенград, Бунархисар и Виза трябвало да се изпрати в Сливен за изготвяне на шаяк и аба, необходими за облекло на войските.³ Очевидно с разрастването на занаятчийското производство през XIX в. преработката на изкупената вълна се извършвала не само в Солун в държавното кярхане, но и в редица други занаятчийски средища.

Но най-често принудителните изкупувания били налагани едновременно върху всички изброени тук разнообразни храни, фураж, добитък и други сурови материали. Така напр. в един илям на струмишкия кадия от 29. II. 1660 г. се съобщава, че от околията били поискани 1300 истанбулски килета ечемик, 150 килета брашно, 300 глави овце, 100 оки чисто масло, 50 оки мед, 150 кантара слама, 25 коли дърва.⁴ В илям на кадията на Хорище от 12—21. II. 1670 г. се донася, че било наредено, поради това че великите везири се отпращали на невруза (22 март) към Цариград, само от тази околия да се изкупят за техните нужди 1235 истанбулски килета ечемик, 100 истанбулски килета брашно, 140 оки чисто масло, 100 оки мед, 50 коли дърва, 200 кантара слама.⁵

В редки случаи принудителните изкупувания били заменени с парични налози. Това ставало, когато по една или друга причина липсвала възможност да се извозят изкупените продукти до местоназначението им или пък когато населението не било в състояние да

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—кадия, I. К. Държавни доставки, 15 шабан 1103 г.

² Софийски кадийски регистър 306, лист 53-6, док. II.

³ ДБИ, III, стр. 114, № 209; стр. 155, № 281; стр. 201, № 373; стр. 159, № 287.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Струмица—кадия, I. К. Държавни доставки, 10 джемази I 1070 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПА, XVII 6/49.

предаде изцяло доставките в натура. В такива случаи недоборите били събирани в парична форма. Тази практика се разкрива от редица документи. Така напр. в един документ от 1671 г. се съобщава, че било заповядано за нуждите на първия султански обор през 1669/1670 г. ищирата провизии да се събират в пари, и то в размер по 25 акчета на киле, като на всяко хане се слагат по 30 килета ечемик. Но понеже в Одрин щял да презимува султанът и били нужни повече храни, издадена била заповед да се пресмята на всяко хане по 18 килета ечемик и по 20 чита слама. До слуха на султана обаче е стигнало, че от раята били вземани за ечемика и сламата повече пари от заповяданата по-рано стойност. Нареща се на кадиите и на вилаетските аяни от околияте Гюмюрджина, Кешан, Ферджик, Бунархисар, Къркклисе, Акча Казанлък и Султанери да се провери на място колко пари са били вземани в замяна на споменатите ечемик и слама.¹ От една молба (1685 г.) на лицето, натоварено да събере доставката ечемик за нуждите на султанския обор през 1683/1684 г., узнаваме, че била издадена заповед да се прибере ечемикът от всички околии, да се събере в русенското пристанище и се изпрати в Белград. В съгласие с тази заповед половината от ищирата била събрана. Но през миналите години след Димитровден, понеже не било сезон за корабоплаване, не се събирал от раята ечемик в натура, тъй като нямало как да се извози, а се вземал в пари.²

Дори през XIX в. въпреки разрастването на парично-стоките отношения и налагането на паричната рента паричната форма на изкупуванията пак заемала сравнително ограничено място. Според документ от 1809 г. населението от Битоля и околията трябвало да издължи в пари своя дял от брашно, ечемик и овце, предназначени за изкупуване—за брашното 5000 гроша, за ечемика — 30 000 гроша и за овцете — 8250 гроша.³ Няколко документа от XVIII и XIX в. свидетелствуват, че и принудителните изкупувания на овце от джелепското население били събирани понякога в парична форма под името джелепкешан бедели. Два от тия документи от 1721 г. представляват списъци за разхвърляне на джелепкешан бедели за сметка на 1721/1722 г. върху софийските махали и селата в Софийско. В документите се уговаря, че в замяна на всяка овца джелепите от София трябвало да платят по 66 акчета, а за предвидените 5812 глави овце, които софийските села били длъжни да дадат, трябвало да се съберат 2538 гроша.⁴ Третият документ е от 12. VIII. 1722 г. Той съдържа нарочна заповед до софийския кадия да се събере за 1721/1722 г. джелепкешан бедели от Софийско, като за всяка овца се вземат по 36 акчета.⁵ Според два списъка за разхвърляне на задълженията върху джелепското население от Битолско за 1801 и

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Казанлък—кадия, I. К. Държавни доставки 18 шеввал 1081 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе—пристанище, I. И. 2. Приходи — тегиби в натура — ечемик, 22 джемази I 1096 г.

³ ТДМИ, III, стр. 12—13.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 24-а, док. I, лист 24-б, док. II.

⁵ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 22-б, док. I.

1803 г. се предвижда вместо определения брой 3595 овце да се съберат 189 816 акчета.¹ Понякога при принудителното изкупуване на овце издължаването е ставало едновременно и в натура, и в пари — може би в случаите, когато не било възможно да се предаде всичко в натура. Това е отразено ясно в една мазбата от 1843 г., в която се съобщава за изкупуване на овце от Белградчишко за прехрана на султанските войски. В натура са закупени 2215 овце от породата мариe, 665 коча, а в пари е взета стойността на 1138 овце и на определено количество вълна.²

Принудителните изкупувания на храни, чийто размер бил определен съобразно с основните регистри в Дефтерхането, се наричат в изворите мукайесе. Този размер е фиксиран, докато размерът на изкупуванията, събирани под името ищира, е променлив. Промените в централната регистрация водели до промени в събирането на наложените като мукайесе изкупувания. Така според един документ от 1757 г. свищовският кадия съобщил, че една четвърт от определените за Свищовско храни мукайесе в размер на 20 000 истанбулски килета била възложена на намиращата се в тази околия нахия Каля. Но понеже нахията Каля била присъединена към околията Никопол, населението от Свищовско не можело да изплати и този дял на отчислилата се нахия.³ От документите е съвсем ясно, че мукайесето и ищирата или мубаята не са идентични. Те се събирали в много случаи едновременно. Така напр. според един илям от 6. XI. 1757 г. кадията на Новозагорска околия донесъл, че до 21. X. 1757 г. от тази околия пристигнали принудително закупени храни мукайесе в размер на 5454¹/₂ килета пшеница и 1169 килета ечемик. Дошла заповед да се ускори събирането на мукайесето. В същото време на населението от този край било възложено да събере като мубая и 17 000 килета пшеница. Тъй като превозните средства били малко, околията изпратила към определеното пристанище наличните храни за сметка на мукайесето, а след това щяла да предаде и останалото за сметка на мубаята.⁴

Системата, по която се извършвало облагането и събирането на ищирата и мукайесето, се разкрива ясно от изобилния изворов материал. Два облагателни списъка от 1726 г. свидетелствуват, че определената на София и Софийска околия ищира ечемик и жито се разхвърляла върху 152 села и 22 махали според ханетата им.⁵ Както личи от стотиците използвани тук документи, размерът на принудителните изкупувания под името ищира бил определян според нуждите на момента и съобразно с възможностите на податното население в различните райони. В самите заповеди, с които се нареждало до местните власти да съдействуват за събирането на ищирата, се

¹ ТДМИ, I, стр. 74.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Белград—каза мюдюрю, I. Държавни доставки, 22. III. 1843 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново—кадия, I. К. Държавни доставки, 3 реби I 1171 г., лист 2-а, № 4.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Нова Загора—кадия, I. К. Държавни доставки, 23 сафар 1171 г., № 83-е.

⁵ Софийски кадийски регистър 306, лист 43-б, док. I и II.

указвало точно какви количества провизии е длъжно да даде населението от една или друга област. В такава една заповед¹ напр. от 24. IX. 1672 г. се нарежда да се изкупят и предадат в Одрин ечемик и брашно, както следва:

Околия	Ечемик килета	Брашно килета
Султанери	679 ¹ / ₂	98
Джесир Еркене (Узункюпрю, Изт. Тракия, сега в Турция)	712 ¹ / ₂	163
Ахъчелеби	15	673
Димотика	142	1986
Чирмен	69	207
Акча Казанлък	555	447
Узунджабад Хаскьой	236	2794
Йенидже Къзълагач	35	166

В друга заповед до видинския мухафъз и до етрополския кадия от 1724 г. се съобщава, че било наредено за нуждите на държавното джебехане, за терсането и др. да се разхвърлят за изкупуване върху притежателите на самокови в Етрополско 2500 самоковски кантара сурово желязо. Понеже тази закупка не е извършена, в заповедта се повтаря същото нареждане.²

При определяне размера на изкупуваните храни официално се предвиждало след събирането на доставката да останат на стопаните провизии за прехрана и семе за посев. В едно резюме от илям на чирменския и казанлъшкия кадия се донася, че пристигнала заповед за изкупуване на храни от околияте, чието дебуше било пристанището Текирдаг. В заповедта се нарежда тия храни да се съберат в такъв размер, че да останат на стопаните за ежедневни потреби и семе за посев.³ В друго подобно резюме от кадийски илям се съобщава, че същата заповед била обявена в Стара Загора и населението се задължило да изпълни закупката и да прекара храните ищира, като си запази такива храни за ежедневни нужди.⁴

Изкупуванията на провизии от различни области по време на война били налагани в много случаи съобразно с нарочните изложения на някои от войсковите интенданти. В едно такова изложение напр. от 1716 г. серкасабанът съобщава, че за изхранване на татарите и левендите, участващи в похода през текущата година, било необходимо изкупуването на говеда. Поради това той моли да се издаде заповед до кадиите от околияте София, Самоков, Пирот, Скопие, Кюстендил, Щип, Радомир да се закупят тия говеда.⁵

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, I джемази II 1083 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—мухафъз, I. З. 1. Желязо, 24 шеввал 1136 г.

³⁻⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Од 18/14, № 3, 4.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—мютеселим, V. Военно снабдяване, 42 джемази I 1128 г.

Събирането на принудителните изкупувания е ставало почти по същия начин, както събирането на паричните извънредни данъци. За целта бил изпращан специален агент на централната власт — мубашир или мубаяджия. В известни случаи мубаширът бил изпращан не от столицата, а от някои по-висши органи на местната власт или от завеждащите интендантската част в армията. Така напр. със събирането на закупката биволи и волове от редица български околии през 1694 г. бил натоварен нарочен човек, изпратен от софийския касабашия.¹ Според един арз на жителите от Татарпазарджишка околия през 1684 г. при тях дошло лице, натоварено от одун емини в Одрин да им събере наряда дърва, пънове и въглища.² От един ферман (1694 г.), с който се искат провизии за нуждите на армията от Петричка околия, научаваме, че със събирането на тия храни в Софийския мензил бил натоварен нарочен човек, назначен от нузул емина.³ Във връзка с принудителното изкупуване на дърва от някои български околии и селища през 1713 г. бил назначен нарочен мубашир от одринския бостанджибашия.⁴

Мубашири са ставали различни длъжностни лица от централната или местната администрация. Точното изпълнение не само на техните постоянни служебни задължения, но и на извънредната мисия, с която били натоварени при събирането на *tekâlif-i ôrfiye ve avariz-i divaniye*, било необходимо условие за запазване на ленното владение. Това добре се разкрива от един документ — молба от 1693 г., — в който заявителят донася, че е събрал като мубашир храните от Силистренския санджак за 1690/1691 г. и е предал известно количество от ечемика, изкупен по ханета и предназначен за прекарване до Белград, а друга част е натоварил на кораби. Щом пристигнат тези храни, те ще се предадат на нузул емина. Лицето моли да се регистрира, че то е изпълнило службата си, за да не му се отнемат знамето и гедикът.⁵

Понякога доставката се извършвала и без участието на мубашир и доставените храни се предавали направо на местоназначението им при помощта на някой функционер на местната власт. Така напр. от един хюджет от 7. IX. 1726 г. се вижда, че заповяданата закупка на вълна от Знеполско, Брезнишко, Берковско и Софийско е била предадена от пълномощника на вилаетските аяни на самия управител на кярхането в Цариград, гдето вълната щяла да се използва за изработка на чоха.⁶ Според друг ферман закупеният за султанската кухня ориз трябвало да се предаде направо в Одрин в държавния склад без съдействието на какъвто и да било мубашир.⁷

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 21/2, № 2, 3.

² Док. от Ор. отдел, Пд 15/28.

³ J. G r e g o r z e w s k i, op. cit., p. 21—22, dok. 17.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин—бостанджибашия, I. М. Държавни строежи, 21 зилхидже 1124 г., лист 2-а.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 21 зилкаде 1102 г.

⁶ Софийски кадийски регистър 306, лист 54-6, док. I.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив—кадия, III. Б. 1. Матбахи амире, 26 зилхидже 1072 г.

Мубаширът пристигал обикновено в облагаемите селища с нарочна заповед за целта и въз основа на тази заповед ставало разхвърлянето на данъчното задължение върху зависимото население. Самата процедура по разхвърлянето се извършвала пак с участието на шериятския съд, на вилаетските аяни, на техните служебни лица, на местния кетхуда ери, еничарския сердар и пр. В други случаи това ставало със съдействието на назъра на съответната муката или на съответните мини. Така изкупуването на сурово желязо и стомана от различни рударски центрове в страната ставало с участието на самоковския назър, а при изкупуването на ориз от чалтъшки мукати, като Пловдивската, дейно участвувал назърът на тези мукати.¹ През XIX в. мястото на шериятския съд при организирането на изкупуванията заели местните меджлиси. Заповедта за изкупуването на провизиите, добитъка и други материали била оповестявана на обществени места пред населението или пък в шериятския съд пред представители на раята и вилаетските аяни. В няколко иляма за изкупуване на коне от известни български околии през 1696 г. изрично се отбелязва, че султанската заповед, донесена от нарочен човек, била разгласена по обществени места.²

Когато държавата се нуждаела от бърза доставка, една и съща заповед била изпращана неколнократно. Така напр. в един илям на новозагорския кадия от 2. V. 1694 г. се съобщава, че пристигнал ферман да се закупят от околията 25 вола и се предадат надлежно за нуждите на армията. За да се ускори изкупуването, пристигнал някой си Ахмед чауш с повторна заповед — час по-скоро да се съберат воловете. Въз основа на тази заповед повторно било наредено на населението да изпълни искането.³ Най-често такива бързи заповеди, издадени в случаи на крайна необходимост, били изпълнени със строги заплахи към съответните власти и функционери по събирането. В една подобна заповед до кадиите на София, Етрополе, Ихтиман, Самоков, Брезник, Дупница, Радомир, Тиквеш, Дойран, Кюстендил, Кичево, Тетово, Щип, Радовиш, Струмица и до други длъжностни лица се съобщава, че било наредено определени за изкупуване 300 000 килета ечемик и 120 000 килета брашно да се закарат в нишката крепост. В момента армията се придвижвала от лагера Даутпаша към Одрин, гдето щяла да престои 7—8 дни. След това щяла да се отправи за Ниш. Ето защо заповядва се, преди тя да пристигне в Ниш, да бъдат доставени там храните. В случай че раите се противят да изпълнят доставката, нарежда се те да бъдат затваряни. Нарушителите на тия нареждания ще бъдат наказани със смърт.⁴

След разхвърлянето на доставката били съставяни облагателни списъци, описи с точно обозначаване броя на ханетата или пък размера на самото облагане за всяко село, за всяка махала, за всяко

¹ Вж. напр. неиздадени документи от Ор. отдел, Видин—мухафъз, I. 3. I. желязо, 24 шеввал 1136 г.; Пловдив—кадия, III. Б. I. Матбахи амуре, 26 зилхидже 1072 г.

² Вж. неиздадени документи от Ор. отдел, ОАК 52/27, 52/31, 52/41 и пр.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 21/2, № 10.

⁴ Откъс от сиджил, ОАК 36/35, лист 3-а, док. I.

домакинство. Такъв е напр. списъкът на ханетата, възложени на софийските махали, въз основа на който през 1726 г. от тия махали било наредено да се изкупи принудително пшеница. В този опис се отбелязва, че махалата Саруханбей била обложена с $4\frac{2}{3}$ ханета, Мансур ходжа — 4, Караданишменд — $4\frac{1}{3}$, Хаджи Хамза — $2\frac{1}{3}$, Карагъзбей — $2\frac{1}{2}$ и $\frac{2}{3}$, Хасъбига — $3\frac{1}{3}$, Карашахин — $2\frac{1}{3}$, Хаджи Исмаил — $2\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{3}$, Хаджи Яхя — $1\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{3}$, Шеджафаких — $3\frac{1}{3}$, Аладжамесчид — $3\frac{2}{3}$, Касабан — 7, Джамиатик — $2\frac{1}{3}$, Язаджи-заде — $5\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{3}$, Куручешме — 6, Хюсеин ага — $1\frac{1}{2}$, Джемигюл — 2, Калоян — 6, Сунгурлар — $2\frac{1}{2}$, Балбазаръ — $2\frac{1}{2}$, Поп Милуш — $4\frac{1}{2}$, Хаджи Елияс — $\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{3}$. Всичко — $76\frac{1}{3}$ ханета. От всяко хане се полагало да се изкупят по 13 истанбулски килета и по $3\frac{1}{2}$ оки жито.¹ Друг такъв опис свидетелствува, че притежателите на самокови в Софийско, Самоковско, Пазарджишко, Етрополско и Дупнишко били натоварени да доставят за изготвяне на пирони в джебехането във връзка със строежите на нишката крепост 2900 самоковски кантара сурово желязо и 100 кантара сурово желязо за стопяване — всичко 3000 самоковски кантара сурово желязо. Доставка-тата била разхвърлена по следния начин: трите самокова в Софийска околия били натоварени със 180 кантара, 20-те самокова в Самоковска околия — с 1230 кантара, 5-те самокова в Пазарджишка околия — с 300 кантара, $5\frac{1}{2}$ -та самокова в Дупнишка околия — с 330 кантара, 16-те самокова в Етрополска околия — с 960 кантара. В описа се предвижда от Самоков да се вземат по 49 кантара сурово желязо и по 11 кантара желязо за пирони.²

При изкупуването на овцете се съблюдавала малко по-различна система на разхвърляне и регистрация. С това задължение не било натоварено цялото население, а само известна група хора, които се наричали джелепкешан. Както се вижда от изворите, това са били най-често по-заможни жители, чиято основна стопанска дейност е била отглеждането на овце. В един опис на джелепите, живущи в редица български околии, датиращ от 1577 г., е отбелязано до имената на шест души от гр. Пловдив, че те са състоятелни и следва да бъдат регистрирани като джелепи въпреки опитите им да се отклонят от това задължение под предлог, че били вписани като къркълъ, т. е. натоварени само със задължението да плащат годишно по 40 акчета. В бележката се изтъква, че други бедни хора могат да бъдат къркълъ, а въпросните заможни жители трябва да се считат джелепи. В допълнителна бележка към името на някой си Пири Мустафа от Пазарджик се съобщава, че той също бил добре материално — бил баш капитан на каик и притежавал 4000 овце и собствени яйлаци в Лъджите. За Хасан, син на Мустафа, от пазарджишкото село Черногор (Черногорово) се отбелязва, че той по-рано бил тимариот, но в похода против Некошвин бил отстранен, а в момента бил крупен лихвар. Ето защо, без да е джелеп, му е било наложено да плати данък за 200 овце.³

¹⁻² Софийски кадийски регистър 306, лист 43-б, док. I, лист 32-а, док. II.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, инв. № 6038, лист 1-б.

Периодически по заповед на централната власт били съставяни описи на джелепкешанското население, живущо в съответните околии. За неточностите в тези списъци отговаряли лицата, на които била възложена задачата по регистрирането. Това се потвърждава от една заповед от 1592 г. В нея се отбелязва, че лицето, до което е отправена тази заповед, преди време е съставило списък на джелепите в София и спадащите към нея селища и е вписало на 961 джелепи задължението да предадат като ищира 36 100 овце. Новите функционери, натоварени със същата задача, обаче установили, че не е възможно да се съберат толкова овце, и последствията от неправилната регистрация падали върху първото длъжностно лице. Нему се нареждало да достави недостига от овцете, предвидени за изкупуване според направената от него по-стара регистрация.¹

В списъците на джелепкешаните бил обозначен точно броят им и броят на овцете, които трябвало да дадат, както и всички станали промени в това отношение. Такъв е напр. споменатият вече списък на джелепите от различни околии, съставен през 1577 г. Според този списък в София и Софийско по това време е имало 423 стари джелепи, натоварени със задължението да предават за изкупуване 19 230 глави овце, и 434 новозаписани джелепи, които дължали на държавата 15 955 овце. В допълнителна бележка към този опис е обозначено, че задължението на джелепите в този район се намалява с 1700 овце. Отделно са вписани войнуци в София, натоварени с тегобата да дават 285 овце, и юруци в Софийско, задължени да дадат 860 овце. В Ихтиманско са зарегистрирани 22 стари джелепи, натоварени с 950 овце, и 22 нови — с 635 овце, в Радомирско — 519 джелепи с 18 390 овце, в Кюстендилско — 641 джелепи с 22 800 овце, в Пиротско — 386 джелепи с 14 680 овце, в Берковско — 151 джелепи с 5055 овце, в Знеполско — 147 джелепи с 5800 овце, в Брезнишко — 52 джелепи с 2030 овце, в Дупнишко — 538 джелепи с 16 050 овце, в Разложко — 149 джелепи с 6275 овце, в Самоковско — 250 джелепи с 8521 овце, в Пловдивско — 1145 джелепи с 38 995 овце, в Пазарджишко — 201 стари джелепи със 7730 овце и 220 нови джелепи с 6840 овце.²

Фискалните дефтери от този род били надлежно подпечатвани от съответния местен кадия.³ При всяка заповед за изкупуване на овце от джелепите и особено по време на походи кадиите на съответните околии били заставяни да проверяват броя на старите и новите джелепи и съобразно с това да се изпращат исканите овце.⁴

¹ A. Refik, op. cit., s. 25, № 34; ДБИ, III, стр. 16, № 37.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, инв. № 6038.

³ Срв. A. Refik, op. cit., s. 25, № 34 (Sofiya kadısı Mevlâna Hızır zide fazlûhunun mumza ve mühürlü defterin getürüp).

⁴ ДБИ, III, стр. 3—4, № 6; A. Refik, op. cit., s. 8, № 3. Все във връзка с изкупуването на овце от джелепите и тяхното закарване бил и т. нар. данък джелеп кълавузу. От оскъдните данни за този данък може да се допусне, че той е заменял задължението на населението да придружава изкупените овце до местоназначението им. От един документ от 1738 г. узнаваме, че събирането на този данък от София и Румелия било давано под илтизам. (Софийски кадийски регистър 306, лист 38-а, док. III.)

След разхвърлянето на принудителните изкупувания и съставянето на облагателните списъци в много случаи кадиите изпращали до централната власт илями, в които донасяли дали доставката ще се изпълни в искания размер и дали е започнало събирането.¹ След Танзимата мястото на кадиите заели местните меджлиси, които уведомявали с илями и мазбати по-горната инстанция или направо централната власт за организирането на ищирата. Самият процес на изкупуването и събирането на исканияте провизии и други сурови материали се извършвал под ръководството на мубашира при пълното съдействие и активната подкрепа на местните власти. Обикновено населението било заставяно да предава продуктите, подлежащи на принудително изкупуване, в мензилите по големите пътища. Това ставало най-често в случаите, когато са изкупували провизии за нуждите на отиващата в поход армия, за да се снабдява тя из пътя чрез складиранияте по мензилите продукти. Мензилите служели за временни събирателни пунктове и в случаите, когато изкупените продукти трябвало да се транспортират до някое близко пристанище, за да се подвоят към столицата. В тези именно мензили изкупените продукти били предавани на съответните мубашири. В един илям на узунджовския кадия от 23.IV.1694 г. се съобщава, че пристигнала нарочна заповед да се изкупят от околията Узунджаабат Хаскьой 60 вола за нуждите на армията, да се закарат незабавно в софийския мензил и се предадат там на мубашира.² В случаите, когато изкупените продукти били предназначени за нуждите на участващата в поход армия, мензилите се превръщали в попътни снабдителни станции, в които според предварителни султански заповеди били струпвани определени количества провизии преди пристигането на тази армия. В една подобна заповед от 1692 г. се нарежда на кадиите в казите, намиращи се по пътя от Одрин до София и Русе, да се изкупят за всеки мензил по 500 оки овчо месо, необходимо за нуждите на участващите джебеджии.³ Според един хюджет от 16.VII.1671 г. от Анхиалска околия били доставени за мензила Батак 1500 истанбулски килета ечемик и 150 килета брашно — ищира и сюрсат — за прехрана на войските и рикайби хумаюн, които били през 1671/1672 г. в близките до Пловдив и Пазарджик яйлаци.⁴

Все със заповеди било определяно по време на походите какво количество храни да бъдат отпущани на пътуващата армия от събраните провизии във всеки мензил. Така напр. в едно подобно нареждане от 25.XI.1694 г. до нузул емина и мензилските мубашири в София се съобщава, че било заповядано да се дават ежедневно за великия везир по пътя от София до Одрин по 50 килета ечемик.⁵

¹ Вж. напр. ОАК 52/26, където кадията на Ескиджума заявява в заключение, че след разгласяването на заповедта се пристъпило към действие (bad'eñ kaüt mevhum menfi ilân ve icsaуа mubaşeret olunmağın) — срв. Сф 21/2, № 8.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 21/2, № 6.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—кадия, V. Военно снабдяване, 12 шеввал 1103 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПА, XVII 6/16.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—нузул емини, V. Военно снабдяване, 7 реби II 1106 г.

Предадените в мензилите храни били складирани в хамбари на запазено място.¹ В случаите, когато закъснявало предаването на храните или пък населението заявявало, че по дни или други причини не може да изпълни доставката, мубаширът проверявал заедно с местните власти дали наистина липсват възможности за извършване на изкупуването. В една заповед от 1758 г. до мубашира по събирането на зърнените храни — Пир Мустафа, дворцов капуджибашия с ранг на втори мирахор, — до кадиите и наибите на пристанищата от Бургас до Сулина, до кадиите и наибите на казите, задължени да прекарат зърнени храни до съответното пристанище, и до ортачауша се нарежда незабавно да се доставят в столицата изкупените храни от тия райони. Покрай другото се предвижда през пролетта мубаширът и ортачаушът да обиколят из околияте, обложени с тази доставка, и да проверят какви налични храни има в хамбарите на стопаните, за да бъдат прибрани недоборите.² Мубаширите проверявали по места из селищата и количествата на предназначения за изкупуване храни при възлагане на бързи доставки за нуждите на армията, за да не позволят на производителите да укрят част от добива си. В потвърждение на това в един илям на нишкия кадия от 5.IV. 1687 г. се съобщава, че на населението от Ниш било възложено да достави повече храни в нишкия мензил за снабдяване на армията. Затова били претърсени със съдействието на мубашира къща по къща и се оказало, че са налице около 700 до 800 килета ръж и жито, а не се намерили ечемик и овес. Намерените храни били запечатани в хамбарите.³

Понякога мубаширът проверявал не само по места из хамбарите, но обхождал и харманите, за да провери и размера на новия земеделски добив, който подлежи на облагане с ищира. Така от документ, датиран от 1726 г., узнаваме, че кадията и мубаширът претгледали хамбарите в чифлика на щипянина Мехмед ага, за да бъдат изкупени от добива на това лице 5000 килета ечемик за нуждите на османската армия в предстоящия поход и да се изпратят в нишкия мензил. Освен това мубаширът и кадията отишли и на чифлишките хармани, за да измерят и новата реколта. При проверката се оказали налице за изкупуване 1773 килета ечемик от старата и новата реколта.⁴

В случаите, когато било заповядано да се изкупят принудително сухари и месо за складиране в съответните мензили, все мубаширите били натоварени със задължението да се погрижат за изготвянето на исканите провизии, добити от изкупени във форма на ищира сурови продукти. Така събраните големи количества жито минавали през мелниците на съответните селища под надзора на мубашира, след което се предавали на местоназначението им във

¹ Срв. Софийски кадийски регистър 312/4, лист 1-6, док. I.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Бургас—кадия, I. К. Държавни доставки, 1—10 джемази II 1171 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш—кадия, V. Военно снабдяване, 11 джемази II 1098 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Мк 22/31.

вид на брашно. В допълнителните бележки, писани в един документ за изкупуване на храни през 1672 г. от Добричка околия, се отбелязва, че било наредено закупеното жито от тия краища да се смели на брашно за приготвяне на пексимет във водениците, намиращи се в Силистра, да се изсипе в нарочни гемии, да се запечата в складовете и се прекара и предаде в мензила Исакча.¹ В други случаи закупеното брашно било поставено в чували, събрани от населението пак по системата на ищира. Така от един ферман до русенския кадия и до служебните лица на вилаетските аяни от 15. VII. 1689 г. научаваме, че било заповядано нарочно да се изкупят 1500 чифта чували от Русенска околия, за да се поставят в тях 30 000 килета брашно, събрано чрез мубашира от Никопол, Русе, Видин и др.² В случай че било заповядано да се доставят сужари или хляб за военни или държавни нужди, мубаширът най-напред се грижел от закупеното брашно да се изготвят на места исканите провизии, които след това да се препратят на местоназначението. Тази практика много ясно се разкрива в една заповед от 1691 г. до кадиите на Солун, Авратхисар, Енидже Вардар, до кетхуда ери, еничарските сердари, служебните лица на вилаетските аяни и до назначения по печенето на пексимет. В заповедта се съобщава, че е наредено от брашното, закупено в споменатите околии, да се опече пексимет пак в тия околии за сметка на 1691/1692 г. Предвидено било от 5000 килета брашно, иззети като ищира от Солунска околия, да се опекат 2000 кантара пексимет, от 2000 килета брашно, закупени в Авратхисарска околия, следвало да се приготвят 800 кантара пексимет, а от закупените в Ениджевардарска околия 3000 килета брашно — 200 кантара пексимет. Нарезжда се до кадиите и мубашира да бъде разхвърляно брашното за пексимет върху намиращите се в околията и селата хлебари и техните фурни, като час по-скоро се приготви пексиметът и се закара в Солун, гдето да се предаде на назначения по събирането.³

Когато от изкупения добитък трябвало да се приготви месо, мубаширите, подпомогнати в много случаи от дворцовите или войсковите касабашии, уреждали клането на добитъка на съответните места, преди провизиите да се пренесат до местоназначението. Така напр. според цитирания вече илям на кадията на Хаджиоглу пазаръ от 1771 г. било заповядано закупените 5000 овце и 500 говеда да се заколят в салханата в Добрич за дажди месо на войниците от крепостта Уза, да се сложат в бъчви и да се изпратят в споменатата крепост. С такова нареждане дошъл войсковият касабашия Насух ага и назначеният от двора мубашир — чокадарят Саръ Али ага.⁴

¹ Откъс от регистър от Ор. отдел, Си 29/13.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе—кадия, I. К. Държавни доставки, 29 рамазан 1100 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун—кадия, V. Военно снабдяване, 29 реби I 1103 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Толбухин—кадия, V. Военно снабдяване, 6 реджеб 1185 г.

При предаването в съответните мензили провизиите били надлежно измервани със специално подпечатано киле. В случай че се окажело недостиг, той бивал събиран допълнително.¹

След издължаването на храните мубаширите издавали надлежни документи на съответните стопани. Въз основа на тези документи се извършвали нарочни отметки в регистрите на мевкуфата, гдето бил отбелязан предварително размерът на възложената ищира. В цитирания вече телхиз към един документ от 1689 г. изрично се уговаря лицата, които предават в нишкия мензил възложената им ищира, да вземат за това документи, които да се впишат в мевкуфатските дефтери в армията.² В една заповед във връзка с изкупуването на храни от Петричко през 1694 г. за нуждите на армията нарочно се нарежда при предаването на храните в софийския мензил да се вземе документ, потвърждаващ изпълнението на доставката.³ С десетки документи от този род разполага и Софийският турски архив. Такъв е напр. документът от 16. I. 1662 г., който удостоверява, че с Худиелу (вер. с. Хедили), Джесиреркенско, е предало своята ищира в размер на 65 килета ечемик, 15 кантара слама и 3 чеки дърва. Тази ищира била прекарана в одринските хамбари.⁴ Село Хисарджик, Димотишко, също получило подобен документ от 1662 г. в уверение на това, че е издължило ищирата си от 24¹/₂ килета ечемик, 4¹/₂ кантара слама и 3 чеки дърва. Чрез същите такива документи от 1662, 1663 и 1664 г. се потвърждава, че с. Каваклу (вер. дн. Тополовград) и Юларлу, Одринско, са предали 26 килета и 1 шиник ечемик, 7¹/₂ кантара слама и 2¹/₂ чеки дърва, с. Ергьозли, Одринско, е издължило 73¹/₂ килета ечемик, 21 кантара слама и 7 чеки дърва, а Знеполско — 1500 килета ечемик и 300 килета брашно.⁵ Все с такъв документ от 19. VII. 1689 г. се потвърждава, че едно село е закарало до софийския мензил припадащото му се количество ечемик ищира, определен за селищата в Софийско за сметка на 1688/1689 г.⁶

Конете, изкупувани за нуждите на армията по време на война, били закарвани от стопаните направо в лагера на самата армия, най-често в лагера Даутпаша при столицата, отгдето войските се отправяли в поход. Това се разкрива ясно от цяла поредица илями на кадии от различни околии в българските земи, издадени през 1696 г. В един от тях, писан от казанлъшкия кадия на 6. IV. 1696 г., се донася, че пристигнала заповед във връзка с похода през предстоящата пролет притежателите на хергелета коне да доведат ония.

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Мк 22/31.

² ОАК 171/10.

³ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 21—22, dok. 17.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 25 джемази I 1072 г.

⁵ Неиздадени документи от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 25 джемази II 1072 г.; 28 джемази II 1072 г.; 28 джемази II 1073 г.; 22 шабан 1074 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — закупчик, I. К. Държавни доставки, I шеввал 1100 г.

коне, които са предназначени за продаж, в лагера Даутпаша и да ги продадат на армията.¹

Събирането и закарването на изкупените овце от джелепите в различни български селища се е извършвало с помощта на нарочно натоварени за целта лица — т. нар. сюрюджии, — които закарвали овцете до определените мензили или пък до столицата, в случай че тия овце били предназначени за нуждите на столичното население и за двора. Тия сюрюджии били назначавани със заповеди от централната власт. В една такава заповед до кадиите на Мелник и до тия, които били натоварени със събирането на овце — дворцови спахии, — се съобщава, че куюн еминът (дворцовият чиновник по доставките на овце) е изпратил тезкере със следното съдържание. Лицата Яни и Йорги от хората на мейданския касапин Сефери са назначени за сюрюджии. Заповядва се с ферман именно на тия посочени лица да се предостави събирането на овцете от посочената околия, без да им се меси който и да било при изпълнението на тази задача.² Самото набиране на овце се извършвало, разбира се, с помощта на местния кадия и на изпратения за целта мубашир. Така със заповед от 1566 г. до кадиите на Берковица, Пирот, Самоков, Радомир и Враня се нарежда след пристигането на мубашира Бали чауш да се съберат овцете, регистрирани в изпратените от тях дефтери, и да ги предадат на сюрюджиите за закарване на местоназначението (*irsal olunan defter mucibince üzerlerinde mukayyet kuyunu bükusur ihraç idüp yerarıldırılun (yagar sürici) başlarına teslim idüp*).³

Изкупените овце били завеждани от сюрюджиите по съответните мензили, за да могат оттам да бъдат използвани за нуждите на минаващата армия. Така в една заповед от 1566 г. до кадиите на Чирмен, Стара Загора, Нова Загора и Узунджово, с която от тия околии се изисква изкупуване на големи количества овце, нарежда се тия овце да се закарат близо до мензилите (*nüzul olacak kopaklara karip yerlerde ihzar ittüresin*).⁴ След като сюрюджиите предадели определеното количество овце на съответното място за нуждите на армията, те вземали надлежни документи в потвърждение на това, че са издължили доставката. Такъв е напр. документът, датиран от 17. III. 1671 г. и подписан от емини ганем, който удостоверява, че за нуждите на войската той получил от сюрюджията Стамо 4645 овце.⁵

Всички събрани по този начин изкупени храни и добитък били надлежно регистрирани в нарочни описи, съобразно с които се насяяли отметки в мевкуфатските регистри, за да се види колко и какво от предвиденото в тия регистри е изпълнено и за да се изискват съответни документи за отпускане суми, нужни за изплащането на тия принудителни изкупувания. В такъв един опис за из-

¹ Ненздаден док. от Ор. отдел, ОАК 52/25.

² Док. от Ор. отдел, Бл 3/3.

³ A. Refik, *op. cit.*, s. 8, № 3; ДБИ, III, стр. 3—4, № 6.

⁴ A. Refik, *op. cit.*, s. 9—10, № 6; ДБИ, III, стр. 5, № 9.

⁵ Ненздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. К. Държавни до-
ставки, 9 джемази II 1084 г.

купения ечемик от Видински санджак за 1675/1676 г. е отбелязано, че от Видинска околия, на която били възложени 18 000 килета ечемик, били събрани само 3000 килета и останали недобори 15 000 килета. От околия Поломие, задължена със 7000 килета ечемик, били предадени 2000 килета и останали недобори 5000 килета. От околия Яна с 4000 килета налог били взети 2000 и останали недобори 2000. От околия Тимок с 4000 килета били събрани 2000 килета при недобори в размер 2000 килета. От околия Сеферлик с 4000 килета били събрани 3000 килета при недобори 1000 килета.¹ Подобен е и списъкът на закупените коне по време на войната 1673/1674 г. В него е отбелязано, че от санджак Никопол са събрани голям брой коне, както следва: от Никополско — 20 коня, от околия Плевен — 5 коня, Хоталич — 10 коня, Търново — 38 коня, Свищов — 8 коня, Ловеч и Етрополе — 17 коня, Враца — 7 коня, Рахово — 5 коня, Разград — 32 коня, Русе — 24 коня, Шумен — 22 коня, Алаклизе — 6 коня, Ескиджума — 6 коня.

Санджак Силистра

От околия Силистра — 35 коня, Хърсово — 7 коня, Карасу — 7 коня, Мачин — 3 коня, Варна — 12 коня, Йенипазар — 13 коня, Провадия — 24 коня, Бабадаг — 14 коня, Балчик — 10 коня, Мангалия — 7 коня, Добрич — 13 коня.

Одрин и Одринско — 300 коня.

Санджак Селяник (Солун)

От Селяник (Солун) — 30 коня, Енидже Вардар — 20 коня, Демирхисар — 10 коня, Воден — 15 коня, Аустос — 5 коня, Караферия — 20 коня.

Санджак Паша

От околия Серес — 25 коня, Драма — 18 коня, Зихна — 18 коня, Неврокоп — 19 коня, Демирхисар — 10 коня, Острово — 10 коня, Гюмюрджина — 15 коня, Енидже Карасу — 7 коня.

Санджак Видин

От околия Видин — 27 коня, Поломие — 11 коня, Тимок — 11 коня, Яна — 6 коня.²

Когато принудителните изкупувания били предназначени за нуждите на столицата, за султанския двор или за непроевропейското население от други градове в неевропейските владения на империята, те обикновено се съсредоточавали в по-големите крайдунавски или черноморски пристанища, отгдето били прекарвани с кораби до местоназначението им. По същия начин се извършвало

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—мубая емини, I. К. Държавни доставки, 23 зилкаде 1086 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 15 зилхидже 1084 г.

набирането на изкупените провизии, когато те били определени за нуждите на армията и било по-удобно да се извозят по вода, отколкото чрез мензилите по суша.¹ В такива случаи всеки район, предвиден за облагане с изземвания на провизии, имал свое определено пристанище — най-удобно и най-близко, — където се струпвали насъбраните доставки, готови за извозване по-нататък. Както личи от документите, специалният чиновник — мубаширът, — натоварен с изкупуването, се грижел за навременното прекарване на провизиите до съответното пристанище.² Обикновено мубаширите измервали пристигналите в съответните пристанища изкупени продукти с определена от държавата мярка — подпечатано киле.³

Събраните така храни били складирани в хамбари из пристанищните градове. Според един документ от 1671/1672 г. била издадена заповед да се приберат на хамбар в пристанището Исакча закупените припаси от следните околии: от Бабадаг — 1000 килета ечемик и 3340 килета пшеница, Мачин — 3000 килета ечемик и 1000 килета пшеница, Тулча — 2000 килета ечемик и 660 килета пшеница, Исакча с мукатите — 10 000 килета ечемик и 3340 килета пшеница, Хърсово — 1500 килета ечемик и 500 килета пшеница, Браила — 6000 килета ечемик и 2000 килета пшеница, Исмаил — 30 000 килета ечемик и 10 000 килета пшеница, Хал — 20 000 килета ечемик и 6660 килета пшеница, Акерман — 6000 килета ечемик и 2000 килета пшеница, Бендер — 3500 килета ечемик и 1170 килета пшеница и пр.⁴ В повечето от дунавските и черноморските пристанища, отгдето се извозвали изкупените от държавата храни, имало нарочни държавни хамбари за опазване на тия храни. Евлия Челеби разказва в пътеписите си за такива складове, които видял до пристанищните градове в България. Според него в Балчик имало „складове край морето“, „пристанището [Мангалия] е голямо и през него се изнасят храни за Цариград“, в Кюстенджа имало 40—50 хамбара като ханища край пристанището, а във Варна хамбарите били вътре в крепостта.⁵

При издължаването на изкупените храни в съответните пристанища мубаширът, натоварен със събирането им, бил задължен, докато продължавало предаването, да изпраща в началото на всеки месец списъци със сведения за предадените храни и за недоборите и да регистрира всичко това на надлежното място.⁶ Съставяни били точни описи и на храните, складирани вече в държавните

¹ Вж. напр. док. Русе — население, I. К. Държавни доставки, 3 шабан 1104 г.

² Вж. напр. Ст. Загора — емини ишира, I. К. Държавни доставки, XVIII в.

³ Цариград — Велико везирство, I. К. Държ. доставки, зилкаде 1196 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Си 29/13.

⁵ Evliya Çelebi, Siyahatnamesi, III, Dersaadet, 1314, s. 354, 355, 358.

⁶ Вж. напр. неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, зилкаде 1196 г., в който се съобщава, че било заповядано на натоварения с изкупуването на провизии за 1781/1782 г. от околията, чиито дебушета били пристанищата Варна и Балчик, да изпраща в началото на всеки месец сведения за събраното и за недоборите, да регистрира това на съответното място и да измерва провизиите с истинско подпечатано киле.

хамбари по пристанищата. Такъв е напр. описът от 1782 г., в който е отбелязано следното:

Складирани храни в пристанището Исакча — пшеница 11 102 истанбулски килета, ечемик — 4489¹/₂ килета.

Предадени на склад недобори за 1781/1782 г. от околиците, чието дебуше е пристанището Силистра: пшеница — 15 000 килета, ечемик — 15 000 килета.

Предадени на склад, пренесени с помощта на мубаяджията от никополското пристанище за сметка на 1781/1782 г. пшеница — 7029 килета, ечемик — 4705¹/₂ килета.

Предадени на склад, пренесени чрез мубаяджията на свищовското пристанище за сметка на 1781/1782 г. 9921 килета пшеница и 8197 килета ечемик.

Предадени на склад, пренесени чрез мубаяджията на русенското пристанище 11 000 килета пшеница и 5217 килета ечемик. Отбелязано е още, че има на склад 1063¹/₂ истанбулски килета брашно и 3701 кантара пексимет. Част от пшеницата в размер на 10 137 килета била отделена за нуждите на конната и пехотната войска, охраняваща крепостта Уза (Очаков), паланката Хасанпаша и остров Презен (?), а останалата част е на склад заедно с брашното и пексимета. Отделно е вписано в същия опис, че освен пексимета, изразходван за прехрана на великите везири по време на похода, в силистренското пристанище има на склад 9500 кантара пексимет и 9400 истанбулски килета брашно, закупено за сметка на 1778 г.

На склад в русенското пристанище имало 15 000 килета пшеница и ечемик, в свищовското — 20 000 килета, а в никополското — 15 000 килета от същите храни.¹

От цитирания документ може да се заключи още, че в известни случаи храните, съсредоточени в различните пристанища, били събирани в едно определено пристанище, отдето изцяло се извозвали до местоназначението им. Обикновено големите количества храни били прекарвани с помощта на всевъзможни гемии, каици и малки кораби. За тази цел били определяни и задържани известен брой от намиращите се из дунавските пристанища плавателни съдове. Така напр. в едно свое изложение до султана от 9. IV. 1693 г. румелийският бейлербей Махмуд моли да се издаде заповед до мубашира и до другите капуджибашии за осигуряването на достатъчно кораби, с които да се прекарат до Белград 5000 килета ечемик, брашно и други храни, изкупени от Русенско и Силистренско и нужни за изхранването на участващите в Австро-турската война капу халкъ и левенди. В резолюцията към това изложение се нарежда до началника на дунавския флот Али паша и до другите мубашири да се осигури достатъчен брой кораби за посочената цел.² В допълнителна бележка към един документ се казва, че

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 9 мухаррем 1197 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе — население, I. К. Държавни доставки, I шабан 1104 г.

за извозването до пристанището Исакча на изкупените от Силистренски санджак ечемик, брашно и пексимет били задържани до-ста дунавски гемии.¹

При натоварването на корабите след внимателно измерване на изкупените храни с подпечатано киле мубаширът ги предавал на капитана на съответния плавателен съд срещу задължението този капитан да ги извози непокътнати до определеното място. Предването било оформявано юридически чрез надлежни документи, които капитаните на корабите издавали в уверение на това, че са получили от мубаширите определено количество храни за извозване. В такъв документ от 26. XII. 1722 г. капитанът на един дунавски кораб удостоверява, че той е получил от пълномощника на лицата, натоварени с изкупуването на пшеница и просо в Силистра за сметка на 1723/1724 г., необходими за войските в крепостта Азов, всичко 2130 истанбулски килета пшеница и 5370 килета просо, т. е. колкото се оказали след измерването на събраните припаси с изправеното от държавата ново подпечатано киле. Капитанът се задължил да извози и предаде тия храни на съответния чиновник в азовската крепост.² С подобни документи от 26. V. 1723 г., 26. XII. 1722 г., 12. VII. 1723 г. и 21. VII. 1723 г. капитани на други кораби удостоверяват, че са натоварили и ще извозят в пълна изправност: първият — 5370 истанбулски килета пшеница и 2630 истанбулски килета просо, вторият — 1100 ист. к. пшеница и 6400 ист. к. просо, третият — 2000 ист. к. пшеница и 2100 ист. к. просо, четвъртият — 1100 ист. к. пшеница и 3000 ист. к. просо и петият — 2000 ист. к. пшеница и 320 ист. к. просо.³

Натоварените на кораби храни били също описвани в нарочни дефтери. Това личи ясно от един илям на кадията на Текфургьолу и Кюстенджа от 9. XII. 1754 г., в който се съобщава, че поради пристигналата заповед в Кюстенджа за натоварване на събраните храни мукайесе и изпращането им в столицата се приготвили списъци на натоварените кораби и на храните, струпани на корабите при язаджиите. Описвали се също и намиращите се в пристанището десятъци и други храни.⁴ В един подобен списък от 1761 г. са посочени подробно намиращите се във всяко дунавско пристанище кораби, отбелязано е с какво количество храни мукайесе, изкупени в 1761/1762 г. от околииите по Дунава и във Влахия, са натоварени те, както и имената на собствениците и капитаните на тия кораби. Така напр. на кораба на някой си Огузоглу хаджи Ибрахим с капитан Шилели Омер били натоварени според същия опис 4620 истанбулски килета пшеница, събрана като мукайесе от Търново, 25 тенекета чисто масло, 54 тенекета топено масло и червиш, 2 чувала пастърма и пр. След няколко подобни описа в общия сбор на натоварените храни е отбелязано следното: всичко пшеница от Гюргево —

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Си 29/13. Бележката отстрани при Йени-пазар.

² и ³ Неиздадени документи от Ор. отдел, Силистра — закупчик, I. К. Държавни доставки, 1136 г., № 1-е, 1-д, 1-г, 1-в, 1-б, 1-а.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Тулча — Кюстенджа — кадия, I. К. Държавни доставки, 23 сафар 1168 г.

1985 килета, пшеница от Търново — 17 110 килета, пшеница от Плевен — 4378 килета, от Влахия — 21 966 килета, пшеница от Русе — 18 549 килета, от Браила — 1500 килета, от Севлиево — 550 килета и пр. Всичко пшеница от тия околии — 76 067 килета, всичко ечемик — 13 270 килета, всичко топено масло и червиш — 492 тенекета и 20 потона (очевидно мярка за тежест или някакъв съд), всичко чисто масло — 180 тенекета и 23 потона, всичко мед — 76 потона, кашкавал — 163 чувала, пастърма — 59 чувала и пр.¹ В друг подобен опис все за 1761 г. са отбелязани количествата зърнени храни мукайесе, събрани от редица околии във Влахия и Молдавия. В общия сбор на провизиите, натоварени на няколко кораба, са включени и 15 031 истанбулски килета пшеница от мукайесето на Свищов, 1718 килета пшеница от мукайесето на Силистра, 7973 килета пшеница от мукайесето на Търново, 3330 килета пшеница от мукайесето на Русе, 1445 килета пшеница от мукайесето на Никопол. В описа са посочени и два товарни кораба от Тулча и Тимарабад, изпратени в столицата с всичко 13 600 истанбулски килета пшеница и 2300 истанбулски килета ечемик.²

Прекараните с кораби изкупени провизии били предавани в зависимост от предназначението им било в някое пристанище, близко до лагера или бойното поле, за нуждите на армията, било в самата столица — на житното тържище, в султанския обор, в султанската кухня, в джебехането и пр. Така в един документ от 1697/1698 г., в който подробно е набелязано количеството на брашното и приготвеният пексимет, изкупен от околията Анхиало, Айтос, Месемврия, Исакча, Тулча, Балчик и Мангалия, се съобщава, че въз основа на това била изискана заповед да се натоварят тия храни на кораби и да се изпратят за прехраната на османската армия, участваща във войната при Акерман.³ От един илям на разградския кадия от 6. XI. 1757 г. узнаваме, че по случай възшествието на новия султан било заповядано да се наберат от различните околии храните мукайесе и да се изпратят в столицата на житното тържище.⁴ В известни случаи дори транспортирането до столицата ставало с кораби на самото житно тържище. Така според няколко иляма на варненския, кюстенджанския и бабадашкия кадия от месец май 1783 г. било наредено изкупените храни, които били струпани из т. нар. ниски пристанища в Черно море, да се извозят с корабите на самото житно тържище.⁵ С ферман от 29. V. 1702 г. до кадията на Чорлу и на тамошния кетхуда ери, еничарския сердар и служебните лица на вилаетските аяни се заповядва да изкупят от околията определено количество ечемик — 1500 килета, — да го изпратят в Цариград и да бъде предадено там в държавния хамбар, тъй като конете от държавния обор имали нужда от прехрана.⁶

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 21 — 29 реби II 1175 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 15 реби I 1175 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 2 шабан 1109 г.

⁴⁻⁶ Неиздадени документи от Ор. отдел, Варна — кадия, I. К. Вътрешна търговия, 17 джемази II 1197 г.; Разград — кадия, I. К. Държавни доставки, 23 сафар 1171 г.; Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 2 мухаррем 1114 г.

При издължаването на изкупените храни в столицата се издавало тезкере, с което се удостоверявало, че исканата ищира от известно селище или околия е надлежно предадена за нуждите на двора или на столичното население. Такива тезкерета издад на пр. арпа еминът в Цариград на издължилите своя ечемик ищира за нуждите на конете в държавния обор, както се вижда от цитирания по-горе ферман до кадията на Чорлу.¹ Това са същите документи, които издавали на издължилото се население мубаширите в съответните мензили при предаването на храните, предназначени за нуждите на войската. Въз основа на тия именно тезкерета в случаите, когато ищирата се закарвала за столицата и двора, сведенията за издължаванията на доставките били вписвани в мевкуфатските регистри. След като натоварените с изкупени храни кораби пристигнали в столичния град, съставяни били пак надлежни описи и сведения за тия кораби и техния товар. В един документ от този род са описани пристигналите на 8. IV. 1768 г. в Цариград кораби от черноморските пристанища. Според този опис на споменатата дата дошли от Варна на чекеляве² с капитан Абдуллах 776 килета ечемик и 4285 килета пшеница, от Балчик на чекеляве с капитан Ахмед — 2400 килета ечемик, от Балчик на чекеляве с друг капитан Ахмед — 5000 килета пшеница, от Каварна на чекеляве с капитан Ахмед — 3000 килета ечемик, от Балчик на чекеляве с капитан Урун Ахмед — 875 килета ечемик и 4125 килета пшеница, от Балчик на чекеляве с капитан Тимурджи Хасан — 4500 килета пшеница, от Балчик на чекеляве с капитан Халил — 3500 килета пшеница, от Балчик на чекеляве с капитан Абубекир — 5760 килета пшеница, от Балчик на чекеляве с капитан Зортооглу Ибрахим — 3250 килета пшеница, от Балчик на чекеляве с капитан Ахмед — 4200 килета пшеница, от Текирдаг с Кара Коста, капитан на каик — 19 чувала леща и 835 килета пшеница. От Варна с капитан Бекир — лоени свещи 4 потона и бъчви, 14 сандъка яйца, от Варна с капитан Халил — 24 потона и бъчви лоени свещи, 11 чувала пастърма, 5 потона чисто масло, от Варна с капитан Ибрахим — 23 потона и бъчви лоени свещи, 4 чувала пастърма, 3 потона чисто масло и 8 сандъка яйца, от Варна с капитан Ахмед — 37 потона и бъчви лоени свещи, 4 чувала пастърма и 11 сандъка яйца, от Варна с капитан Тимурджи Хасан — 17 потона и бъчви лоени свещи, 12 чувала пастърма и 3 сандъка яйца.³

Ако корабите, с които се транспортирали изкупените за държавата храни, не били държавни, на техните капитани се заплащало за превоза т. нар. корабно навло. Това навло се изплащало от държавата и за него се предназначавали нарочни суми от държавните

¹ Вж бел. 6 на стр. 106.

² Вид морски съд.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Вътрешна търговия, 1181 г.

средства, отпускани за изкупуването на храните ищира и мукайесе. В известни случаи обаче средствата за изплащане на навлото били изтръгвани от зависимото население. Те били разхвърляни едновременно с други извънредни данъчни задължения върху раята. Това се разкрива ясно в използвания по друг повод регистър от 1675/1676 г. за облагането на населението в редица български околии с доставки на зърнени храни в замяна на авариза. Така покрай определеното количество храни, което трябвало да се събере от околия Омурфаких, се предвиждало да се вземат от всяко хане по 295 акчета навло за кораб. Населението от Разградско било задължено да плати от всяко хане по 1127 акчета корабно навло, населението от околия Провадия — на хане по 470 акчета, населението от Силистренско — по 851 акчета на хане, населението от околия Чардак — 107 акчета на хане, населението от Балчишко — по 500 акчета навло, населението от околия Алаклизе — 194 акчета на хане.¹

След като вземели предварително определеното навло, капитаните заявявали пред шериятския съд, че са получили съответната сума. По този случай се съставял съдебен протокол, който представлявал оправдателен документ за мубашира, натоварен с изплащането на храните ищира и навлото за корабите. В такъв един съдебен протокол от 13. II. 1687 г. се съобщава, че един от капитаните на корабите, намиращи се в солунското пристанище, заявил в шериятския съд в присъствието на лицето, натоварено да събере ечемика и пшеницата, изкупени в Солунски санджак: съгласно заповедта този капитан натоварил на кораба си за прекарване в Цариград 8100 истанбулски килета ечемик при навло 10 акчета на киле, като взел предварително 30 000 акчета. Споменатият капитан заявил, че получил полагаемата се сума и закарал ечемика.²

След като изкупените провизии се изпратели и предадени на надлежното място, а дори и в процеса на самото изпълнение на доставките, мубаширите и другите специални длъжностни лица се отчитали своевременно за извършеното. В уверение на това, че са извършили своята мисия, мубаширите получавали надлежни документи от шериятския съд. В един такъв документ се отбелязва, че приносителят на същия документ, натоварен с изкупуването на храни за прехрана на войските във Видин, във военната зона, пожелал да се потвърди в съда, че е получил предадените му този път 9800 килета брашно (600 нови и 600 стари чувала).³ В изложения и отчети или пък пред съда мубаширите съобщавали за някои затруднения при изпълнение на доставката. Според един документ Хюсеин паша — бивш одрински бостанджибашия, — който в момента бил по охраната на крепостта Белград и същевременно натоварен със закупуването на храни в Разград, през месец октомври 1688 г. заявил в съда, че изкупените и събрани на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 129/3, лист 18-аб, 20-а, 21-а, 23-а, 24-б, 25-б.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — кадия, I. К. Държавни доставки, 30 реби I 1098 г.

³ Видински кадийски регистър 159-а, лист 12-а, док. I.

хамбар храни в размер на 120 000 истанбулски килета ечемик той изпратил съвсем запазени на определеното място. Но останалият в хамбара ечемик се развалил, нападнали го вредни насекоми и не си струвало да се извозва. Хюсеин паша настоявал повредените храни да се проверят и премерят официално. Проверката извършил нарочно изпратеният Мехмед ефенди и други лица, които дошли в града, прегледали и премерили ечемика. Наистина той се оказал развален.¹ Интересно е тук да се спомене и едно писмено изложение на мубашира до валията от 4. II. 1692 г., в което този мубашир донася, че миналата година, след завладяването на Ниш, той бил изпратен във Видин, за да закупи брашно. Той извършил закупката и когато дошли от армията държавните камили, подир завземането на Смедерево, той натоварил храните и ги изпратил. Впоследствие пристигнали нови 300 коли за натоварване, но всичко изкупено с дадените му пари било вече изпратено. Мехмед паша обаче го извикал и му наредил незабавно да набави за нуждите на армията още брашно, което било крайно необходимо. Поради това нареждане мубаширът иззел брашното, натоварено в дунавските търговски гемии, издал документи на съответните стопани и обещал, че скоро ще им се плати. Той обаче не изпълнил обещанието, защото дефтердарят Исмаил ефенди не искал да провери сметките му, за да се види, че наистина той не е разполагал с държавни пари при изискването на втората доставка. От всичко това страдал мубаширът, защото ощетените стопани го дали под съд и го затворили. Мубаширът моли да бъдат разпитани хора, да се прегледат сметките му, за да се облекчи той и да се задоволят стопаните.²

Върху работата на мубаширите бил упражняван контрол, а сметките и отчетите им се преглеждали официално. Това се вижда ясно от един документ, датиран от 1677 г., в който се съобщава, че на мубашира Хасан ага била дадена сумата 8000 еседи гроша за изкупуване на 40 000 килета брашно от Никополско, Русенско, Плевенско, Разградско и Свищовско за сметка на 1673/1674 г. Сметките на този Хасан ага били прегледани и се оказало, че той бил дал 31 008¹/₂ килета брашно на покойния Осман ага, натоварен да събира провизиите за крепостта Каменица, и 11 178 килета на други лица. Мубаширът е представил съответни документи за това.³ В една хуляса от 19. III. 1783 г. се съобщава, че пристигнала заповед до одринския бостанджибашия и до кадите на казите, отдето било запланувано да се прекарат до Текирдаг храни за столицата. В тази заповед се искало да се провери работата на мубашира, като се установи количеството и качеството на храните, извозени до пристанището от всяка околия, според тезкеретата на този мубашир. Това се изисквало, понеже мубаширът Елхадж Сюлейман ага извършил някои нередни деяния и доставката се прова-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Разград — кадия, I. К. Държавни доставки, 2 реджеб 1102 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — закупчик, I. К. Държавни доставки, 16 джемази I 1103 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 17 рамазан 1084 г.

лила. Донесено било, че на пристанището Текирдаг има малко храни. Ето защо, когато се проверяло количеството, щяло да се направи извлечение от сиджилите и да се сравни със списъка на житното тържище. Вземайки под внимание тази заповед, бостанджи-башията определил свои доверени хора за всяка околия и наредил да проверят количеството на храните. Сведенията били съобщени с илями.¹

Цялата обрисувана тук процедура около организиране на изкупуванията се запазила без съществени промени чак до Освобождението на България.

Чрез системата на ишира били изземвани за нуждите на държавата и най-разнообразни други произведения, изработени от населението или само от занаятчиите в българските селища. И с тяхното събиране се занимавало специално изпратено за целта лице, което се грижело за своевременното и правилно разхвърляне на доставките съобразно с възможностите на населението и за бързото им предаване в пълна изправност и в необходимото количество на местоназначението. Съставяни били нарочни списъци за разхвърлянето на доставката от принудителни изкупувания на занаятчийски произведения, като се набелязвали видът, качеството и броят на исканите произведения. Такъв е напр. разпределителният дефтер² от 27. VI. 1684 г., според който върху самоковите от околията Самоков, Дупница, Егридере, Етрополе, София и Татар Пазарджик се разхвърляли според възможностите на стопаните (samakovların tahamüllerine göre) следното количество железни оси:

Околии	Оси от по 6 кантара	Оси от по 5 кантара	Оси от по 4 кантара
Самоков	10	10	14
Егридере	5	5	5
Дупница	3	3	2
София	1	1	3
Етрополе	8	8	8
Татар Пазарджик	3	3	8

Много често в мирно и особено във военно време на редица български селища било възлагано да изработват принудително за държавните изкупувания голям брой и различни по вид торби, обикновени и козиняви чували. В тия торби и чували били поставяни иззетите от държавата хранителни припаси, предназначени за армията, за столичното население или за султанския двор. В процеса на събирането на изкупените храни мубаширите донасяли за нуждата от закупуване на чували и за целта била издавана надлежна султанска заповед. Това се разкрива много добре в документите. Така в една молба някой си Селим, натоварен с изкупуването на пексимет, съобщава, че било необходимо да се доставят 1500 чувала

¹ Ненздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 14 реби II 1197 г., № 1, лист 1-а.

² J. Grzegorzewski, op. cit., p. 72—74, dok. 70.

от Търново и Шумен, за да бъдат насипани в тях и натоварени в кораби изпечените 3000 кантара сухари от добива на свищовските хасове за 1691/1692 г. В телхиза към тази молба се нарежда да се издаде заповед за изкупуването на исканото количество чували.¹ С такава именно заповед от 1693 г., отправена до силистренския кадия и до натоварения със събирането на храните мубая, се нарежда да се закупят чували, за да се постави в тях брашното, добито от принудително събраните в пристанището Силистра 15 000 килета пшеница.² Но чували и торби били изкупувани най-често за поставяне на военни съоръжения, изисквани от държавния арсенал за конструиране на оръдия, които били необходими на турските гарнизони в различни крепости или за военни нужди на бойното поле. В такива случаи, както при изкупуването на самите военни съоръжения, джебеджибашиите изисквали официална заповед за събиране на определено количество чували и торби.³ В натоварените с това задължение околии бил изпращан от джебехането нарочен образец. Съобразно с неговите размери и качество населението трябвало да изработи заповяданата закупка чували. Всичко това се потвърждава от редица документи. Така напр. с нарочен ферман от 17. II. 1666 г. до скопския кадия се нарежда да се доставят повече торби и козиняви чували от казите, в които има такива, тъй като джебехането се нуждаело от припаси във връзка с предстоящия поход към Крит.⁴

Със заповед от 22. III. 1718 г. било наредено от Пловдив и околния район да се закупят и изпратят за нуждите на одринското джебехане 250 чифта козиняви чували тип „саисхане“ и 250 чифта козиняви чували тип „халпара“.⁵ От друг документ, издаден през 1733 г., узнаваме, че било предвидено да се изкупят 500 чифта козиняви чували от типа „саисхане“, 250 чифта от типа „халпара“ и 1300 чифта от типа „секлем“ от Силистренско, Етрополско, Русенско и Плевенско, гдето имало много майстори, незаангажирани в момента с други принудителни поръчки. Тия чували били необходими за джебехането, за да се попълнят наличните припаси там, тъй като преди време била изпратена част от запасите за нуждите на крепостта Диарбекир. В документа се изисква заповед да се изработят чувалите в посочените околии, и то съобразно с нарочните образци, изпратени чрез мубашира от джебехането, след което да се предадат в самото джебехане.⁶ Други два документа от 1733 г. свидетелствуват, че било възложено на мутафчиите от Пловдивско и Татарпазарджишко принудително да изтъчат 5340 чифта козиняви чу-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Св 5/3.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра — кадия, I. К. Държавни доставки, 15 джемази II 1104 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра — джизиедар, I. К. Държавни доставки, 8 шеввал 1145 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Скопие—кадия, I. К. Военни доставки, 2 рамазан 1076 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив — кадия, I. К. Държавни доставки, 19 реби II 1130 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра — джизиедар, I. К. Държавни доставки, 8 шеввал 1145 г.

вали от типа „саисхане“, 800 чифта от типа „халпара“ и 10 000 от типа „секлем“ за нуждите на джебехането поради войната. Определено било тия торби и чували да се предадат на мубашира. Мутафчиите от посочените околии наистина изпълнили част от възложения им наряд, като изработили и предали на мубашира заедно с образците на джебехането 3000 чифта козиняви чували „секлем“ и 4250 — „саисхане“.¹ Със заповед до търновския войвода от 1831 г. се искат 10 000 здрави торби от чиста нетабашка вълна, които да се приготвят в Търново. Тия торби щели да се използват за пренасяне на пръстта от строящите се окопи и да се поставят на укрепленията за предпазване от куршумите. Малко след това пристигнала нова заповед тия торби да се изготвят от табашка вълна, тъй като липсвала чиста вълна.²

Покрай торбите и чувалите били изисквани от населението и други текстилни занаятчийски произведения от този род — кебета, тривки за конете и пр. През 1833 г. било заповядано да се изработят и изкупят от Ямболско 5000 кебета за болните войници от редовната армия. Със заповед от същата година на Търново била възложена голяма доставка от 7500 тестета тривки за войсковите коне и също толкова зобници, поръчани по-рано.³ Все за военно снабдяване били налагани и срочни принудителни изкупувания на чорапи и килимчета за сядане, както се вижда от един опис на припаси ишира.⁴

Нарасналото занаятчийско производство през XIX в. е било вече в състояние не само да се справи със задължителните държавни поръчки и изкупувания, но и да задоволява нуждите на широкия имперски пазар. Но през втората четвърт на XIX в. държавата започнала да прави своите крупни доставки не само от обикновените занаятчии в страната, но и от появилите се вече манифактури, тъй като тяхното производство притежавало несъмнено по-добри качества.

Най-често османската държава налагала принудителни изкупувания на различни железни съоръжения, необходими за военни цели. Обикновено те се изкупували от едни и същи рударски и железарски селища в българските земи, като Самоков и околията му, Етрополе, Пазарджик, София и пр., с участието и съдействието на местните кадии, самоковския емин и изпратения за целта мубашир. И тия железни припаси били изработвани съобразно със специални образци, изпратени от държавния арсенал, тъй като те били предназначени за съвсем определени цели и трябвало да отговарят по размер и качество на тия именно цели. Многобройните изворни данни разкриват съвсем ясно тази практика. Така с една заповед от 1566 г. до самоковския кадия се нарежда да се изработят там за армията необходимите подкови за 1000 коня и съответното количество клинци, които да се изпратят незабавно в София във връзка със султанския

¹ Неиздадени документи от Ор. отдел, Пловдив — кадия, I. К. Държавни доставки, 25 джемази I 1146 г.; 21 джемази I 1146 г.

²⁻³ ДБИ, III, стр. 141, № 254, стр. 150, № 270, стр. 180, № 827, стр. 182—183, № 331.

⁴ ОАК 195/15, лист 11-аб.

поход.¹ От един хюджет на софийския кадия,[№] издаден на 28. III. 1618 г., узнаваме, че още от миналото железарите и подковачите в София работели за нуждите на османската армия.²

В друг документ от 16. X. 1685 г. се предвижда да се изкупят принудително от околните Самоков, София, Пазарджик, Етрополе, Дупница и Егридере за нуждите на държавния арсенал следните железни съоръжения: 200 000 казми, 2000 железни мотики, 500 железни лоста, 500 каналджийски казми, 500 секири с едно острие, 500 секири с две остриета, 60 кюскии, 16 600 пирона и освен всичко това 500 кантара сурово желязо и пр.³ С многократни нареждания от 1694 г. от околните Самоков, Пазарджик, Етрополе, Дупница, Егридере и др. били изискани за изкупуване изработените там железни оси и други съоръжения за военни нужди.⁴ С ферман от 21. IX. 1719 г. до самоковския емин се нарежда да се изкупят за нуждите на султанското джебехане освен железните припаси, изработени в Самоковско, Дупнишко, Софийско, Пазарджишко и Етрополско, още и 2495 броя секири. Във фермана се определя качеството на исканите секири — за направата на всяка от тях трябвало да се употребят $1\frac{1}{2}$ оки чист метал. Нарежда се така изработените секири да се сравнят с изпратения образец. В случай че не съвпадат с него, те не ще бъдат приемани в джебехането.⁵ Според няколко документа от 1771 г. Етрополско, Дупнишко, Пазарджишко и Пловдивско били натоварени да изработят за нуждите на армията определен брой железни казми, които да се изкупят своевременно от служебното лице.⁶

Железни съоръжения били изкупувани и за някои обществени строежи — изграждане на крепости, сараи и други постройки. Така с нарочни заповеди от 20 януари и 30 януари 1722 г. се нарежда да се изработят и изкупят пирони, сурово желязо и железни съоръжения от Софийско, Самоковско, Дупнишко, Етрополско, Пазарджишко, Ихтиманско и Разложко за строежите на видинската и нишката крепост.⁷ Според друг документ от 1732 г. било определено все за строежа на видинската крепост да се изземат железни съоръжения от Етрополе и от никополското пристанище: 500 железни казми, 250 кантара пирони, 150 кантара сурово желязо и 100 оки чилик.⁸ С нарочна заповед от 1719 г. до кадиите на Пирот, Знеполе, Брезник, до служебните лица на вилаетските аяни и до войводата на Пирот се нарежда да се насекат в посочените околии пирони от 3 кантара сурово желязо, необходими за строежа на една

¹ ДБИ, III, стр. 5, № 10.

² Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 44-а, док. II.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — управление, I. К. Държавни доставки, 18 зилкаде 1096 г.

⁴ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 35—36, dok. 31, p. 100—101, dok. 98.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Самоков — емин, I. К. Държавни доставки, 6 зилкаде 1131 г.

⁶ Неиздадени документи от Ор. отдел, ОАК 37/62, ОАК 37/63, № 1 и 2.

⁷ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 34-а, док. II, док. I.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—мухафъз, V. A. 4. Крепости, 12 реджеб 1145 г.

паланка на мястото Сава брод по пътя към Ниш в Пиротско, гдето били поставени да пазят пътя 40 конника.¹

Все във връзка с такива държавни нужди от българските селища били изкупувани и други занаятчийски произведения. Така напр. в една султанска заповед от 6. III. 1726 г. се нарежда от Софийско да се съберат 2000 коли ръчни кошове за пренасянето на камъни и вар при строежа на нишката крепост и да се предадат на емина по строежите.² Освен тия чести изкупувания по същата система били доставяни големи количества чоха за облекло на армията.³

Всички тия принудително иззети продукти и изработени припаси за нуждите на турската феодална държава и на османската поземлена аристокрация били заплащани на непосредствените производители по цени, установени от самата държава и винаги по-ниски от пазарните цени. От особена важност е да се определи реалната стойност на принудителните изкупувания на провинции и припаси, като се вземат пред вид текущите пазарни цени на същите продукти. Това най-добре ще разкрие истинската тежест на доставките и ще покаже доколко чрез тяхното налагане държавата е угнетявала и експлоатирала зависимото население. Твърде трудно обаче може да се установи до каква степен цените на принудително изкупените хранителни продукти и други произведения са били по-ниски от пазарните цени поради липсата на единни фиксирани цени из пазарите в империята, поради разнообразния курс на монетите в обръщение и пр. В едно и също време в различни провинции цените на едни и същи продукти на пазара бивали често пъти съвсем различни, докато цените на принудително изкупените продукти били почти еднакво определени за отделните области в Турция или най-малкото в европейските ѝ владения. При това положение и тежестите при изкупуванията не били еднакви в различните райони.

Още по-трудно може да се установи разликата между цените на изкупените продукти и свободните цени на същите продукти през XV—XVI в., защото разполагаме със съвсем оскъдни сведения както за едните, така и за другите цени от това време. Независимо от всички тия трудности достатъчен е един макар и бегъл поглед върху цените на продуктите ишира, съпоставени с пазарните цени (gaic beha), за да се установи съвсем конкретно и доколко е възможно размерът на фискалното бреме, което тежало над податното население в българските земи при налагането на тия изкупувания. От някои сведения е известно, че към 1533 г. по вътрешните пазари овцата се продавала по 35 акчета, а кокошките — по 1 акче.⁴ В 1555 г. на пазара в Одрин четири хляба се продавали по 1 акче, а из по-малките селища в страната една погача струвала 1 акче и 20 яйца се купували на същата цена.⁵ Според свидетелството на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Изнебол—кадия, II. А. 1. а. 2. Задължения на раята към държавата, 13 мухаррем 1132 г.

² Софийски кадийски регистър 306, лист 33-а, док. I.

³ Срв. напр. неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — чока емини, V. Военно снабдяване, 6 джемази II 1055 г.

⁴ Lettres du baron de Busbec, ambassadeur de Ferdinand I. Roy des Romains, de Hongrie etc. auprès de Soliman II. Empereur des Turcs, v. I, Paris, 1748, p. 62.

⁵ H. D e r n s c h w a m, op. cit., S. 247, 248.

пътешественика Busbec изобщо всичко в България около 30-те години на XVI в. „било много евтино“. През втората половина и особено през последните десетилетия на XVI в. обаче настъпва извънредно голямо поскъпване на пазарните продукти в резултат на общата финансова криза в империята, причинена от дълбоките промени в турската феодална система. Съвременникът на тези събития Мустафа Селяники изрично отбелязва, че в края на XV в. „цените на облеклото и хранителните продукти нараснали“.¹ Покачването на цените по това време е отразено и в редица приписки върху църковни книги. Незнайна ръка е отбелязала в една такава приписка от 1605 г., че скъпотията е била толкова голяма, та баща чедото си продавал за хляб, син — баща си, кум — кума си, брат — брата си. „Оле беда!“ — се оплаква съвременникът.² Загрижени от това поскъпване на пазарните продукти и от нарастващата анархия в стопанския живот на Турция, Кучибей Гюмюрджински и анонимният автор на т. нар. *Nasihatname* съветват султана в своите политически трактати да поддържа системата на фиксирани цени (*narh*) по пазарите на империята. Според тия сведения определената цена за ока овнешко месо била 1 акче, за киле пшеница — 60 акчета и за киле ориз — 50 акчета.³ За тия фиксирани цени се съобщава в един документ, според който жителите на софийските села Горубляне, Орман и Крив се оплакали от фискалните произволи на войводата на хаса, към който се числели. Те заявили, че пшеницата, за която им вземал вместо десятък по 120 акчета на киле, струвала на султанското тържище по 60 акчета, а ечемикът, за който им искал по 65 акчета на киле, струвал все на султанското тържище по 30 акчета.⁴ По всичко личи обаче, че тия фиксирани цени в много случаи не се спазвали и определянето на пазарните цени вариало в различните области, селища и тържища в зависимост от редица местни условия и обстоятелства.

При голямото поскъпване на свободно продаваните хранителни продукти от втората половина на XVI в. нататък нараснали без съмнение и цените на също такива продукти, принудително изкупувани от държавата. Според един документ от 1587 г., отнасящ се до Унгария, по това време вече овците били принудително изкупувани по 42 акчета на глава.⁵ Като се има пред вид, че на свободния пазар една овца е струвала в 1533 г. 35 акчета, към 1587 г. пазарната ѝ цена без съмнение е била много по-голяма, за да се изкупува тя от държавата по 42 акчета, като се знае, че винаги цените на ищирата са били чувствително по-ниски от свободните. Според документи от 1673 г., когато пазарните цени нараснали още повече, държавата изкупувала вече всяка овца по 120 акчета (в Анхиалска каза, гдето за нуждите на армията били изкупени 67 овце) или по

¹ *Tarih-i Selânikî*, лист 186-б.

² Лб. Стојановић, I, стр. 266, № 940.

³ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей. . . , стр. 252. Срв. *Nasihatname*, S. 728, W. Wright, op. cit., p. 77.

⁴ Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 132-а, док III.

⁵ L. Fekete, op. cit., I, S. 476. (В известни случаи — и по 35 акчета, S. 482.)

170 акчета.¹ През 1807 г. от Битолско се изкупували принудително овце по 80 пари главата, в 1808 г. — по 160 пари, а в 1809 г. — по 6 гроша, т. е. по 240 пари.² Според един документ от 1862 г. изкупната цена на чифт кочове била 70 гроша, а на мериносовите овце — 60 гроша.³ В кратко съдържание на четири мазбати е отбелязано, че иззетите овни, събрани в русенската кланица и изпратени на зимуване в Разград, са изкупени по 27 гроша и 18 пари всеки овен. С овните имало и телета, заплатени на стопаните им по 98 гроша и 31 пара на глава.⁴

Житото, което в началото на XVII в. — 1605 г. — по време на настъпилото поскъпване се продавало на пазара по 5 гроша,⁵ т. е. по 250 акчета килето,⁶ било откупувано от държавата все през XVII в. на много по-ниски цени. Така напр. в 1657/1658 г. според един ферман до кадията на околия Хасове Махмудпаша от същата околия било наредено да се изкупят 600 истанбулски килета жито по 40 акчета килето включително разносните по превоза, да се изпратят в Одрин и предадат в държавния склад.⁷ От други сведения узнаваме, че близо 10 години по-късно — 1666 г. — от Солунско били изкупени принудително големи количества пшеница по 35 акчета килето включително и разносните за чувалите.⁸ Ясно е, че изкупната цена на пшеницата, взета като ишира, е била към средата на XVII в. още по-ниска, т. е. под 35—40 акчета, щом като в случая се събират и разносните за превоза и чувалите. Като се има пред вид, че в началото на XVII в. свободната цена на житото е била 240 акчета килето и че пазарните цени бързо нараствали, към втората половина на XVII в., когато пшеницата ишира се изземвала под 35 акчета килето, разликата между свободната и държавната цена на този продукт е била още по-голяма. Според документ от 1687 г. все от Солунско била изкупена пшеница по 40 акчета килето.⁹ През 90-те години на XVII в., когато на свободния пазар цената на пшеницата достигнала до 1600 акчета килето,¹⁰ тя била изкупувана принудително от държавата по 32 акчета или по 45 акчета с превоза.¹¹ През XVIII в. цената на изкупуваното жито не се покачила, въпреки че цените на свободния пазар нараствали. Така според сведения от 1726 г. от Софийско било заповядано

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Анхиало — кадия, I. К. Държавни доставки, 21 мухаррем 1084 г.; НПТА, XVII 6/46.

² ТДМИ, II, стр. 95, 120, 12.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Кула — мюджур, I. Държавни доставки, 8. IV. 1862 г.

⁴ ОАК 182/36, лист 1-б.

⁵ Љ. Стојановић, пос. съч., I, стр. 266, № 940.

⁶ За официалната стойност на гроша вж. L. Fekete, op. cit., I, S. 238.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Султанска канцелария, I. К. Държавни доставки, 1068 г.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — кадия, I. К. Държавни доставки, 11—20 реби I 1077 г.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — мубашири ишира, I. К. Държавни доставки, 22 сафар 1099 г.

¹⁰ Љ. Стојановић, пос. съч., III, стр. 92, № 5258.

¹¹ Неиздадени документи от Ор. отдел, Сф 21/2, № 14—1; Солун — кадия, I. К. Държавни доставки, 19 шабан 1107 г.

да се изкупят големи количества жито по 40 акчета килето включително разносните по превоза.¹ Към края на XVIII в., както се вижда от един илям на воденския кадия, пшеницата била изкупувана по 60 акчета килето,² т. е. по ония цени, които официално били фиксирани в началото на XVII в.

Поради непрекъснатия упадък на империята през XIX в. средствата и възможностите на държавата се съкращавали и тя се стремяла всячески да намалява изкупните цени на принудително изземваните продукти. Това се наблюдавало особено по време на война, когато централната власт изразходвала всичките си стопански ресурси в безуспешните и разорителни бойни действия и намалявала до минимум изкупната цена на провизиите ищира. В същото време цените на свободния пазар нараствали и настъпвало общо поскъпняване. През 1832/1833 г. житото в най-различните му сортове е било заплащано на стопаните, както следва: арнаутската пшеница — между 4 гроша и 10 пари и 16 гроша (по настояване на населението изкупната цена била покачена на 18 гроша); пшеницата „червенка“ била изземвана по същото време върху 3 гроша килето.³ Според сведения от 1838 г. пшеницата била заплащана в някои български райони върху 10½ гроша килето.⁴ Тази цена без съмнение е нараснала в течение на няколко десетилетия заедно с общото нарастване на пазарните цени. По време на Освободителната руско-турска война според един документ от това време от редица села в Шуменско се изкупувала пшеница вече върху 200 гроша всяко шуменско киле.⁵

Голяма е била разликата между свободната и изкупната цена и на ечемика през XVII—XVIII в. Така в началото на XVII в. според сведенията на цитирания вече документ от 1618 г. на султанското тържище ечемикът струвал по фиксирани от държавата цени 30 акчета.⁶ Към 1658 г. държавата го изкупувала принудително по 20 акчета килето, както се вижда от един документ.⁷ Тези изкупни цени постоянно се променяли — покачвали се или се намалявали независимо от това, че пазарната цена на ечемика през XVII в. непрекъснато нараствала. Така според хюджет от 10. VII. 1671 г. били изкупени 3000 истанбулски килета ечемик по 30 акчета килето включително превоза.⁸ В 1673 г. бил иззет принудително ечемик от Анхиалско на още по-ниски цени — по 16 акчета килето,⁹ а от Новопазарско — по 20 акчета с разносните по превоза до мензила Гърлица юрду.¹⁰ Три години по-късно, в 1676 г., от околия Поломие били изкупени

¹ Софийски кадийски регистър 306, лист 42-б, док. I.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Воден — кадия, I. К. Държавни доставки, 20 мухаррем 1184 г.

³ и ⁴ ДБИ, III, стр. 66, № 303, стр. 237, № 434.

⁵ Кг 37/15.

⁶ Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 132-а, док. III.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Мангалия — кадия, V. Военно снабдяване, 27 реджеб 1068 г.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 6/18.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Анхиало — кадия, I. К. Държавни доставки, 21 мухаррем 1084 г.

¹⁰ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. Л. Мензили, 26 джемази II 1084 г.

5000 истанбулски килета ечемик за войската на съвсем ниска цена — по 12 акчета — заедно с разносните по пренасянето им до видинското пристанище.¹ През 1677/1678 г. има сведения за изкупуване на ечемик ишира по 30 и по 20 акчета включително превоза.² През 1683 г. от Свищов било заповядано да се изкупят 6000 истанбулски килета ечемик още по-евтино — по 15 акчета килето,³ а наскоро след това, в 1687 г., на населението в Солунско държавата определила да се плати купеният ечемик по 30 акчета на киле.⁴ През 90-те години на XVII в. изземваният от различни райони ечемик, определен за ишира, бил заплащан от държавата по 16, 20, 25, 30 до 40 акчета в повечето случаи включително и разносните по превоза.⁵ В началото на XVIII в. тази оценка се запазва приблизително същата. Така в 1703 г. бил иззет ечемик от околия Чорлу и платен от държавата по 22 акчета включително разносните по превоза.⁶ През 1726 г. от Софийско трябвало да се купи ечемик по 30 акчета с превоза.⁷ На същата цена, без разносните по прекарването, трябвало да се изкупи ечемикът от Воденско в 1771 г.⁸ В по-редки случаи изкупуването ставало на по-високи цени — 50 до 60 акчета в крайдунавските райони според документ от 1757 г.⁹ Според няколко документа от 1804, 1807 и 1808 г. ечемикът ишира на населението от Битолско бил оценен от държавата върху 20 пари килето включително разносните по превоза.¹⁰ През 1808 г. изкупната цена била увеличена на 30 пари.¹¹ В 1809 г. все в този район ечемикът бил изкупен върху 2 гроша килето,¹² през 1833 г. — вече върху 3¹/₂ гроша,¹³ а в 1877 г. — върху 100 гроша.¹⁴

Брашното, общо взето, се изкупувало по фиксираните от държавата цени още от началото на XVII в. до 50 акчета килето. Тази почти неизменна цена през XVII и XVIII в. била чувствително пониска от пазарната. Така, докато в 1641 г. на пазара брашното се

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом — кадия, V. Военно снабдяване, 5 мухаррем 1087 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 15 рамазан 1088 г.; Ст 30/3.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 16/12.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — мубашири ишира, I. К. Държавни доставки, 22 сафар 1099 г.

⁵ Неиздадени документи от Ор. отдел, Сф 21/2, №14—I; Струмица — кадия, V. Военно снабдяване, 1—10 зилхидже 1105 г.; Солун — кадия, I. К. Държавни доставки, 19 шабан 1107 г.; Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 2 шабан 1109 г.; Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 7 шеввал 1110 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 2 мухаррем 1114 г.

⁷ Софийски кадийски регистър 306, лист 42-б, док. I.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Воден — кадия, I. К. Държавни доставки, 20 мухаррем 1184 г.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново — кадия, I. К. Държавни доставки, 3 реби I 1131 г., № 1.

¹⁰ ТДМИ, II, стр. 36, 95, 120.

¹¹ ТДМИ, II, стр. 120.

¹² ТДМИ, II, стр. 12.

¹³ ДБИ, III, стр. 181, № 329.

¹⁴ Кг 37/15.

продавало по 100 акчета килето,¹ според сведения от 1671 г. то било изкупувано принудително по 60 акчета килето с превоза. През 1673 и 1678 г. според други известия в някои райони в българските земи брашното ищира било оценено по 50 акчета килето включително разноските по превоза.² През 1683 г. от Свищов били изискани 1500 истанбулски килета брашно по 25 акчета килето.³ През 90-те години на XVII в. брашното било изкупувано по най-разнообразни цени, но винаги много по-ниски от пазарните — по 25, 32, 35, 40, 50, а дори и по 80 акчета.⁴ В началото на XIX в., около 1804—1807 г., все в Битолския район брашното ищира било изплащано по 40 пари килето включително разноските за чувалите и за превоза.⁵ През 1808 г. цената била увеличена от държавата на 60 пари,⁶ а през 1809 г. — на 100 пари.⁷

Едрият рогат добитък и конете, толкова необходими и ценни за стопанството на зависимото население в българските земи, също се изземвали от държавата на по-ниски и определени от нея цени. Така напр. според сведения от 1683 г. населението на Разградско било натоварено да предаде за изкупуване 15 чифта биволи — всеки чифт по 4000 акчета.⁸ В хюджет от 1694 г. се съобщава, че по това време от Струмишко били закупени 40 вола по 6 гроша единия, или по 240 акчета.⁹ Според илям на търновския кадия от 7. IV. 1693 г. било заповядано както друг път да се изкупят 120 вола от околията за храна на войските по 6 гроша единия.¹⁰ През втората половина на XVIII в. имаме сведения за изкупната цена на принудително взети коне. В един ферман до скопския назър, до кратовския кадия, метхуда ери и еничарския сердар от края на 1656 и началото на 1657 г. се нареждало да бъдат закупени 7 коня за султанския поход по 5500 акчета единия.¹¹ В един илям на балчишкия наиб от 3. VI. 1771 г. се съобщава, че от Балчишко били закупени 100 артилерийски коня по държавна цена—20 гроша на глава.¹² От някои оскъдни данни личи, че през XVI в. (1555 г.) пазарната цена на кокошките е била по 1 акче на кокошка. Тя несъмнено е нараснала чувствително при поскъпването на продуктите към края на XVI в., защото според един документ за

¹ Лб. Стојановић, пос. съч., I, стр. 161, № 251.

² Неиздадени документи от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. Л. Мензили, 26 джемази II 1084 г.; Сз 7/2.

³ ОАК 1612.

⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, ОАК 16/12; Свищов — кадия, I. К. Държавни доставки, 17 реби II 1104 г.; Сф 21/2, № 14—I; Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 2 шабан 1109 г.

⁵ ТДМИ, II, стр. 36, 95.

⁶ ТДМИ, II, стр. 120.

⁷ ТДМИ, II, стр. 12.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Разград — кадия, I. К. Държавни доставки, 22 реби II 1094 г.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Струмица — кадия, V. Военно снабдяване, 1—10 зилхидже 1105 г.

¹⁰ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново — кадия, I. К. Държавни доставки, 16 рамазан 1104 г.

¹¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сх 7/8.

¹² Неиздаден док. от Ор. отдел, Балчик — кадия, I. К. Държавни доставки, 29 сафар 1185 г.

Унгария от 1587 г. по това време държавата изкупувала принудително всяка кокошка по 8 акчета¹. А тъй като държавните цени са винаги много по-ниски от свободните, може да се предполага до каква степен са поскъпнали яйцата на свободния пазар в сравнение с 1553 г.

Цените на изкупуваното сено и слама били определяни по същата система. Така напр., докато в 1641 г. всеки чит слама и сено поскъпнали на пазара до 1000 или 3000 акчета,² според сведения от 1673 г. всеки кантар слама се изкупувал по 10 акчета, а цяла кола сено — по 40 акчета.³ От по-късни документи се вижда, че цената — 10 акчета на кантар — продължавала да се спазва, общо взето, при изкупуването на слама.⁴ През 1693 г. сламата се изкупила от някои български области за нуждите на армията, заета в Австро-турската война, върху 15—30 акчета кантара, а през 1699 г. изкупната цена за сламата ишира на много места в българските земи била 20 акчета на кантар включително превоза.⁵ Все по време на Австро-турската война в края на XVII в. за мензилите по пътя Белград—Цариград било определено да се изкупят между другото и коли сено по 120 акчета колата.⁶

Месото, което по държавни цени било определено в началото на XVII в. да се изкупува по 1 акче оката, към края на същото столетие се изкупувало по 7 акчета оката,⁷ като се има пред вид, че на свободния пазар все по това време се продавало по 150 акчета оката.⁸ Според данните на споменатия вече документ за Унгария в 1687 г. медът се изкупувал принудително по 6 пенза (приблизително 6 акчета) оката.⁹ Към 1690 г. оката мед на пазара струвала 90 акчета.¹⁰ Без всякакво съмнение и изкупната цена на меда към края на XVII в. ще да е нараснала при нарастването на свободните цени.

По-оскъдни са сведенията за изкупните цени на издетте като ишира кожи и вълна. В 1692 г. държавата плащала за една овча кожа по 12 акчета,¹¹ а към 1726 г. — по 6 акчета за всяка ока вълна.¹² Дървата през XVI в. според сведенията на документа за Унгария от 1587 г. се изкупували по 20—25 пенза (т. е. почти толкова акчета) всяка кола.¹³ От сведения, отнасящи се към 1673 и 1678 г., виждаме, че в някои български райони се изкупували дърва

¹ L. Fekete, op. cit., I, S. 480.

² Љ. Стојановић, пос. съч., I, стр. 161, № 251.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, Л. Мензили, 26 джемази II 1084 г.

⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Ст 30/3; Сз 7/2.

⁵ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 21—22, dok. 17, p. 1; dok. 123; Цариград—Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 7 шеввал 1110.

⁶ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 21—22, dok. 17.

⁷ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 130—131, dok. 118.

⁸ Љ. Стојановић, пос. съч., III, стр. 92, № 5258.

⁹ L. Fekete, op. cit., I, S. 480, 486.

¹⁰ Љ. Стојановић, пос. съч., III, стр. 92, № 5258.

¹¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — кадия, I. К. Държавни доставки, 15 шабан 1103 г.

¹² Неиздаден док. от Ор. отдел, Воден — кадия, I. К. Държавни доставки, 20 мухаррем 1184 г.

¹³ L. Fekete, op. cit., I, S. 480, 486.

по 30 акчета всяка кола,¹ т. е. изкупната им цена пораснала в сравнение с края на XVI в. без съмнение, защото и пазарната им цена се увеличила. В 1693 г. за нуждите на армията били изкупени дърва по необичайно висока цена — 60 акчета на кола.² Към 1720 г. обаче, както личи от един документ, кола дърва се изкупувала пак по 30 акчета включително разносните по пренасянето и навлото за кораба.³ Към 1808 г. изкупените дърва от Битолско били заплатени по 60 пари на кола дърва с товар по 2 чеки.⁴

Съществуват някои сведения и за изкупната цена на суровото желязо. Така според един документ от 1718 г. от някои български околии било определено за изкупуване известно количество сурово желязо, изчислено в гръцки кантари по 140 акчета кантара.⁵ От друг документ, издаден в 1721 г., се вижда, че пак от редица български околии трябвало да се закупи сурово желязо — изчислено този път в самоковски кантари — по 4¹/₂ гроша, или по 225 акчета кантара.⁶

Всички изложени тук макар и оскъдни сведения за цените на храните и на други сурови материали, взети като ищира, показват несъмнено, че тия цени са били във всички случаи много по-ниски от пазарните. Като се има пред вид това, ясно е, че принудителното изкупуване на различните хранителни продукти лишавало непосредствените производители от възможността да пласират на по-добра цена по вътрешните пазари оскъдния излишък от своя добив. От друга страна при наличността на по-високи пазарни цени на тия продукти чрез системата на фиксирани незначителни цени на ищирата, които почти не се изменяли при непрекъснатото повишаване на свободните цени, османската феодална държава експлоатирила жестокото податното население. Именно поради това най-вече тези принудителни изкупувания са били извънредно тежки за угнетените народни маси в България под турска власт.

Данните за изкупните цени на принудително изработените припаси и занаятчийски произведения са твърде оскъдни. При това те се отнасят само до някои категории от тия произведения, докато за други липсват каквито и да било сведения. Така в един ферман от 17. II. 1666 г. до скопския кадия, в който се нарежда да се доставят определено количество торби от типа „сераш“ и козиняви чували, се определя и на каква цена да се заплатят те на производителите от държавата — за всяка торба „сераш“ по 12 акчета и за всеки чифт козиняви чували по 120 акчета.⁷ В друга заповед се

¹ Неиздадени документи от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. Л. Мензили, 26 джемази II 1084 г.; Сз 7/2.

² J. Grzegorzewski, op. cit., p. 21—22, dok. 17.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Русокастро — кадия, I. К. Държавни доставки, 24 шабан 1132 г.

⁴ ТДМИ, II, стр. 120.

⁵ ОАК 52/13, № 1 и 2.

⁶ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 21-а, док. I.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Скопие—кадия, I. К. Военни доставки, 2 рамазан 1076 г. Тук трябва да се отбележи, че според едно кануинаме за пазарните цени в Цариград от началото на XVI в. най-хубавите черни торби се продавали на

изисква да се изкупят чували за поставяне в тях на брашното ишира — всеки чувал по 80 чисти акчета.¹ В един документ от 1710/1711 г., в който се излага оплакването на еснафа на силистренските мутафчии от мубашира, изпратен да им поръча и събере изработените за нуждите на държавата чували, се отбелязва, че държавата е трябвало да изплати на тия мутафчии всеки 11 чувала по 2 гроша.² От два документа все от 1733 г. научаваме, че до 1715/1716 г. т. нар. козиняви чували „саисхане“ били изкупувани всеки чифт по 100 чисти акчета, козинявите чували „секлем“ — по 6 чисти акчета, а козинявите чували „халпара“ — по 130 акчета. Към 1733 г. тези цени обаче се повишили — всеки чифт от козинявите чували „саисхане“ се изкупувал от държавата по 119 акчета, всеки чифт от козинявите чували „секлем“ — по 50 акчета, а всеки чифт от типа „халпара“ — по 144 акчета и всяка обикновена торба — по 9 акчета.³ Според друг документ от 31. III. 1733 г. закупените за военни нужди торби от Силистра трябвало да се заплатят по 90 акчета торбата включително разноските по пренасянето им.⁴ В един илям на пловдивския кадия от 7. II. 1724 г. се съобщава, че все на пловдивските мутафчии било възложено през тази година да приготвят и предадат 2500 чувала за поставяне пексимета ишира в тях. Чувалите щели да се заплатят на мутафчиите по 20 акчета парчето.⁵ В по-редки случаи принудително изкупените провизии и изработени припаси се заплащали по текущи цени. Това ставало най-често, когато държавата се нуждаела от срочни извънредни доставки. За да застави населението да предаде с по-голяма охота тия тежки изкупувания, османската държава ги заплащала по пазарни цени. В други случаи пък закупките ставали направо от пазара, когато нямало изгледи лесно да се наберат от самото население. Това е добре засвидетелствувано в редица документи. Така напр. в една заповед до назначения по събирането на държавните приходи в Русе от 20. VII. 1689 г. се нарежда храните, изкупени за армията на маджарския феодал Текели, който се явил в помощ на турците в Австро-турската война от 1683—1699 г., да се изплатят по текущи цени от сумите на държавните приходи.⁶ Според друг документ от 1691 г. била отправена молба от съответното длъжностно лице да се издаде заповед за изкупуване на 1500 чувала по текущи цени от Търново и Шумен,

свободни цени по 5 акчета, средните — по 4 акчета, а най-лошите — по 3 акчета. (Ö. L. В а р к а н, Bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar. Tarih vesikaları, с. I, 1942, sayı 5, s. 337, § 20.

Без всякакво съмнение през втората половина на XVI и през XVII в. цените на торбите чувствително са нараснали, щом през XVIII в. те се изкупували по 12 акчета.

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра—кадия, I. К. Държавни доставки, 15 джемази II 1104 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVIII 1/71.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив—кадия, I. К. Държавни доставки, 25 джемази I, 1146 г.; Пловдив—кадия, I. К. Държавни доставки, 21 джемази I 1146 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра—джизиедар, I. К. Държавни доставки, 15 шеввал 1145 г.

⁵ Пд 17/3.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА; XVII 4/24.

за да се постави в тях изкупеният пексимет — 3000 кантара — от свищовските хасове. От телхиза върху същия документ се вижда, че молбата била удовлетворена.¹ В заповед от 1692 г., в която се нарежда да се изкупят за мензилите по пътя от Одрин до София и Русе по 500 оки овчо месо, изрично се заповядва те да бъдат заплатени по текущи цени.² В друга подобна заповед от 1683 г., в която се изисква да се изкупят по пътя от Белград до Пловдив кокошки и пилета за нуждите на султана и на неговия антураж по време на похода към Австрия, се заповядва тия кокошки да се изплатят на стопаните им по текущи цени.³ Със заповед до кадията на Търново, до джизиедарите в Търновско и служебните лица на вилаетските аяни от 14. V. 1694 г. се изисква изкупуването на 1000 торби от Търновско за нуждите на джебехането, които да се изплатят по текущи цени.⁴ В едно писмо от XVIII в. се споменава за някой си Омер ага, натоварен да докара храните ищира, изкупени от пазара в околиите, чието дебуше е пристанището Текирдаг.⁵ Според друг документ от 16. II. 1711 г. било заповядано във връзка с похода през 1711/1712 г. да се изкупят от някои земеделци в Никополско, Свищовско, Търновско и спадащите към тях селища, както и в други места ечемик и брашно, и то по текущи цени.⁶ В 1815 г., а по-късно и в 1839 г., изрично се изисква от редица краища в българските земи да се доставят големи количества зърнени храни по пазарна цена. В документи от 1828, 1839 и 1832 г. се нарежда изкупуването на вълна пак по пазарни цени.⁷

Изплащането на принудително изкупуваните продукти ставало по определена система. Още в заповедите, с които се изисквала ищирата от определен район, се нареждало съответният мубашир да изплати своевременно на производителите иззетите им провизии. Мубаширите получавали за целта определена сума от държавното съкровище, с която заплащали на стопаните. Изплащането на ищирата се оформявало официално в шериятския съд с протоколно решение — хюджет. Там мубаширът заявявал в присъствието на съответните длъжностни лица, които съдействували за изпълнението на ищирата, че е предал напълно полагаемата се сума на населението, от което били изкупувани провизиите. В един подобен хюджет от 3. IV. 1658 г. се съобщава, че назначеният по закупката на храни от околия Мангалия за войските, участващи в похода през същата година, заявил в съда пред редица длъжностни лица и представи-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Св 5/3.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, София—кадия, V. Военно снабдяване, 12 шеввал 1103 г.

³ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 21, dok. 16.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 21/2, № 13.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Стара Загора—емини ищира, I. К. Държавни доставки, XVIII в.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Никопол—джизиедар, I. К. Държавни доставки, 25 реджеб 1123 г.

⁷ ДБИ, III, стр. 55, № 104, стр. 246, № 454, 455, стр. 114, № 209, стр. 155, № 281.

тели на раята, че заплатил на стопаните напълно изкупените от тази околия храни — ечемик и брашно — на стойност 67 470 акчета.¹

От своя страна населението, от което били иззети храните, също заявявало чрез свои представители в съда, че получило полагаемите му се пари от мубашира. За целта бил съставен надлежен хюджет, който служел на мубашира като оправдателен документ. Десетки подобни хюджети потвърждават това. Такъв един хюджет от 11.—20. IX. 1666 г. свидетелствува, че мнозина жители от Солунско потвърдили в съда пред мубашира по ищирата, че за иззетото жито те получили напълно държавните пари от този мубашир.² С подобни хюджети от 1671, 1673, 1675, 1676, 1678, 1683 г. се потвърждава официално, че населението от град Анхиало (Поморие),³ от околия Исмаилгечти (Исмаилия),⁴ от разни села в околия Полоние⁵ и в околия Провадия,⁶ от град Свищов⁷ и др. получило напълно от съответните мубашири определената сума, която трябвало да вземе за предадените от него храни ищира. След изплащането на изкупените продукти с отпуснатите от държавата пари всичко това се осчетоводявало и регистрирало в мевкуфата. Издавало се надлежно кайме за изплатената сума. Въз основа на това кайме се издавало тезкере. Това ясно личи от редица документи. В един такъв документ от 1677 г. с опис на доставените ечемик и слама от околията Пирот, Русокастро, Анхиало, Малкара, Текирдаг, Айтос и др. се иска да се издаде кайме от мевкуфата за издаване надлежно тезкере за 6 товара и 93 540 акчета, изплатени на раята съгласно подпечатани документи от арпа емини.⁸ Нему населението е предало доставката и от него вероятно е получило парите за това. В друг документ от 1694 г. се съобщава, че от Казанлъшко било изкупено определеното количество волове за султанския поход и предадено на касабашията. Това е зарегистрирано в мевкуфата. Заповяда се да се издаде кайме за 600 гроша, дадени като цена на воловете.⁹ Поради липсата на постоянни налични средства особено по времето, когато финансовата криза се задълбочавала, държавата не била в състояние да отделя суми от държавното съкровище и да снабдява постоянно мубаширите за изплащане в брой на ищирата. Най-често тя прибягвала към прехвърляне суми от други приходоизточници за заплащане на принудително изкупените продукти. Най-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Мангалия—кадия, V. Военно снабдяване, 27 реджеб 1068 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун—кадия, I. К. Държавни доставки, 11—20 реби I 1077 г.

³ Неиздадени документи от Ор. отдел, НПТА, XVII 6/16; Анхиало—кадия, I. К. Държавни доставки, 21 мухаррем 1084 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 4 зилхидже 1086 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом—кадия, V. Военно снабдяване, 5 мухаррем 1087 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ст 30/3.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 16/12.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 15 рамазан 1088 г.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Казанлък—дефтердар, V. Военно снабдяване, 5 реджеб 1105 г.

сигурни приходоизточници са били доходите от някои данъци и в по-редки случаи — от известни мукати. Прехвърлянето на тези суми ставало с надлежно тездере, въз основа на което се издавала заповед за целта. В такава едно тездере от 20. V. 1673 г. се отбелязва, че въз основа на това тездере ще се издаде заповед да се прехвърли от други приходоизточници сумата 10 товара и 20 000 акчета за изкупуване на 60 000 овце по 170 акчета на глава. Тия овце били необходими за антуража на сераскера.¹ В друго тездере от 27. XI. 1684 г. изрично се изтъква, че то се дава, за да се изготви заповед за прехвърляне на 1300 еседи гроша от приходите от джизieto на Пловдив и спадащите към него селища за сметка на 1683/1684 г. и на 4 товара акчета от приходите на оризарската муката в Пловдив за същата година. С тия суми щяла да се изплати иширата слама и ечемик, изкупени от населението за прехрана на държавните камили в пловдивския къшлак.²

След това централната власт отправяла нарочни фермани до кадиите на съответните околии и до събирачите на известни данъци от тези околии или до назърите на различните мукати. В тези заповеди се нареждало незабавно да бъдат прехвърлени определени суми от приходите на някой данък или муката и да бъдат предадени на съответния мубашир, който да ги раздаде на населението като възнаграждения за принудително изкупените продукти. С един такъв ферман от 19. I. 1661 г. до кадията на Костур и до лицето, натоварено със събирането на данъка бедели нузул, се нарежда да се прехвърлят 90 000 акчета от приходите на бедели нузула за 1660/1661 г., с които трябвало да се изплатят изкупените принудително от Драмско торби и козиняви чували. Заповядва се също тази сума да се предаде на съответния мубашир, натоварен с посочената ишира.³ От един препис на ферман от 26. I. 1694 г., отправен до кадиите на Ловеч и Шумен, узнаваме, че се заповядва на посочените лица да се погрижат за следното: щом пристигне събирачът на джизieto в тези околии, да се отдели сумата 70 000 еседи гроша от приходите на този данък за 1693/1694 г. за изплащане изкупените ечемик, брашно и пшеница от кадийските райони Хърсово, Бабадаг, Браила и Мачин. Тази сума да се предаде на мубашира по съответната ишира.⁴

С нарочен ферман до скопския назър, до кратовския кадия, кетхуда ери и еничарския сердар от края на 1656 г. и началото на 1657 г. се изисква от приходите на кратовската муката да се вземе необходимата сума за изплащане на закупените 7 коня.⁵ С ферман до видинския кадия и до назъра на видинската муката се заповядва да се вземат два товара и 50 000 акчета от приходите на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 6/46.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, I. И. Търговия, 21 зилхидже 1095 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Костур—кадия, V. Военно снабдяване, 18 джемази I 1071 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 21/2, № 12.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ск 7/8.

видинската муката за 1683/1684 г., необходими за изплащането иширата ечемик и брашно от Силистренския санджак.¹

Прехвърлянето на така изисканите суми и предаването им на съответния мубашир било официално оформявано пак в шериятския съд с надлежен хюджет. От един такъв хюджет от 5. VI. 1675 г. узнаваме, че мубаширът по събирането на зърнени храни ишира за 1675/1676 г. в Исакча, предназначени за изпращане в нишката крепост, заявил в съда пред натоварения по събирането на бедели нузул за 1675/1676 г. от Силистренски санджак, че е получил от него 300 товара и 15 000 акчета от приходите на бедели нузула за заплащане на посочената ишира.²

Понякога и самият кадия уведомявал централната власт с нарочен илям, че сумата, необходима за изплащане на известна ишира, е прехвърлена от посочения в султанската заповед приходоизточник. С такъв именно илям от 16. IX. 1671 г. кадията на Пловдив донася, че от приходите на бедели нузула на гр. Пловдив за 1671/1672 г. била прехвърлена сумата 5 товара и 55 000 акчета за изплащане 15 000 килета ечемик ишира от Пловдивско. Според иляма на кадията споменатата сума била взета от посочения бедели нузул и предадена в шериятския съд на приносителя на документа — Али ефенди.³

След като на стопаните се изплатели така прехвърлените суми, шериятският съд издавал съдебно решение в уверение на това, че тия стопани са получили парите си от мубашира или от събирача на данъка, от чиито приходи била взета надлежната сума. От подобен хюджет, издаден на 18. VI. 1683 г., се вижда, че жители на разни села от Разградско заявили в съда, че за изкупените от тях като ишира 15 чифта биволи, необходими за султанския поход, те получили сумата 500 гроша от приходите на данъка бедели сюрсат на Разградско за сметка на 1682/1683 г. Тази сума им била предадена от събирача на самия бедели сюрсат.⁴

В случай че и прехвърлените от други приходоизточници суми се оказали недостатъчни за изплащане на иширата, мубаширите съобщавали своевременно до централната власт. В един документ от 21. XII. 1687 г. напр. се отбелязва, че мубаширът, назначен по събиране на иширата от Солунско в размер на 73 750 килета ечемик и 17 052 килета пшеница, донесъл, че сумата, необходима за изплащане на тия изкупувания, възлизала на 28 товара и 94 580 акчета. Деветнадесет товара акчета му били прехвърлени от друг източник и той ги изплатил на раята. Понеже това било недостатъчно, мубаширът поискал да се издаде заповед да му се прехвърлят от други при-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—назър, I. К. Държавни доставки, 23 джемази II 1095 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Си 30/1; срв. и См 4/3.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив — кадия, I. К. Държавни доставки 1082 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Разград — кадия, I. К. Държавни доставки, 22 реби II 1094 г.

ходоизточници останалите 9 товара и 94 580 акчета, за да може да се издължи на населението и предаде доставката.¹

Тук трябва да се отбележи, че не винаги мубаширът изплащал на производителите стойността на изкупените от тях храни. Това правели, както видяхме, в известни случаи събирачите на данъци, от чиито приходи се вземали суми за изплащане на иширата. Това правели понякога и чиновниците на известни институции и учреждения, за чиито нужди били предназначени съответните доставки. Така напр. според един документ от 1699 г. фуражът, предвиден за нуждите на султанския обор през тази година, трябвало да се изплати на стопаните от арпа емини—чиовникът, който се грижел за доставката на ечемик и храни за добитъка от този обор.² Според един ходжет от 7.IX.1726 г. изкупените 2000 оки вълна от Брезнишко, Знеполско, Берковско и Софийско за приготвяне чоха в цариградското кярхане трябвало да се изплатят на стопаните лично от управителя на споменатото кярхане.³ В няколко иляма от 1783 г. на кадиите на Варна, Кюстенджа и Бабадаг се съобщава за нарочно изпратените до тях заповеди, с които се изисквало да се докарат в Цариград храни ишира от „ниските“ пристанища. В тия заповеди изрично се нареждало всички посочени храни да бъдат заплатени от капан язаджиите на житното тържище в Цариград.⁴

Тази система на прехвърляне суми от приходите на известни данъци за изплащане на принудителните изкупувания означавала на практика, че ограниченият излишък на селскостопански и занаятчийски произведения, иззет на нищожни цени, се заплащал пак от средствата на същото податно население, което давало тия произведения.

За да се избягнат всякакви усложнения при изплащането, най-често държавата постъпвала по друг начин в такива случаи. Тя нареждала вместо сумите да бъдат прехвърляни от приходите на някой данък, те просто да се приспадат върху съответното данъчно задължение на населението. По този начин производителите не получавали на практика никакви парични средства за принудително изкупените от тях продукти. Това приспадане върху съответните данъци се извършвало, след като населението предадало напълно определеното му количество продукти и получело надлежни тезкерета за това. Тази практика се разкрива много ясно в документите. Така от едно изложение на раята в Балчишко от 1686 г. научаваме, че било определено сумата за изплащане изкупените от нея 5800 килета ечемик и 580 килета брашно да се приспадне върху нейния данък сюрсат.⁵ В нарочна заповед от 22. VI. 1688 г. до кадията на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — мубашир ишира, I. К. Държавни доставки, 22 сафар 1099 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 7 шеввал 1120 г.

³ Софийски кадийски регистър 306, лист 54-б, док. I.

⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Варна — кадия, I. К. Вътрешна търговия, 17 джемази II 1197 г.; Кюстенджа — кадия, I. К. Вътрешна търговия, 6 джемази II 1197 г.; Бабадаг — кадия, I. К. Вътрешна търговия, 6 джемази II 1197 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Балчик — население, I. К. Държавни доставки, 16 сафар 1097 г.

Джумапазар, до кетхуда ери, еничарския сердар и служебните лица на вилаетските аяни се нарежда да се изкупят известно количество продукти от Джумапазарско за военни нужди и изрично се уговаря парите за тия продукти да се приспаднат върху данъците авариз, нузул и сюрсат на околията за 1686/1687 и 1687/1688 г.¹

Според препис от заповед от 6. VI. 1726 г. било наредено стойността на храните, които трябвало да се изкупят от Софийско за военни нужди, да се приспадне върху данъците на населението за 1726/1727 г. Изисквало се още това да стане, след като раята получи документи, че е предала заповяданата доставка.²

Приспадането върху данъците на населението на дължимите от държавата суми за изплащане изкупени продукти е съвсем обичайно за XVII и XVIII в. От една страна то е указание за това, че османската държава не била в състояние да изплаща никакви суми в брой за редица свои задължения и търсела начини най-лесно и безболезнено да се справи с тия задължения. От друга страна чрез приспадането върху данъците на практика населението не получавало никакви пари за издетите и без това на нищожни цени продукти. По този начин това население чувствувало по-тежко бремето на принудителното изкупуване, въпреки че от друга страна се облекчавала тежестта от данъка, върху който ставало приспадането. Разбира се, това приспадане в много случаи не се извършвало въобще въпреки многократните султански заповеди. Фискалните агенти твърде често пренебрегвали тези нареждания и насилствено изтръгвали съответния данък, без да пресмятат приспадането му. При това положение принудителните изкупувания се превръщали в безвъзмездни принудителни изземвания на храни и всевъзможни припаси. Осъществено е било обстоятелството, че докато не се приберели тези принудителни изземвания, държавата не допускала населението да продава свободно на частни лица провизите или занаятчийските произведения. Така напр. в една заповед до самоковския кадия и дворцовия чауш Куюн чауш от 17. VIII. 1572 г. се отбелязва, че на султанския двор било известно, какво железарите в Самоков, Костенец и селата Радуил и Кориц (?) работели на частни лица, които им заплащали повече за изработеното. Поради това се прекъсвала държавната работа (*miri mühimmat arasına iş katup miri mühimmatın avkına sebep olurlar*).³

Нарежда се поръчаните за изкупуване от държавата занаятчийски произведения да не се изоставят заради работа по поръка на частни лица. В една заповед от 1576 г. се обръща внимание на кадиите на София, Пловдив, Скопие, Струмица и Пазарджик, че вълната, която по-рано била изкупувана в тия райони от евреите, натоварени с изработването на чоха за държавни нужди, била разпродавана от населението на частни търговци-чужденци. С това се създавали затруднения при изработването на мирийската чоха. Ето защо султанът на-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, II джемази II 1100 г.

² Софийски кадийски регистър 306, лист 42-б, док. I.

³ A. Refik, op. cit., s. 19—20, № 24; ДБИ, III, стр. 11—12, № 25.

режда в бъдеще никой в посочените околии да не продава на частни търговци вълната си, докато не се изкупи тя от евреите за направата на държавната чоха.¹ От хуляса на заповед, датирана от 4. IV. 1784 г. и отправена до кадиите на Никопол, Търново, Плевен, Ловеч, Златица, Нутук, Враца, Берковица, Оряхово, Белоградчик, Исферлик, Баня, Полона, селата и околните кази, до войводите на тия кази, до войводите, забитите и други длъжностни лица на Никопол и Свищов, узнаваме, че било необходимо да се изкупят овце от Врачанска, Берковска и други кази и нахии за нуждите на известни войскови части и столичното население. В тия околии обаче преди идването на държавните сайджии (преброители) всевъзможни спекуланти и прекупчици давали пари на раята на зелено и туряли ръка на овцете, като плащали по-високи цени. Това вече станало обичай. През текущата година сайджиите били възпрепятствувани при закупката по същите причини и тя щяла да се забави и да пропадне. Нареща се това да не се допуска, никой да не спъва сайджиите в изкупуването на овце за държавата и да се определя на каква цена ще се изплати на стопаниите всеки вид овца.²

Много често, когато трябвало без отлагане да се задоволят нуждите на столичното население, държавата налагала нови ограничения — определяла точно от кои черноморски пристанища да се подвозят храните ишира към Цариград и строго нареждала да се вземат мерки, щото от тия пристанища да не се отправят храни в други посоки. Това се вижда много добре от редица документи. Така напр. в резюмета на няколко иляма се съобщава, че найбите на две селища в Източна Тракия през 1757 г. са се заели да изпълнят заповедта, в която се предписвало да се уреди опазването на пристанищата и преходните места, за да се попречи от тия пристанища между Бююк, Кючук чекмедже и Текирдаг да се изнесе брашно за Анадол.³ В друго подобно резюме на илям от 25. X. — 3. XI. 1757 г. се донася, че пристигнала заповед да не се изнасят за Анадол пшеница, ечемик и овце от пристанищата между двете Чекмеджета, Силиврия и Текирдаг (селища в Югоизточна Тракия, сега в Турция). В заповедта се нарежда още да се опазят пътищата, преходните места и пристанищата. В иляма се съобщава, че тази заповед била четена пред населението и то се задължило да я изпълни.⁴ Със заповед от 1817 г. се изисква храните, предназначени за държавни изкупки от Варна и околностите, да се изпратят само в Цариград и да не се разпродават другаде свободно.⁵

Всички тези ограничения, налагани от държавата във връзка със системата на принудителните изкупувания, спъвали, лишавали

¹ Д. Шопова, пос. съч., стр. 48—49, № 34.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мухафъз, I. К. Държавни доставки, 13 джемази II 1198 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Нова Загора — кадия, I. К. Държавни доставки, 4 реби I 1171 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Нова Загора — кадия, I. К. Държавни доставки, 4 реби I 1171 г., № 83-6.

⁵ ДБИ, III, стр. 60—61, № 11.

непосредствените производители от възможността да продадат свободно ограничения излишък от селскостопански и занаятчийски произведения на по-високи цени по вътрешните пазари. Тези ограничения били така тежки за населението, че държавата не веднаж била принудена да прави известни отстъпки в това отношение. Един документ от 30. VI. 1733 г., отправен до валията от някой си Ессеид Мехмед от София, съдържа интересни подробности във връзка с тези въпроси. В този документ се съобщава, че поради заповедта, с която се нареждало житото, ечемикът и други подобни храни да не се носят другаде освен в Цариград, земеделското население от производителните райони било лишено от възможността да търгува, а населението от непроизводителните райони не можело да си набави храни от тези места. Понеже този режим създавал големи затруднения, бил отменен. Но за да не се лиши столицата от подвоз на продукти, заповядано било казите, хинтерланд на пристанището Енос, и казите по брега на Златния рог да не изпращат никъде другаде храни освен за Цариград и да не продават нищо на спекуланти и чужденци. Околиците, които били натоварени с държавна мубая, след като я издължели и си запазели храни за прехрана и семе за посев, можели свободно да продават излишъка си.¹ Но с разрастването на парично-стоките отношения, с разширяването на търговския обмен все повече се нарушавали държавните ограничения в това отношение. Така в заповеди от 1801 и 1804 г. се съобщава, че стопаните, от които дотогава държавата изкупувала вълна за изработване на еничарско облекло, започнали вече да я продават свободно на еврейски и други търговци.²

В известни случаи събирането на принудителните изкупувания било давано под илтизам за определен период от време. Това личи напр. от един документ, в който лицето Мустафа съобщава, че от редица околии е невъзможно да се събере доставката фураж за султанския обор, останала недобор за 1684 г. За да не наруши условията на илтизама, под който взел събирането на иширата, той настоява недоборите да бъдат издължени в пари.³ Отдаването под илтизам на принудителните изкупувания продължило и през XIX в., дори след Гюлханския хатишериф, с който официално била отменена откупната система. Един документ от 1800 г. свидетелствува, че мюлтезимът, който притежавал правото да събира в пари вълната от Битолско и Леринско за сметка на 1800/1801 г., продал това свое право на други за 7000 гроша.⁴ Според друг документ от 1801 г. мюлтезимът по събирането на вълната от агнетата в околиците Битоля и Кайлари (сега Птолемаис, Кайларско — Гърция) дал на откуп правото си върху това облагане на някой си търговец Молла Ибрахим.⁵ В документ от 1840 г. се съобщава, че някакъв

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 52/65.

² ТДМИ, II, стр. 34 — 40, 103—104.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 21 зилхидже 1095 г.

⁴ и ⁵ ТДМИ, I, стр. 41—42, 56.

арменец взел на откуп за 528 гроша една пета от данъка върху вълната от Петричко, като се задължил да го внесе в хазната.¹ За годините 1803/1804 и 1804/1805 правото на събиране кожи от населението на Битоля, Прилепско и Велешко било дадено на откуп.² На откуп било отстъпвано от държавата и натуралното облагане върху овцете на джелепското население. При тази система мнозина по-заможни българи започнали да вземат под илтизам това право³ и по различни начини постепенно се превръщали в богати едри предприемачи, които търгували с огромни количества добитък по имперските пазари. Това са т. нар. джелепи, каквито е имало през втората половина на XVIII в. и през XIX в. в Тетевен, Враца, Копривщица и пр. Самѝ по себе си дори името сочи несъмнената връзка на джелепчийството през XIX в. с джелепското население от предходните столетия.

В случаите, когато държавата се нуждаела от по-голямо количество ишира, тя прибегвала към изкупуване на продукти не само от населението, но и от различни притежатели на чифлици, на хамбари и от всевъзможни спекуланти — всички без съмнение произхождащи от средите на управляващата класа. В един откъс от регистър с редица вписвания четем, че преди време били издадени заповеди, с които се нареждало от чифликчиите и притежателите на хамбари, както и от тия, които са прибрали храните за спекула, да се изкупят, натоварят на кораби и изпатят в Белград: 150 000 килета ечемик, 100 000 килета жито и брашно от силистренското пристанище и 20 000 килета ечемик и 20 000 килета пшеница от пристанището Хърсово. Донесено е било обаче, че не е възможно ечемикът да се изкупи напълно. Въпреки това заповядва се да се извърши закупката бързо, и то от чифликчиите, притежателите на хамбари и онези, които са прибрали храни за спекула в околията Силистра, Йенипазар, Карасу, Чардак, Хърсово, Бабадаг, Браила и Мачин.⁴

Но населението в българските земи под турска власт било заставено да понася бремето на принудителните изкупувания не само когато това изисквали нуждите на армията или на непроизводителното население в по-големите градове. Много често, когато в известни райони минавали висши чиновници, хора от султанското окръжение и пр., от народа пак били изкупувани принудително всевъзможни храни и фураж за добитък все на определени от държавата минимални цени. Освен това по стар обичай били доставяни провизии ишира за нуждите на съответните валии — най-висшите органи на местната администрация. Задължението на населението да дава хранителни продукти за различни чиновници е познато и във Византия под

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Петрич — каза меджлиси, I. Данъци, I. III. 1840 г.

² ТДМИ, II, стр. 26.

³ Срв. напр. неиздаден док. от Ор. отдел, Белград — каза мюдюрю, I. Държавни доставки, 22. III. 1843 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 21/2, № 14 — I и II.

името *δομική καὶ καταπληκὴ χρεια*¹ и *φοροσημεία*.² В средновековна България са съществували същите задължения. Така във Ватопедската грамота на Иван-Асен II изрично се нарежда изпращането от властта чиновници да не вземат от населението във владението на манастира Св. Богородица Ватопедска покрай другото вино, хляб и зоб.³ В Мрачката грамота на Иван-Александър също се уговаря чиновниците да не изземат от зависимото население в границите на манастира Св. Никола в местността Оряхово освен редица други данъчни тежести още и хляб, вино, месо, зоб и пилета.⁴ Фактът, че дарявайки пълен имунитет на тия манастири, държавата освобождавала населението от споменатите задължения, говори, че останалото неманастирско зависимо население е изпълнявало тези тежки изисквания, идентични по същност с т. нар. *φοροσημεία*. Покрай това от редица средновековни паметници е известна т. нар. *ποσόβιτσα*—задължението да се доставя фураж за добитъка на чиновниците. Все от такъв характер е и познатото във Византия задължение *ἀπλήκτων*, което обхваща не само осигуряването на квартира, но преди всичко доставянето на всевъзможни хранителни припаси за пътуващите чиновници.⁵ Без всякакво съмнение както много данъчни институции, унаследени от средновековната българска държава или от Византия, и това тежко фискално задължение на податното население ще да е било възприето и запазено от завоевателите и включено в безконецната поредица от всевъзможни извънредни и обичайни данъци. Практиката да се изкупуват провизии за нуждите на минаващите по един или друг повод султански приближени или различни чиновници е добре засвидетелствувана в редица извори. Така от един съдебен протокол от 29. III. 1678 г. узнаваме, че за нуждите на султанското окръжение, което участвувало в голям султански лов през тази година, населението от село Чомлек, числящо се към нахиите на Ямбол, било заставено да предаде за изкупуване 3000 килета ечемик, 150 килета брашно, 1000 кантара слама и 150 коли дърва. Уговорено било половината от стойността на тия продукти да се предаде на стопаните след издължаването на доставката. Като пълномощници по получаването и изплащането на парите за тази доставка населението определило Хюсеин ходжа и немюсюлманина Коста.⁶ В една заповед от 1748 г. до белградския мухафъз — бившия велик везир Яхя паша, — до одринския бостанджибашия, до кадиите на околиците по пътя Бююк чекмедже—Белград, до кетхуда ерите, еничарските сердари и служебните лица на ви-

¹ Д. Ангелов, пос. съч., стр. 43—44.

² Ксаналатос подчертава, че *φοροσημεία*-та е било именно принудително изкупуване на храни за чиновниците на фиксирани цени (D. Xanatalos, op. cit., S. 49). Ив. Дуйчев се присъединява категорично към това обяснение (Македонски преглед, XII, кн. 2, стр. 141). Напоследък и П. Тивчев поддържа същото становище (пос. съч., стр. 17).

³ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжина, II, София, 1944, стр. 41—42.

⁴ Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 132.

⁵ В. Г. Василевский, Материалы для истории византийского государства. ЖМНП, август 1880 г., стр. 377; П. Тивчев, пос. съч., стр. 16.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ямбол — кадия, I. К. Държавни доставки, 5 сафар 1098 г.

лаетските аяни се нарежда за отиващия с дипломатическа мисия в Германия Хати Елхадж Мустафа и за конната му свита да се подготвят ежедневни дажби и коне чрез системата на изкупуването: 100 чифта бял хляб, 35 оки месо, 7 оки чисто масло, $2\frac{1}{2}$ килета ориз, 2 оки кафе, 2 оки мед с восък, 10 оки мед, 10 оки брашно, 8 коли дърва, за добитъка — по 10 килета ечемик и 150 оки сено дневно, както и по 60 реквизирани коня за свитата. Всичко това да се подготви из пътя от Кючук чекмедже до Белград и оттам до немската граница. Стойността на продуктите и заплатите за използване на реквизираните коне да се приспаднат върху данъците на населението.¹ В един илям от 11. IX. 1774 г. найбът на Пловдив донася, че за нуждите на хората от окръжението на везира Елхадж Али паша — бивш мухасил на Мора, — които щели да преношуват в Пловдив, били изкупени различни провизии от местното население — този път по текущи цени. Еснафите, т. е. търговците, организирани в специален еснаф, и ония, които продавали ечемик и слама, заявили, че получили сумите и че никой от антуража на везира не им е причинил щети.²

Не по-малко тежки са били принудителните изкупувания на храни, фураж и коне за нуждите на валиите. Нещо повече, те обхващали всички възможни видове продукти — дори такива, които били рядкост за примитивното стопанство на съсипаното от непосилна експлоатация зависимо население. Предназначените доставки за посочените случаи са били също разхвърляни по ханета върху съответните селища. В потвърждение на това се явява един разпределителен списък от 1741 г. за разхвърляне на ишира съобразно с броя на ханетата върху села в Софийско, от които трябвало да се изкупят 120 килета ечемик, 400 коли дърва, 400 коли слама, 120 коли сено и 120 глави овце за нуждите на румелийския валия Осман паша.³ Друг документ от 18. I. 1722 г. съобщава, че през тази година отново било извършено разхвърляне в Софийско на провизиите, които трябвало да се изкупят по традиция за румелийския валия. На всяко хане се падало по 3 шиника ечемик, по $3\frac{1}{2}$ коли дърва, по $3\frac{1}{2}$ коли слама и на 4 къщи — по 3 овце.⁴ Разнообразието на изкупуваните храни, фураж и добитък за валиите в българските земи се разкрива много добре от редица документи. В един такъв документ от 1722 г. е изложен подробен списък на провизиите, които трябвало да се изкупят от населението в Софийско като еднодневна дажба за нуждите на валията: бял хляб — 3000 оки, овце — 100 глави, 60 килета ориз, 200 оки чисто масло, 50 оки чисто брашно, 5 оки захар, 5 оки кафе, 1 ока бахар, 2 оки восъчни свещи, 20 оки сол, 10 оки нишесте, 50 оки лук, 10 оки нахут, 30 оки мляко, 10 оки кисело мляко, 50 кокошки, 100 оки зарзават, 10 оки лоени свещи, 500 килета ечемик, 1000 оки трева, 100 коли дърва.⁵ За същата цел били събрани в софийския мензил като

¹ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 26-а, док. I.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Пд 16/1.

³ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 28-б, док. I.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 27-б, док. II.

⁵ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 29-а, док. III.

тридневна дажба следните провизии: 9000 оки хляб, 300 глави овце, 180 килета ориз, 600 оки чисто масло, 150 оки чисто брашно, 15 оки захар, 15 оки кафе, 3 оки бахар, 6 оки восъчни свещи, 60 оки сол, 30 оки нишесте, 150 оки лук, 30 оки нахут, 90 оки мляко, 30¹ оки кисело мляко, 150 кокошки, 300 оки зарзават, 30 оки лoени свещи, 1500 килета ечемик, 1000 оки трева, 100 коли дърва.¹ Документът, вписан в същия регистър след цитирания по-горе списък, представлява опис на сламата, която трябвало да се изкупи все от населението в Софийско за нуждите на пашата в размер на 51 коли.² Интересно е паралелно с тези списъци да се изложи и друг подобен по-късен списък от 6. IV. 1738 г. все на продукти, предназначени за изкупуване от населението за валията: 50 оки хляб, 25 оки месо, 250 оки ориз, 70 оки масло, 12 оки мед, 10 оки лoени свещи, 20 оки чисто брашно, 3 агнета, 15 кокошки, 100 яйца, 10 оки разни подправки, 10 оки сол, 6 оки нахут, 6 оки нишесте, 30 оки лук, 1 ока бадеми, 4 оки захар, 3 оки сушени плодове за ошав, 250 килета ечемик, 300 оки ечемичено брашно, 2 оки сухо грозде, 250 оки катран за факли и др.³ За добитъка на валията ежегодно били изземвани значителни количества фураж. Така в една бюрултия от 4. VII. 1726 г. до мютеселима в София, до аяните, техните служебни лица и други сановници се нарежда да се съберат и предадат на съответното лице, натоварено с тази задача, даваните по стар обичай ечемик, слама и дърва за добитъка на румелийския валия в София и на кара колукчиите.⁴ В софийския кадийски регистър 312/7 е вписан документ, който представлява списък на разхвърлените върху 180 къщи в софийските села провизии за изкупуване, предназначени за добитъка на румелийския валия Пир-Елхадж Мустафа паша в размер на 120 килета ечемик, 400 коли дърва и 400 коли слама, 20 килета ечемик за кехая бея и 10 оки ечемик за хазинадар агата.⁵ Но особен интерес представлява един разходен регистър на Видин и околните села от XVIII в., в който са вписани между другите разходи и парите, дадени за изкупуване на продукти от населението при посещението на Елхадж Йеген паша: 270 гроша и 29 пари за 5485 оки бял хляб и за 1500 оки овчо месо, 427¹/₂ гроша за 570 оки чисто масло, 60 гроша за 12 оки мед, 150 гроша за 40 оки восъчни свещи, 48 гроша за 120 оки лoени свещи, 30 гроша за 1500 оки ориз, 60 гроша за 30 оки захар, 24 гроша за 6 оки подправки, 6 гроша за 120 оки сол, 22¹/₂ гроша за 300 оки лук, 150 гроша за 150 оки кафе, 33 гроша за 60¹/₂ оки зехтин, 84 гроша за 120 оки сапун, 60 гроша за 120 оки нишесте, 60 гроша за 120 оки чисто брашно, 21 гроша за 120 оки нахут, 90 гроша за зарзават, 5¹/₂ гроша за 90 оки оцет, 30 гроша за 120 кокошки, 10 гроша за яйца, 18 гроша за 120 оки катран, 778 гроша и 19 пари за 4352 оки ечемик, 420 гроша за дърва, 760 гроша за 202 коли сено, 5 гроша за кюмюр. Вписани са и разноски

¹ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 27-6, док. II.

² Софийски кадийски регистър 312/1, лист 28-6, док. II.

³ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 8-а, док. I.

⁴ Софийски кадийски регистър 306, лист 45-6, док. IV.

⁵ Софийски кадийски регистър 312/7, лист 3-6, док. I.

за изкупения кюмюр, необходим за 3 месеца за нуждите на антуража на пашата, а така също 550 гроша за храните, доставени по обичай на каймакам колкехая агата, 150 гроша за стойността на дървата, давани дневно на този ага, и пр.¹ Интересно е, че се предвиждало всички тези средства, похарчени от местните власти за изкупуване на провизии от раята за нуждите на пашата и вписани като разход в документа, да бъдат разхвърлени и събрани от населението в същия район. По този начин, макар и своевременно заплатени, в същност изкупените храни се оказали безплатно иззети от народа. В някои документи се споменава за нарочно облагане, именувано паша харчъ. Като се има пред вид, че в много случаи натуралните даждия били заменяни за удобство с парични, може да се предполага, че посоченият паша харчъ е парична форма на принудителните натурални изкупувания за нуждите на валията — на пашата.

И през XIX в. се запазило обичайното ежегодно събиране в полза на валии, каймаками и кадии. В един разпределителен списък за разхвърляне на това задължение върху населението от Битолско през 1817 г. то се споменава под името харман иширасъ и обхваща стойността на 700 килета ечемик, от които 40 за кадията, и 70 000 килета сено, от които 4000 килета пак за кадията. Предвидена е и отделна сума като подарък за каймакама при неговото идване.² Поради пристигането в Битоля на румелийския валия Ибрахим паша населението от едноименната околия било задължено да даде през 1804 г. 2623 глави овце, 1151 кола дърва, 96 000 оки дървен кюмюр, 125 400 оки слама, 940 килета пшеница и 1640 килета ечемик.³ За нуждите на мутесарифа, който щял да мине из Битолско, било изискано от същото население през 1805 г. 1500 оки хляб, 750 оки овчо месо, 250 оки ориз, 125 оки масло, 30 оки мед, 30 оки кафе, 25 оки восъчни свещи, 25 оки сол, 30 оки чисто брашно, 10 оки зехтин, 10 оки катран, 50 оки борина, 150 оки ечемик и сено.⁴ Найден Геров също споменава за това тежко задължение на населението, което много често се превръщало в истинско бедствие поради произволите и алчността на самите турски чиновници. „Както кърсердарят, така и бюлюкбашията при обиколка на окръга биват хранени от населението безплатно заедно с командата и конете. За изхранването на кърсердаря, бюлюкбашията, заптиетата и другите тунейдци всеки селянин трябва да достави поред два хляба, две кокошки, известно число яйца, масло, ечемик и пр.“⁵

В известни случаи и изкупуванията, предназначени за валията или за различни други органи на властта, се събирали в пари. Така напр. през 1812 г. населението от Битолско било задължено да даде за румелийския каймакам и за кадията вместо 660 килета ечемик — 7 000 гроша и вместо 66 000 оки сено — 3500 гроша. През

¹ Видински кадийски регистър 310, лист 12-6, док. II.

² и ³ ТДМИ, III, стр. 86, II, стр. 58—60.

⁴ ТДМИ, II, стр. 66.

⁵ Архив Найден Геров, I, стр. 192, 194.

1817 г. същото население е трябвало да даде вместо ечемик и сено за валията и кадията 13 650 гроша.¹

Но зависимото население било обременявано с принудително изкупуване на провизии не само в изброените вече случаи. Същите задължения му били налагани много често, и то по няколко пъти годишно, за нуждите на минаващи из различни провинции чужди посланичества на път към Цариград или обратно към родината им. В такива случаи раята от едни или други райони била заставяна да даде провизии, които да се съсредоточат из мензилите по пътя на посланичествата. Тази практика е отразена в редица турски документи. Така например в една заповед от 1698 г. се нарежда до миримираните по охраната на крепостите отляво и отдясно по Дунава от Белград до Русе, до кадиите в тези райони, до войводите, диздарите на крепости и паланки, до забитите, емините и служебните лица на вилаетските аяни да организират изкупуването и доставянето във всеки мензил из този път по 50 коли сено, по 2 кантара слама и по 50 коли дърва за нуждите на австрийския посланик и свитата му, които щели да минат оттам.² Все със заповед от същото време и за същата цел се нареждало да се доставят за ежедневни нужди на посланика и антуража му: 700 броя чист хляб, който трябва да се изготви от държавните храни, освен това 2 килета чисто брашно, 2 килета чисто жито, 15 оки нишесте, 20 оки оцет, 200 яйца, 20 оки мед, 60 оки лук, 10 агнета, 3 телета, 30 оки прясно мляко, 20 оки кисело мляко, 10 оки сирене, 80 кокошки, 40 гълъба, 10 патици, 5 пуйки, 20 оки риба, 200 драма чер хайвер, 1 ока обикновен хайвер, 6 оки подправки, 5 гъски.³ Със заповед от 23. III. — 1. IV. 1699 г. до бейлербейовете по охраната на крепостите край Дунава от Белград до Русе, до кадиите, диздарите на паланки и крепости, до военните забити и служебните лица на вилаетските аяни се изисква във всеки мензил из този път да се доставят от населението необходимите дърва и сено, тъй като откъм Белград по Дунава пристигали английски и холандски пратеници като дипломатически посредници в Турция.⁴ Много често чуждите посланици отсядали в различни селища по пътя. В такива случаи населението било заставяно не само да им доставя прехрана по системата на ишира, но и да дава добитъка си и лично да ги обслужва при пътуването им в районите, близки до техните селища. Най-подробни и интересни сведения в това отношение са оставили редица чужди пътешественици, които лично са участвували в подобни посланичества и са наблюдавали отблизо страданията на населението в българските земи при налагането на принудителните доставки на продукти, при реквизирането на добитък и извършването на редица повинности в полза на тези посланичества. Според описанията на тия пътешественици обикновено нарочни лица — т. нар. михмандари, — които придружавали чужденците, за да уреждат пре-

¹ ТДМИ, III, стр. 49, 86.

²⁻⁴ Видински кадийски регистър 13, лист 30-а, док. I; лист 30-а, док. II; лист 24-а, док. I.

стоя и прехраната им по пътя, имали пълна власт да изискват от населението необходимите за посланичествата провизии. Стойността на тия провизии обикновено се приспадала върху данъците на населението.¹

Изкупувания на храни били извършвани и по други поводи. Така в една заповед от 10. X. 1573 г. до кадиите на Румелия се нарежда да се доставят хранителни продукти за нуждите на децата, взети за еничари, и то в кадълъците, отгдето тези деца щели да минат на път за Цариград.²

Всички тия многобройни случаи, във връзка с които се провеждала иширата, показват ясно, че принудителните изкупувания били не само ежегодно фискално задължение на раята, но че те се извършвали понякога няколко пъти годишно и поради това се превръщали в непосилна тежест за податното население. Много често и при изкупуванията на принудително изработени припаси доставките се застигали — те се налагали няколко пъти годишно, без да се държи сметка за възможностите на занаятчиите. В потвърждение на това в един илям на пловдивския кадия от 7. II. 1724 г. се донася, че пристигнала заповед да се закупят от Пловдивско и Пазарджишко 2500 чувала, за да се поставят в тях 5000 кантара пексимет. Заповедта била прочетена пред вилаетските аяни и мутафчиите. Но те заявили, че преди да дойде тази заповед, им било наредено да приготвят за султанското джебехане 2300 чифта козиняви чували „халпара“, 3000 чифта козиняви чували „саисхане“ и 10 000 чифта козиняви чували „секлем“. Бърза заповед била издадена дори да се изпратят незабавно споменатите 10 000 чифта козиняви чували „секлем“. Ето защо те не били в състояние да изпълнят поръчката за чувалите. От телхиза върху този илям обаче се вижда, че върховната власт не взела под внимание непосилната доставка и наредила тя да бъде изпълнена.³ Дори и тогава, когато се налагали само веднаж годишно, принудителните изкупувания били трудно поносимо фискално задължение за експлоатираното население. Именно затова още в началото на XVII в., т. е. по времето, когато извънредните облагания от периодични постепенно се превърнали в ежегодни, сам Кучибей Гюмюрджински съветва султана иширата да се извършва на 5 години веднаж, понеже по думите му „раята крайно обедняла и се разбягала от селата“.⁴ От втората половина на XVII в. нататък зачестяват оплакванията на зависимото население от тежестите на принудителните изкупувания, които най-често не били по силите му поради неговата бедност, поради изселването на известни селища и пр. В едно такова оплакване-молба от 1660 г. населението от с. Данишменд, Одринско, съобщава, че било накарано да достави 7 коли с по 4 муда ечемик. То обаче не е в състояние да изпълни

¹ Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de son excellence Mr. Jaq. Porter, ambassadeur d'Angleterre, par le R. P. Joseph Boscowich. A Lausanne, 1772, p. 5; срв. R. Walsh, op. cit., p. 134.

² Д. Шопова, пос. съч., стр. 35—37, № 23.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пд 17/3.

⁴ А. С. Твeрeтeнoвa, Второй трактат Кочибейа..., стр. 228.

това и моли да му се опрости задължението.¹ С илям от 8.—17. XII. 1685 г. търновският кадия донася, че бедните жители на с. Арнавут (Арбанаси) и селата, спадащи към Лясковец и Раховица (Горна Оряховица) и числящи се към вакъфа на Рустем паша в Търновско, поискали да им бъде намалена иширата, която по традиция предавали в размер на 2667 килета ечемик и 534 кантара пексимет.² На 1. I. 1686 г. жителите на споменатото с. Арнавут, Търновско, подали официална молба до султана, в която донасят, че не са в състояние да издължат възложената им ишира от ечемик и пшеница. Затова молят, щото от намалените за цяла Търновска околия 2000 килета ечемик и 1000 килета пшеница 1000 килета ечемик и 500 килета пшеница да се намалят именно на с. Арнавут.³ В нарочно писмо притежателят на хасове в Силиврийско съобщава, че раята в с. Фенер от същите хасове не може да предаде иширата си. Той моли наредът да бъде опростен.⁴ Според илям на бургаския кадия от 28. IX. 1688 г. жители от с. Хасанлу, Бургаско, се оплакали, че джелепкешаните от това селище били обложени със 175 овце. Поради разпръсване на жителите останали само 37 души, които не били в състояние да предадат искания брой овце и молят да се намали.⁵ С писмена молба от 16. II. 1692 г. селяните от едно новозагорско село съобщават, че от заповяданите 94 килета ечемик и 94 килета пшеница са издължили само ечемика. Те молят да бъдат освободени от издължаване на пшеницата.⁶ С подобна молба от 1692 г. жителите на с. Клисали, Одринско, съобщават, че от възложените им 380 килета пшеница ишира предали 340 килета и не са в състояние да дадат повече. Те молят да им се опростят 40-те килета, като заявяват: „Положението ни е печално.“⁷ В един илям от 12. X. 1783 г. на оряховския кадия се донася, че населението на Оряховско не е в състояние да изпълни възложената му ишира, защото част от селата били освободени от това задължение като войнушки, а останалото население било разорено и се разбягало във Влашко. Податното население е само 485 души в цялата околия и от тях се изискват всичко 20,000 истанбулски килета брашно и ечемик. Тази доставка те не могат в скоро време да съберат и изпълнят. Молят част от нея да им бъде намалена или пък да бъде разхвърляна и върху освободените войнушки села.⁸ В документ от 1818 г. се съобщава, че населението от Видинско и нахиите е съвсем разорено, особено като се има пред вид, че живее

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Дефтерхане, I. И. 3. а. 2. а Авариз, 24 шеввал 1049 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново—кадия, I. К. Държавни доставки, 11—20 мухаррем 1097 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Никонол—ишира мемуру, I. К. Държавни доставки, 15 сафар 1097 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 24 реби I 1097 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Бр 1/5

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 28 джемази I 1103 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 4/35.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Оряхово—кадия, I. К. Държавни доставки, 15 зилкале 1197 г.

в гранична зона. Поради това то не е в състояние да предаде възложеното му количество овце.¹

Често пъти изкупуванията ставали непосилни за населението поради известни промени в регистрацията на районите и селищата, натоварени с определен брой доставки. Така случвало се някои селища да бъдат отчислени от дадена околия, след като са били натоварени там с ищира. Подир отчисляването им обаче техните задължения падали върху останалото население. Такъв е напр. случаят с 15—20 села от Кюстендилско и Вранско, които били присъединени в началото на XIX в. към неплодородната околия Егридере паланка. Впоследствие обаче тия села били отчислени. Ето защо от няколко години насам половината от възложените на околията храни и овце били намалени. Въпреки това обаче населението ежегодно моли и останалата половина да се намали.²

В много случаи изкупуванията били непосилни за населението поради редица бедствия, които унищожавали посевите. Така в молба от 1692 г. бедните жители от с. Кузлуджа, Одринско, донасят, че не могат да издължат тазгодишната си ищира пшеница не само защото почвата е каменеста и неплодородна, но и защото храните им били нападнати от скакалци. Те молят да им се опрости изкупуването. В резолюцията на Високата порта се нарежда да не им се взема пшеница ищира.³ Според един илям на пловдивския кадия от 14. IX. 1733 г. живущите в Пловдив мутафчий заявили, че от Пловдивско и Пазарджишко трябвало да се изготвят за нуждите на армията 10 000 чифта козиняви чували от типа „секлем“, 5340 козиняви чували „саисхане“, 800 чифта козиняви чували „халпара“ и 12 400 обикновени торби. Пловдивските мутафчий изтъкали и предали на мубашира 3000 чифта козиняви чували „секлем“ и 4250 чифта „саисхане.“ Останалите 1090 чифта козиняви чували „саисхане“ и 800 чифта „халпара“ щели да изтъкат също, но в околията и съседните околии се появила болест по козите. Козината, от която се изготвяли чувалите, станала рядкост. Ето защо исканата от мутафчийте доставка не била по силите им и те уведомили, че не са в състояние да изтъкат и предадат останалите 7000 чифта козиняви чували „секлем“ и 12 400 броя обикновени торби. Затова те молят задължението им да бъде опростено.⁴ С илям от 1757 г. търновският наиб донася, че поради глад жителите на Търновско не могат да предадат изцяло исканите от тях 60 000 истанбулски килета храни мукайесе. Ще издължат 20 000 килета и молят да им се опростят 40 000 истанбулски килета. Наибите на Севлиевско, Ловечко, Плевенско и Никополско също уведомили, че когато пристигнали заповеди през 1757 г. да се съберат храните мукайесе от тия околии, имало голям глад и скъпотия и раята не разполагала с никакви храни освен със семе за посев. При проверка се

¹ ДБИ, III, стр. 61, № 115.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Сф 25/5.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград—Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 16 зилкаде 1103 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив — кадия, I. К. Държавни доставки, 21 джемази I 1146 г.

оказало, че това е истина. Наибите настояват да се намалят тези непосилни тежести.¹

Когато съвсем липсвали храни в известни райони, налагането на изкупуванията било истинска мъка за населението, тъй като мубаширите съвсем не държали сметка за възможностите на това население, а с всички средства се стремели да изтръгнат поръчаната закупка. Така напр. в един документ от 1693 г. населението на Бунархисарско се оплакало от това, че мубаширите го угнетявали, изисквайки ежегодната закупка ечемик, въпреки че в околията няма много никакви храни. Молителите искат изкупуването да стане от места, гдето има храни, а те самите да бъдат освободени. От резолюцията личи, че оплакването на населението от тежката доставка било взето пред вид и молбата за облекчение била удовлетворена.² Много често бремето на принудителните изкупувания заставяло населението от известни райони да настоява пред централната власт за разхвърлянето му и върху други райони. От един документ от 5. IV. 1687 г. узнаваме, че улемите, сюлехите и бедното население от Ниш съобщили в съда за пристигането на заповед, в която се искало да пригответ повече храни в нишкия мензил за войските, участващи в похода през тази година. След проверката на мубашира се оказало, че наличните храни в околията са малко. Тъй като населението не можело само да изпълни закупката, то настоявало да се изискат храни от околните райони. Кадията сам потвърдил това.³ Според илям на самоковския кадия от 19.—28. I. 1723 г. притежателите на самокови и ония, които изработвали железни припаси, съобщили, че от околията София, Самоков, Дупница, Пазарджик и Етрополе е било определено да се изкупи сурово желязо и да бъдат изработени разни припаси през тази година. Понеже в близките околии Знеполе, Власина, Московча и Кюстендил започнали да работят работилници за желязо и имало много железари, молителите настояват възложената им доставка да се разхвърли и върху последните околии.⁴

Изкупуванията са били извънредно тежки за непосредствените производители и поради това че в много случаи те трябвало да се издължават, след като населението изразходвало напълно хранителните си продукти по издръжката на минаващи и временно квартируващи войскове части. Държавата не държала сметка за тия извънредни задължения, нито пък за това, че раята трябвало да дава храни и за пътуващи чиновници, и за чужди посланици извън продуктите, определени за спахията като феодална рента. Един препис от заповед разкрива много живо тежестите на принудителните изкупувания в случаите, когато населението било без храни поради квартируване на войски. Тази заповед

¹ Неиздадени документи от Ор. отдел, Търново — кадия, I. К. Държавни доставки, 3 реби I 1171 г., № 7, 8 и 9.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Бунархисар — население, I. К. Държавни доставки, 12 реджеб 1104 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш — кадия, V. Военно снабдяване, 11 джемази II 1098 г.

⁴ См 4/12.

е била отправена през втората четвърт на XVII в. до румелийския валия и до назначения по закупуването на храни и изпичането на пексимет в Софийски район. В нея се съобщава, че Софийско било-натоварено преди време със задължението да предаде като ищира 7500 килета брашно и 25 000 килета ечемик. Наредено било да се изкупят 37 500 килета брашно от Софийско и Пиротско за изпичането на 15 000 кантара пексимет. Наскоро обаче преминаващи към Ниш войски са прекарали в София 2—3 месеца и населението изхарчило храните си, за да ги поддържа. Поради това то не може да издължи исканата закупка. Държавата обаче нито отменила, нито намалила това тежко задължение. Тя само позволила закупката на брашното и ечемика да се забави до новата реколта. Пексиметът трябвало веднага да се приготви за нуждите на войските в нишката крепост.¹

Но особено тежки за населението били изкупуванията във военно време. Случвало се тогава поради извънредните нужди на държавата те да бъдат налагани не само в увеличени размери, но и по няколко пъти едно след друго. Ето как простодушно и трогателно описва тия тежести по време на Кримската война Жендо Вичов от Котел: „И в тези дни събрахме по 5 оки брашно от къща на къща да ги носим на Османпазар да храним царската войска, що летуваше в Хасанфака... И тогава казват на нашите да дадат 20 000 оки брашно. И тогава събрахме по 50 оки на къща 5—6 пъти и ги носехме там, докато станаха 20 000 оки. И това не стигна, ами дадохме и фурнаджий, и сита, и метли, и пари за дърва...“²

В някои случаи, когато народът не можел да издължи изцяло своята ищира, прибегвал към изплащане в пари на изисканите провизии, за да бъдат набавени те от други места. В един документ се съобщава, че населението от Пловдивско и Пазарджишко не е предало своята доставка храни. Това население помолило да издължи в натура само ечемика, а за останалото да даде пари на човек, който да го закупи от Одрин.³ От документа личи, че молбата не била уважена. В друг документ от 1876 г., в който се предвижда да се събере масло за войската от селата в Кюстендилско, изрично се отбелязва: ако някое село не издължи маслото, същото количество да се изкупи от друго място и посоченото село да заплати разликата в цената.⁴

Към всички тия тежести се прибавяли и всевъзможни други угнетяващи методи за събиране на изкупуваните храни. Така в един препис от ферман с дата 27. IV. 1775 г. до видинския муфакъз, наиб, дефтердар, до агите и забитите на видинската крепост се съобщава, че през 1764/1765 г. от складиранияте в хамбара на Исакча държавни храни били отделени 7308 килета жито, негодно

¹ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 5-а, док. I.

² СбНУ, XII, 1895, стр. 370

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Од 18/1.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Кюстендил — каймакам, V. Военно снабдяване, 26. IX. 1876 г.

за храна. Поради войната мнозина от местните жители се изселили, разорили се или умрели. Без да държи сметка за това, нито за молбата на населението и застъпничеството на агите в крепостта, които настоявали да се опрости исканата закупка, централната власт нарежда да се изземат храните от новата реколта в замяна на разваленото жито и се предадат на местните аги за складиране.¹

Но покрай обичайните тежести, които налагането на извънредните изкупувания създавало, населението е било принудено да понесе и безчислените злоупотреби на мубаширите и на многобройни висши и низши представители на турската феодална власт, за чиито нужди в различни случаи се изкупували принудително провизии и занаятчийски произведения. Тия злоупотреби се извършвали от съответните мубашири дори при регистрирането на известен район или селище за надлежно облагане с провизии ищира. Така е постъпил напр. бившият одрински кадия Ахмед, натоварен да опише джелепите в Скопски и други кадълъци, както се вижда от нарочната заповед до него, изпратена на 24. VII. 1585 г. В същия документ се отбелязва, че преди известно време била изпратена друга заповед, в която се нареждало Ахмед да изостави регистрацията на джелепите, да постави всички дефтери в едно кисе, да ги запечата и изпрати в султанския двор. Той обаче не само не сторил това, но притеснявал раята, извършвайки неправди и насилия (*geaуауа zülm ve teaddi üzere olduğun ilâm olunmağın*).² Тия безчинства трябва да са били твърде големи, за да се види Портата принудена да изпрати нарочна заповед до Ахмед със заплахата, че ако не се подчини на заповедта, ще бъде строго наказан (*mühkem hakkından gelinür bilmiş olasin*).

Много често мубаширите си позволявали произволно да изискват и събират от раята по-голямо количество от определените изкупувания, прибегвайки до различни непочтени средства и методи. Най-лесният начин за изкористяване в това отношение било неправилното измерване на събраните провизии. За целта мубаширите отбягвали да си служат с официално въведеното подпечатано киле и използвали друго киле с по-голяма вместимост. Това се разкрива особено добре в един документ от 23. II. 1764 г., в който се съобщава, че назначеният по събирането и закупката на 87 600 истанбулски килета пшеница от Солунска и околните кази — капуджибашията Кара Хисаръ Мустафа бей — умрял. На негово място бил назначен за изкупчик синът му Ахмед бей, който измервал исканото жито не с подпечатаното киле (солунското голямо киле съдържа 90 оки, а средното — 80 оки), а вземал едно киле пшеница за 3 цариградски килета и на всеки 10 килета отбивал по 1 киле. С това той притеснявал населението. Издадена била заповед той да престане с тия произволи и да върне на стопаните онова, което успял да вземе в повече по описания начин на измерване. Станало нужда заповедта да се прочете на споменатия Ахмед бей в съда в присъствието на вилаетските аяни, кехаята на мутесарифа,

¹ Видински кадийски регистър 46, лист 44-а, док. II.

² Д. Шопова, пос. съч., стр. 64—65, № 48.

притежателите на чифлиците и представители на жителите от селата и нахиите на Солунско. Ахмед бей се видял принуден да се оправдава, че не той, а други двама негови помощници измервали храните и че той, улисан около смъртта на баща си, бил заблуден от тях относно вместимостта на употребяваното за измерване киле.¹

В някои случаи мубаширите или мубаяджиите създавали големи неприятности на раята, като отказвали под един или друг предлог да приемат исканите от нея изкупени храни. Така напр. в нарочен илям от 28. IV. — 7. V. 1712 г. кадията на Айтоска и Бургаска околия съобщава за оплакването на жителите от Пловдивско и Пазарджишко. Те заявили, че натоварили на свои коли и закарали в пристанището Бургас изкупените от двете посочени околии храни за тази година. Мубая еминът обаче отказал да ги приеме под предлог, че изкупените до този момент провизии били достатъчни. Той заявил, че вече хамбарите са запечатани, дефтерите — изпратени в двора и не могат да се приемат повече никакви храни. Населението обаче протестира, изтъквайки обстоятелството, че то извозило до пристанището исканите храни с 30 коли и е взело хамбари под наем, за да складира храните. Това без съмнение било свързано с големи разноски, а неприятите храни били буквално изгубени за населението, тъй като те, закарани далеч в пристанището, трудно можели да се върнат обратно и лесно можели да се развалят и изгният из частните складове, без да се счита при това, че доставката на Пловдивско и Пазарджишко е изпълнена.²

Особено чести били злоупотребите при изплащането стойността на изкупените продукти. Мубаширите произволно намалявали фиксираните от държавата цени, за да спестят навярно от държавните средства, дадени им за изкупуването, и да приберат спестеното за себе си. Така в една заповед от 1793 г. се съобщава, че мубаширът, изпратен да прибере изкупената по текущи цени пшеница в пристанището Бургас за нуждите на столичното население, поискал да заплати на населението по 45 акчета килето, въпреки че било заповядано то да се закупи по 50 пари килето (бургаското киле било 44 оки). Той оправдавал този произвол, заявявайки, че пшеницата не била чиста, а смесена (*mağuş*). Вследствие на това населението отказвало да закарва храните си в Бургас и продоволствието на столицата било затруднено. С оглед на тези усложнения в заповедта се нарежда на мубашира да заплати за пристигналите в Бургас храни по определената цена (*fiat-i maktu*) и постепенно да ги изпраща в столицата.³

Понякога мубаширите се опитвали изобщо да не изплатят изкупеното. По този повод именно еснафът на мутафчиите от Силистра се оплакал през 1710/1711 г., че за чувалите, определени

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — мубая емини, I. К. Държавни доставки, 20 шабан 1177 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Бр 2/1.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Бургас — мубая мемуру, I. К. Държавни доставки, 28 шабан 1200 г.

за изкупуване и предназначени за поставяне на пексимет, те трябвало да получат от мубашира на 11 чувала по 2 гроша. При все че работата била извършена, мубаширът не им платил. В доклада на Великото везирство до султанската канцелария е изразена настоятелната повеля да не се допуска подобна злоупотреба.¹ От един документ, издаден на 19 октомври 1833 г., се вижда, че за нуждите на бившия ломски аянин Хаджи Мехмед ага били изкупени различни материали, останали незаплатени на населението: вълна за мебелиране на конака му на стойност 13 924 гроша, масло за 2784 гроша, дървен материал за постройка на конака му — 13 843 гроша, шаяк, въглища, барут, кухненски принадлежности и др. на стойност 515 гроша, дървен материал за постройка на воденица на стойност 9752 гроша и пр.² В друг документ от 1848 г. е отбелязано, че някои функционери на властта въпреки Танзимата вземали от населението безплатно храна за добитъка и храна за себе си.³ В едно донесение на мухтаря на с. Ошанина, Белоградчишко, от 1873 г. се отбелязва, че лицето, което изкупило от тамошното население 41 греди за дюшеме на построената преди 5 месеца карантина, не заплатило закупеното.⁴

В много случаи неизплащането на изкупените храни и други припаси ставало със съгласието на самата централна власт, която търсела начини да намали до минимум разносните си около доставките и да ги превърне едва ли не в безвъзмездни изземвания. За да придаде на това законен вид, властта представляла, че населението само желае да предаде храните си безвъзмездно. Цялата работа се оформявала много благовидно чрез специални образци на махзари (заявления), които уж населението подавало, за да настоява иззетите от него храни да бъдат безвъзмездни. В потвърждение на това в един документ от 1856 г. мюдюрът на Раховско настоява час по-скоро валията да му изпрати обещаните образци на махзари, чрез които да се изрази мнимото желание на населението от околията да предаде безвъзмездно храни за държавата.⁵ Все такъв род безвъзмездни давания са били събраните през 1854/1855 г. от Ловечко 153 805 оки брашно и 329 070 оки ечемик за армията. В нарочното донесение на мюдюра изрично се отбелязва, че тези храни са взети *mesanen ve iftiharen*.⁶

Произволите от този род зачестили особено през XIX в., когато пълна корупция обхванала целия чиновнически апарат на империята. Много злоупотребявали с правото си да събират от поданиците провизии за свои нужди пътуващите из страната чиновници. В доклада на Н. Геров от 1861 г. се съобщава, че заптиите, кърсердарите и бюлюкбашните, обикаляйки из селищата, не заплащали за да-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVIII 1/71.

² ДБИ, III, стр. 190—191, № 349

³ Вд 110/7.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — лива мухасебеси, I. Държавни строежи, 21. XI. 1873 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—валия, II. Ианеи харбие, 18. II. 1856 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — валия, I. Ианеи харбие, 16. II. 1856 г.

дените им от жителите провизии. „Тези извънредни разноски са относително по-големи в селата, които са разположени край главен път или са близо до града. В първите [села] — защото не само кърсердарите и заптиетата, но и много други турци, пътуващи по своя работа, ядат и пият, без да плащат нищо, а в близките до града села разходите са големи, защото при излизането от града или влизането в него кърсердарите и заптиетата се спират в тях, за да не ношуват в града, където нищо не се дава безплатно. Освен това на връщане в града заптиетата, като се наядат и нахранят конете си, вземат със себе си храна и ечемик, за да имат и в града . . . Тежестта на цялото това тунейдство и насилие — продължава Н. Геров — пада само върху християните, защото в турските села всеки е длъжен да отсяда в хана, да яде предложеното и да плаща за храната на коня. И кърсердарите ги отминават и ношуват в християнските села.“¹ Пътешественикът Ами Буе през 1836—1838 г. разказва, че въпреки тежките данъци на населението положението не би било така страшно, „ако нямаше освен всичко това и принудително даване на квартира (конак) . . . , принудителна работа . . . с една дума извънредни такси, събирани без определени дати, установявани само според прищевките на властта“.² В мазбата от 1850 г. се донася, че някои лица (вероятно владетели на „господарлъци“) настанявали като субаши по 1—2 души във всяко село в Нишки санджак и околните на Видински вилает кази. Тия субаши вземали от селяните безплатно зоб и ядене, а коджабашите (кметовете) в някои села разхвърляли върху населението направените от тях разноски за ядене. Субашите при това карали младите момичета да им прислужват.³ В един документ от 5. VIII. 1861 г. се съобщава, че заптиите на разни сюварии, които обикаляли из Ломско, безпокоели населението, като му искали безплатно храна за себе си и фураж за добитъка си.⁴ Според документ от 1876 г. в селата на Видински вилает военни лица, чиновници и др. влизали насила в селските къщи, настанявали се и живеели за сметка на стопаните. Ако тия стопани им поисквали пари, казвали им, че нямат. Населението било вече съвсем отегчено от всичко това.⁵ Възрожденският печат помества постоянно редица дописки все за подобни произволи. Така в една дописка от Плевен от 1. VI. 1874 г., отпечатана в брой 21, г. VI на вестник „Левант таймс“, се съобщава следното: „Казата ни се намира в едно скръбно положение. Селяните са принудени да дават даром конак и храна на чиновниците, които се изпровождат за работа по селата. Освен това те трябва да им хранят и конете. Щом един от тия аги пристигне в селото, накарва да повикат най-първо кехаята, който трябва да го разхожда от къща в къща да си отбере.

¹ Архив Н. Геров, I, стр. 194.

² А. Воиѐ, *op. cit.*, III, p. 238.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Плевен—Идаре меджлиси каза, II. Насилия на експлоататорската класа, 10. VIII. 1850 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—валня, I. Злоупотреби на органите на властта, 5. VIII. 1861 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—мутесариф, II. Насилия на властта, I. II. 1876 г.

Изобщо нашите аги предпочитат къщи, в които има фамилии, съставени от млади жени и момичета. Щом агата се намести, стопанинът остава на разположението му цялата си къща и му приготвя един отбор манджи. Ако стопанинът има неблагоприятното да му откаже нещо, тежко и горко на него! Агата, като го набий добре, накарва да го вържат и да го заведат пред властта като един бунтовник. Горкият гостоприемник, защото не удовлетворява ненаситните прищевки на агата, длъжен е да претегли 15 дни затвор наедно с убийците! Нищо не може да го оправдае, защото думата на агата е всякога по-предпочетена пред властта, отколкото уверяванията на едно цяло село . . .“ В друга дописка от Тулча, съставена на 27.IV.1874 г., поместена в брой 16, г. VI на същия вестник, се отбелязва: „И заповеди се издаваха, и закони се постановяваха, нищо не може да забрани на заптиетата и на други като тях да търсят конаци по селата и да ги наводняват кога трябва и кога не трябва и кога е прилика, и кога не. Селяните горко се оплакват от тези конаци, но никой не ги слуша, ни съжاليا. Има селца в нашата околност, които никога не биват лишени от двама, трима до шестима гости от този род, тъй щото на всяка къща се падат по един, по двама такива аги. Помислете сега колко е драго и полезно за селянина да угощава еженеделно и няколко гости заедно с конете и да храни хора, които никак нямат право на това . . . Тези самозвани гости си приписват и правото сами да избират къщите за кондисване. Ако чорбаджиите и кехаята ги заведат в някоя долна къща, дето е реда, гостите се сърдят, псуват и бият и чорбаджиите, и всички.“ Последните няколко сведения недвусмислено свидетелствуват, че и в тези случаи режимът на религиозно-народносна дискриминация отежнявал бремето на принудителните изкупувания за немюсюлманското население, по-специално за българския народ.

До каква степен мубаширите, мубаяджиите и други подобни чиновници, натоварени с изкупуването на всевъзможни храни и припаси от населението, са си позволявали да вършат произволи и насилия при събирането на тези фискални задължения, личи от реда заповеди на централната власт, които предвиждат строго наказание за провинилите се. Така в един документ от 23.IX.1768 г. се съобщава, че дворцовият капуджибашия Мехмед Есир ага, натоварен с докарването на храните мукайесе, донесъл за произволите, които две лица от Варна извършвали във връзка с доставките. Издадена била заповед посочените лица да бъдат заточени за наказание. Изпратено било и писмо да се види дали едното лице е от категорията на мюдеррисите, та наказанието му да наложи шейх-юлиямът.¹

Злоупотреби и произволи терзаели населението и в случаите, когато се налагало да се изкупуват храни за нуждите на всевъзможни пътуващи чиновници и други длъжностни лица. Такива именно произволи е имал пред вид законодателят, когато е предвидил нарочна повеля в канунаметата от времето на Мехмед II Завоевател и на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, II джемази I 1182 г.

Сюлейман I Законодател все по този повод. Първото кануннаме нарежда да се дава зоб и продукти на пътуващите секбани, слуги, доганджии и ат оглани толкова, колкото е отбелязано във ферманите, с които те са изпратени. Повече от това да не се взема.¹ В Сюлеймановото кануннаме срещаме друг вариант на това постановление. Там е отбелязано, че на всеки пратеник се дава султанска заповед. Колкото ядене, пиене, ездитни коне и водачи (*kilavuz*) са отбелязани в заповедта, толкова да се дадат от населението. Повече да не се взема.²

Злоупотреби от този род при събирането на провизии от населението са били извършвани и в случаите, когато се набавяли храни за пътуващите групи деца, отвеждани в столицата за еничарския корпус. Такива именно произволи има пред вид централната власт, когато неколkokратно напомня на кадиите в Румелия със заповед от 10. X. 1573 г. да не допускат сюрюджиите, придружаващи децата, които били взети за еничари от разни райони, да вършат насилие при снабдяването с провизии (*amma süricilerine mühkem tenbih eylesiz ki bu bahane ile kimesneden celb ve ahz itmeyüb*). „Да не позволявате, се добавя в заповедта, да вземат ядене и продукти от онези, които не са в състояние да дават“ (*ve kudreti olmayanlara zad ve zevadelerin teklif itdirmeyüb*).³

Много фискални произволи били извършвани при изкупуването на продукти за преминаващите през известни области чужди посланичества. Съвсем обичайно е било в такива случаи михмандарите и други длъжностни лица, които придружавали посланичествата, за да уреждат прехраната и квартируването им из пътя, да грабят най-безсъвестно населението под предлог, че вършат законните изземвания на провизии. Нещо повече, в редица случаи, въпреки че в разпоредбите на централната власт изрично се изисквало изземванията за прехрана на посланичествата да бъдат натурални, а не парични, понякога съпровождачите-турци съвсем произволно ги събирали в пари вместо в натура. Нещо повече. Те си позволявали често да ги прибират в пари, след като вече веднаж ги били взели в натура. Безспорно подобни злоупотреби е целяло да ограничи официалното законодателство още през XVI в., когато с изрична разпоредба в Сюлеймановото кануннаме се предвижда да не се вземат за нуждите на посланиците повече храни, ездитни коне и съпровождачи, отколкото е обозначено в специалните султански заповеди.⁴ Пътешественикът А. Венер, който посетил българските земи през 1616 г., разказва, че по време на пътуването си с посланичеството на Х. Чернин християните в България били длъжни да дават добичета, пилета, вино и пр. за нуждите на това посланичество. Венер отбелязва, че населението укривало виното си, за да не бъде то иззето. Въпреки това чаушът, който придружавал пътуващите, знаел къде да го издири и ако жителите не искали доброволно да го дадат,

¹ Fr. Kraeplitz, op. cit., S. 27/42.

² X. Хаџибегин, Канун-нама султана Сулеймана . . . , стр. 361.

³ Д. Шопова, пос. съч., стр. 35—37, № 23.

⁴ ТОЕМ, № 18, s. 53.

той го вземал насила. Турският чиновник им заплащал за това колкото намери за добре, а ако нещастните ограбени хора викали, нанасян им бил побой.¹ Пътешественикът Й. Бошкович, който придружавал едно английско посланичество през 1762 г., е разкрил също в пътния си дневник всички злоупотреби на турските функционери, които съпровождали това посланичество. Така напр. в бедното българско село Канара (?) михмандарят заставял населението да му плати в брой 104 пиастра освен съестните припаси, които взел от това население.² В Преславското село Драгоево същият михмандар направил всичко възможно да изтръгне от селяните 80 пиастра покрай припасите, които те напълно доставили. Понеже населението отказало да се подчини на тази произволна заповед, петима от селските първенци били задържани като заложници и поведени към Шумен за обяснение пред кадията. „Заложниците ни следваха с вързани на гърба ръце — продължава Бошкович. Между тях имаше един, който беше на твърде напреднала възраст и куц. Другите с мъка можеха да ни следват по добрия път, дето каруците вървяха бързо. Поради това те опитаха да се качат на колите, карани с коне, обаче те бяха бити жестоко от арабаджиите, т. е. турските колари. Някои се бяха качили отзад на каруците, когато изведнаж пристигна началникът на тези колари, който беше малко надалеч. Той заудря жестоко нещастния куц старец и го принуди да слезе. Неколцина от нашите хора се притекоха, за да му попречат да не го бие повече и да отстранят този разярен човек, чиито очи блестяха от гняв. Той изгъкваше като предлог, че тези нещастници не му били дали предната вечер известно количество ечемик, който той несправедливо им беше поискал.“³ В Козлуджа пък коларите турци се нахвърлили да бият с тояги първенците на селото, за да им даде населението известно количество ечемик.⁴

Охарактеризирайки злоупотребите на михмандарите в Турция, Бошкович отбелязва, че „... те вземат предварително [пари] за сметка на данъка . . .“, при все че в заповедта на Портата не се споменава за пари в брой, а само за товарни коли и за провизии. Михмандарите имат обичай да вършат един вид търговия с тези положения, от които те печелят на едро. Те наемат на най-евтина цена товарни коли за голямо разстояние път и купуват конете за своя сметка. След това те карат да им се плаща с пари в брой колкото за колите, толкова и за продуктите, които не вземат в натура, защото [тия продукти] обикновено са посочени в заповедта на Портата в много по-голямо количество от онова, което е необходимо за консумация. Това им създава още едно улеснение да изкористяват“.⁵ Немският пътешественик К. Нибур, който посетил българските земи в 1761 г., разказва между другото за произволите на придружаващия го ага и свитата му, които, ползувайки се от обстоятелството, че населението е длъжно да дава провизии за изкупуване и да осигу-

¹ A. Wenner, Ein gantz new Reysebuch von Prag ausz bisz gen Constantinopel . . . Nuereberg, 1622, S. 32—33.

²⁻⁴ J. Boscowich, op. cit., p. 63, 114—116, 138.

⁵ J. Boscowich, op. cit., p. 32—33.

рява квартири, буквално обирали и тормозели това население. „Моят ага, съобщава Нибур, квартируваше заедно с всички свои хора през цялото пътуване у християни, макар по-голямата част от жителите на селищата да биваха мохамедани. Бедните селяни-християни трябваше да му доставят овце, кокошки, изобщо всички хранителни средства даром или срещу съвсем малка цена, ако не искаха да бъдат бити.“¹

Към всички тук изброени тежести и насилия през 60-те години на XIX в. се прибавили и нови — населението в някои български краища било натоварено с друго задължение от рода на принудителните изземвания. По това време в Османската империя били преселени от Крим 87 000 татари, черкези и пр. Местното население било заставено с години да ги продоволствува с храни, които, разбира се, най-често оставали незаплатени. Стотици документи свидетелствуват за тия тежки задължения на жителите в редица български селища, принудени да изхранват даром неприятните преселници — мухаджири. В един подобен документ от 1865 г. се съобщава, че на всяко черкезко семейство от 23 преселени семейства в касабата Йезедин било дадено по 100 оки жито, засято и обработено от населението на Ломско.² В цяла редица подобни документи от същата година е отразено напр., че от Ломско били събрани 400 оки ечемик за семе, предназначен за заселените в с. Белопол черкези.³ Все от същата околия били събрани 1387 оки и 100 дирхема зърнени храни за прехрана на черкезите в с. Слива (вер. с. Сливата, Ломско) през октомври 1864 г.,⁴ 69 оки бял хляб за черкезите, дошли от Разград и настанени в Йезедин за времето от 16 ноември до края на декември 1864 г.,⁵ 1449 оки кукуруз за черкезите в с. Белопол от началото до края на декември 1864 г., 1417 $\frac{1}{2}$ оки жито за септември, 1457 оки кукуруз за януари 1865 г., 1316 оки кукуруз за февруари 1865 г., 1380 оки кукуруз за ноември, 1464 оки и 300 дирхема кукуруз за март 1866 г., за черкезите в касабата Йезедин — 6678 оки жито и кукуруз за януари 1865 г., за черкезите в с. Слива — 1325 оки и 100 дирхема кукуруз и жито за януари 1865 г., 1141 оки жито за февруари 1865 г.⁶ Извън всичко това населението е било принудено да строи къщи, като дава за това свой материал и свой безплатен труд. Разбира се, държавата е обещавала да заплати изразходваните средства, но на практика винаги е правила всичко възможно да се отърве от това. Най-често тя прибягвала към изпитания вече начин да представи, че населението „подарявало“ тия къщи за преселниците. Така в една мазбата на ломския меджлис от 1863 г. се съобщава, че населе-

¹ А. Иширков, Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII в. и за главните селища край него. ГСУ, Ифф, т. II—IV, 1908, стр. 136.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом—каймакам, II. Мухаджири, 6. XI. 1865 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом — каймакам, II. Мухаджири, 6. IX. 1865 г., № 3.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом — каймакам, II. Мухаджири, 31. X. 1865 г.

⁵ и ⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Лом — каймакам, II. Мухаджири, 22. XI. 1865 г., № 1, 2, 3, 4, 5, 7; Лом — каймакам, II. Мухаджири, I. XI. 1865 г.; Лом — каймакам, II. Мухаджири, 22. XI. 1865 г., № 6, 8; Лом — каймакам, II. Мухаджири, 28. II. 1866 г.

нието от Ломско е построило наново къщи за старите изселници в Изеддин касаба и Орсовия касаба (сега има с. Орсоя, Ломско). Всичко това струва 2 товара и 80 000 гроша. Населението обаче е подарило тия къщи и те не ще се заплащат.¹

Възрожденският печат изобилствува със сведения за тия тежки задължения на българите в редица селища. Така в брой 31, г. I, стр. 131 на в. „Дунавски лебед“ се съобщава: „При всички тия угнетения татарская плен, коя се още приселва от Русия, най-многопритиска беднаго народа. По заповести правительства народ е удължен да им отстъпи къщи си, да ги храни безплатежно и най-последно им заоре и засея. Това е накарало множество челяди от Видинска област и други близки места да прибегнат в Сърбия и да оставят бащино си мило огнище. Турское правительство се труди с въоръжена ръка да задържи тия приселения, но то никакъв успех не ще има, понеже народ е дошъл в крайна отчаяност и предпочита един път за всегда смърт си, нежели да търпи да му се граби имание, да гледа да му се насилва чест и всекоги живот му да се намери в явна опасност.“ В бележките си за едно пътуване от Пловдив до Битоля Найден Геров пише, че „освен усилените сборове в полза на хазната селяните са длъжни да продължават татарите-изселници от Крим и да строят за тях къщи даром“.² „А пък за злоупотребленията на черкезите, пише в дневника си Хр. В. Пулев, не настига ни мастило, ни хартия, ни време да се описуват. Тия варвари мъчителни на човечеството, щом се довлекоха и напълниха турската земя. Правителството ни насили да им поклоним ниви, ливади, места, воллове, кола и най-последно и къщи да им направим. Но това всичко тия проклетници забравиха и почнаха да се обхождат явно и скрито с християнския имот като със свое притежание. Конете, говеда, овце и пр. бяха все тяхно. Кога им беше воля, дохождаха всредимота ни и взимаха колкото им добичета потребуват. Правителството не вземаше никакви мерки за повръщане на вземаното или за възбране на останалото. А ако би некой повредил черкезина, той плащаше и с главата си. Черкезите от ден на ден върлееха и грабеха всичко. Тия могат да се нарекат бич на човечеството.“ Английският вице-консул в Бургас Чарлз Брофи съобщава, че три заплети, изпратени от властта, завели повече от двеста черкези в българското село Карабунар, „...разорили целото село, като крадели, грабели, биели и ранявали . . . Нещастните селяни треперят за живота си и за честта на оцелелите досега свои жени и дъщери, тъй като черкезите заплашват, че ще дойдат повторно“.³ Ами Буе с възмущение отбелязва, че в българските земи са изпратени „тия диви и жестоки крадци — черкезите“ и че турците заставили българите „да им отстъпят работна земя и да им съградят колиби“. И той пита: „У кой друг народ можете да ми посочите жестокости като тия на черкезите?“⁴

¹ Нейздаден док. от Ор. отдел, Видин—валя, II. Емиграция — небългарска, 17. VIII. 1863 г.

² Архив Н. Геров, I, стр. 295.

³ Положението на българския народ под турско робство, документи и материали, София, 1953, стр. 291.

⁴ Пос. съч., стр. 293.

* * *

От всичко изложено дотук е очевидно, че разгледаните задължения на зависимото население към османската държава са били действително сериозно, тежко обременение, налагано върху ограничения добив на непосредствените производители, и то често пъти в много големи размери. Твърде характерно за тия задължения е, че не са имали определен обхват — те се въвеждали неограничено по най-различни случаи, във връзка с най-различни поводи. Чрез тях именно османската държава е стоварвала върху плещите на експлоатираното население издръжката на армията си, на редица свои институции, на множество висши и низши органи на властта, та дори и на пътуващите из страната чужди посланичества.

Както се вижда от направения анализ, принудителните изземвания на храни и припаси теоретически се заплащали на населението. Цените, разбира се, били определяни от властта и били далеч по-ниски от пазарните цени. Но най-често дори и тия минимални възнагращения не отивали в ръцете на производителите. Османската държава особено от XVII в. нататък, финансово разорена и неспособна вече да се справи със системните си дефицити, намирала всевъзможни начини да избегне заплащането на ищирата. Така именно много често принудителните изкупувания се превръщали в безплатни принудителни изземвания на нищожния излишък от производството на зависимото население. Всички използвани тук материали сочат, че именно чрез системата на ищира населението е било лишавано понякога дори от най-необходимото за ежедневното му препитание и стопанска дейност. Вследствие на това през различни периоди цели села, а дори и райони достигали до безизходно бедствено положение, до същинско разорение. Те били лишавани даже от семена за посев. Това е било до такава степен очебийно, че дори самите турски управници били принудени да го признаят. Известно е, че Кучибей Гюмюрджински изрично отбелязва не веднаж в трактатите си, че „раята е крайно обедняла и се е разбягала от селата“,¹ че „някои села не били в състояние да понесат угнетенията на притеснителите и разорените им жители се разбягвали: нито име, ни знак не оставало от тях“.² Съзнавайки, че разорението на раята води към съкращаване на доходите, които главно поддържали османската феодална държава и феодална класа, Кучибей съветва султана: „С една дума, мой могъщи господарю, раята е хазна на падишаха. Ако раята е в добро състояние и не се подлага на притеснение, хазната на падишаха е пълна... В днешно време е нужно да се предпази раята и да не се позволява тя да бъде притеснявана.“³ Подобни схващания са изложени и анонимният автор на т. нар. *Nasihatname*,⁴ Хаджи Калфа в трактата си *Dustur al-Amal li-Islah al-Khalal*, дефтердарят Саръ Мехмед

¹ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей... , стр. 220.

² В. Д. Смирнов, пос. съч., стр. 154—155.

³ А. С. Тверитинова, пос. съч., стр. 220.

⁴ *Nasihatname*, S. 710; W. F. A. Behrhauser, *Hâği Chalfa's Dustûru'l'amel. Ein Beitrag zur osmanischen Finanzgeschichte*. ZDMG, XI, 1857, S. 127.

паша в своята книга със съвети за везирите и управниците и др.¹ Историкът Мустафа Селяники също подчертава в своята хроника, че „поданиците на страната са напълно разорени“² вследствие на тежките извънредни данъци и изстъпления на местните феодали и султански чиновници.

Ищирата запазила натуралната си форма дори през XIX в. поради нарастващите консумативни изисквания на османската армия, на целия паразитен управляващ апарат и на непроизводителното население в столицата и други големи градове.

¹ W. Wright, op. cit., p. 76—77.

² Tarih-i Selânikî, лист 320-б.

ГЛАВА III

ДЪРЖАВНИ ПОВИННОСТИ И АНГАРИИ

Система на налагане

В системата на *tekâlif-i örfiye ve avariz-i divaniye* се включват и многобройните държавни повинности и ангарии. През цялата епоха на турското владичество османската феодална държава не престанала да претоварва зависимото население с принудителна, най-често безплатна работа за нуждите на армията или за осъществяване на известни държавни мероприятия. Тия разнообразни и тежки задължения, които се запазват до самото Освобождение на България, са твърде слабо проучени в историографията. Те заслужават особено внимание, защото представляват форми на отработъчната рента, която се оказала особено устойчива в Османската империя и не била заменена с паричен откуп дори по времето, когато в турската икономика си пробивали път капиталистически елементи и отношения. Режимът на производи, насилия, несигурност и религиозно-народностна дискриминация създавал благоприятни условия за запазването на ангариите и тежките повинности, при все че през XIX в. вече съществували възможности за заменянето им с платен наемен труд.

Най-често зависимото население в българските земи под турска власт било заставяно да извършва всевъзможни повинности или ангарии при строежа на различни обществени сгради. По всяко време, без да се държи сметка за интересите и възможностите на самото население, от села и градове били събирани работници-специалисти или обикновени работници, изпращани често пъти на стотици километри далеч от родните им места, за да участвуват в строежа на крепости, джамии, дворци, бани и други обществени постройки. Според пътешественика *Dernschwam* българите, които „понасят тежести от турците“, били длъжни да извървяват по 50—100 мили път, за да им работят ангария.¹

Когато при подобни държавни строежи в съответните райони се явявала нужда от работна ръка, били изпращани нарочни султански заповеди до местните кадии и други длъжностни лица с изрично нареждане да съберат принудително работници от тамошното население. Тия заповеди били изпращани най-често с мубашири, натоварени със задачата да организират набирането на работна ръка с помощта на местните представители на турската администрация. С такава заповед напр. от З. V. 1743 г., издадена в Цариград и от-

¹ Н. *Dernschwam*, *op. cit.*, S. 251.

правена до софийския кадия, до кетхуда ери, еничарския сердар и служебните лица на вилаетските аяни, се нарежда да се наберат от Софийско 20 души работници-копачи (ренчбери), които трябвало да работят по строежите на белградската крепост. Изпратеният с тази цел мубашир и местните длъжностни лица трябвало да организират набирането и работниците да бъдат своевременно представени на завеждащия строежите в белградската крепост — т. нар. бина емини.¹ С подобна заповед от 27. X. 1757 г., отправена до софийския кадия, до мютеселима, кетхуда ери, еничарския сердар и до служебните лица на вилаетските аяни, се изисква все от Софийско да се съберат 100 души работници-копачи, за да бъдат изпратени в белградската крепост във връзка с извършваните там строежи.²

Мубаширите съставяли нарочни дефтери (списъци) с имената на лицата, определени за изпълняване на известна повинност по строежите, и с имената на техните поръчители—гаранти за тяхното явяване на посоченото място и извършване на съответната повинност. Такъв е напр. дефтерът, датиран от 12. IV. 1678 г., за 29 души лагъмджии (каналджии) и техните поръчители — кефили, — определени да се наберат от Скопско за изкопна работа в армията по време на поход през текущата година.³ От същия тип е и дефтерът на работници от околиците Малкара, Кешан и Ипсала, заставени да работят по три дни при поправката на две крепости в Дарданелите.⁴

За изпълняване на подобни повинности по строежа на обществени сгради били събирани най-вече обикновени работници (amele), аргати и ренчбери (работници-копачи), излъчвани предимно из средите на селското население, които извършвали най-черната и най-тежката работа. Десетки турски документи свидетелствуват, че най-голямата част от натоварените с подобни строителни повинности са били именно такива общи работници. Така според илям от 1702 г. от Брезнишко били изискани 19 души аргати за строежите в нишката крепост.⁵ Все във връзка с тия строежи през 1728 г. било предвидено да се съберат от някои български райони 500 души работници и 300 коли. Работниците трябвало да участвуват при забиването на колове около крепостта, пренасянето на пръст за запълване вътрешната страна на зидовете, изграждането наново на каменни стени с хоросан и кал, построяване на муниционен и оръжеен склад, работилници за оръдейни коли, барутни погребни и други приспособления.⁶ Цитираният документ разкрива подробно и характера на работата, която зависимото население било принудено да изпълнява под формата на повинности при държавните строежи. Няколко документа хвърлят светлина и върху задълженията на т. нар. ренчбери. Според едно тезкере от 23. IX. 1725 г., издадено от бина емини на

¹ Софийски кадийски регистър 312/6, лист 4-6. док. I.

² Софийски кадийски регистър 312/8, 29-6, док. III.

³ Неиздаден док., Скопие—кадия, II. А. 1. Задължения на райата към държавата, 19 реби II 1089 г.

⁴ Цариград—Дефтерхане, I. М. Държавни строежи, 6 реби I 1081 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, София—кадия, II. А. 1. Задължения на райата към държавата, 12 мухаррем 1114 г.

⁶ ОАК 201/9.

нишката крепост Елхадж Абдуррахман, от Охридско били набрани 30 души ренчбери и били използвани по укрепяването на рововете в нишката крепост.¹ Същата работа трябвало да изпълняват в белградската крепост и 100 души ренчбери от Софийско, изискани със заповед от 1757 г.² В друга заповед от 25. VIII. 1721 г. се нарежда до софийския кадия и до кадиите на Пирот, Брезник, Знеполе и Сирищник да наберат от посочените околии коли и ренчбери. Тия ренчбери трябвало да бъдат заставяни да ломят камъни и да ги закарват до мястото, гдето шели да се строят джамии, бани, чешми и водопроводи в паланките Саръ бърдо и Халкалъ.³ От едно тезкере, датирано от 2. X. 1727 г., узнаваме, че 10 души ренчбери от околия Фереджик били използвани за построяване на арки в нишката крепост.⁴

Все с такава тежка изкопна или строителна работа били натоварени и т. нар. джерахори — един вид общи работници, за които често се споменава в изворите от тази епоха. Така в една заповед от 1719 г. се нарежда от Пиротско, Брезнишко и Знеполско да се наберат джерахори, които да дойдат и да участвуват при строежите на една новооснована паланка в Пиротско.⁵ В едно писмо на Мехмед Селим до капуджибашията Ахмед ага, войвода на Търново (1729/1730 г.), се иска да бъдат събрани от селата в Търновско 300 души обикновени зидари и 300 души джерахори за построяване на военна болница в Цариград.⁶ С нарочна буюрултия от 1798 г. се нареждало от Софийско, Трънско, Брезнишко, Радомирско, Дупнишко, Джумайско, Самоковско и Ихтиманско да се наберат 2000 души джерахори за изработване на шанцове и укрепления във връзка с техническото организиране на султанското настъпление срещу Осман Пазвантоглу.⁷

Наред с обикновените работници, които извършвали най-тежката и основна работа, при изграждането на обществени сгради бил използван принудително под формата на повинност и трудът на различни работници-специалисти и всевъзможни занаятчии. Така в споменатия вече документ от 1728 г., в който се отбелязва, че за строежите в нишката крепост били необходими 500 души обикновени работници, изрично се изисква събирането и на работници-специалисти — дялгери, каменари, варджии, — които да се наберат от Корчанско и изпатят в Ниш.⁸ За изграждането на качанишката крепост били извикани на принудителна работа със заповед от 1590 г. варджии, дялгери и каменоделци от Кратовско, Кюстен-

¹ ОАК 93/16.

² Софийски кадийски регистър 312/8, лист 29-б, док. III.

³ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 23-а, док. II.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш—бина емини, П. А. I. Задължения на раята към държавата, 15 реби II 1140 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Извобол—кадия, П. А. I. Задължения на раята към държавата, 1131 г.

⁶ Тв 32/34.

⁷ Д. И хчиев, Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу. СбНУ, XXIV, стр. 103.

⁸ ОАК 201/9. По това време в Корчанско-е била и Костурска нахия.

дилско и Илидженско.¹ В нарочен тертиби дефтер от 1723 г. е набелязано от различни околии на Влашко, Молдавия и българските земи да се съберат на работа по строежа на видинската крепост 800 души джерахори и 800 ренчбери, 100 балтаджии (секачи), 300 дуварджии-дърводелци, 200 пекачи на вар, 200 каменорезачи, 2 железолезари (тимурджи оджаги), 2 бичкиджии, 15 прокопвачи на канали (лагъм-бургуджии), 4 хамамджии, 15 души, които да работят кошове (сепетчии), 4 ташбоинджии, 3 тулумбаджии, 10 марангози и пр.² В едно изложение от раята на вакъфа на Гази Михал бей в Одрин от 1716 г. се споменава между другото, че населението е било заставено да събере 40 души дърводелци за поправяне колите за оръдията и че то изпълнило това си задължение.³

Всички тия работници-специалисти изхождали не само из селдите на селското население, където общественото разделение на труда било сравнително твърде слабо и занаятчиите били едновременно и земеделци. В много случаи тия специалисти били набирани измежду усъвършенствувалите се в съответната производствена дейност занаятчий предимно от градските средища. В такива случаи османската държава заставяла занаятчиите да изпълняват определените задължения чрез посредничеството на самия еснаф, обединяващ специалистите от един и същ бранш. По този начин за осъществяване на държавните строителни мероприятия занаятчиите не само били претоварвани с изработването на срочни големи поръчки на съоръжения (особено железарите), но били заставяни така също да дават принудително своя труд непосредствено в процеса на изграждането на самите постройки. Това се потвърждава и от една заповед до скопския кадия от 1568 г., в която се вижда ясно, че целият дюлгерски еснаф в Скопие е бил заставен да работи на държавните строежи в Цариград.⁴

Специалисти-работници били свиквани на принудителна работа не само във връзка със строителни предприятия в мирно време, а и по време на война за подготвяне окопи, канали, укрепления и пр. Най-често били използвани за такава работа т. нар. белдари и лагъмджии. В един документ от 12. IV. 1678 г. се съобщава, че било заповядано във връзка с похода през текущата година да се наберат от Скопско и изпратят с армията 29 души лагъмджии.⁵ Все с подобна служба в армията по време на поход били заангажирани и 20 души белдари от Пиротско.⁶ В един ферман от 1684 г. се нарежда от Пловдивско, Софийско и Пиротско да се излъчат 110 души белдари, тъй като те са необходими за работа в бойниците по време на похода през пролетта.⁷ При строежите на укрепления, ровове и

¹ Д. Шопова, пос. съч., стр. 72—73, № 54.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Вд 100/25, лист 1.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин—население, I. И. 3. а. 2. а., Авариз, 8 сафар 1128 г.

⁴ Д. Шопова, пос. съч., стр. 22—23, № 12.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Скопие—кадия, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 19 реби II 1089 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пирот—кадия, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 5 рамазан 1096 г.

⁷ Софийски кадийски регистър № 7, лист 65-6; срв. Минало, I, кн. 1, стр. 34.

пр. във време на война са били набирани не само специалисти, но и обикновени работници. Така в летописните си бележки Жендо Вичов разказва за тия тежки задължения на българското население през Кримската война. „И на 1853 г., юни месец, дойдоха от царска страна двама бимбашии да правят окопите на Котел: ходиха два—три дни и като видяха точно къде ще се правят, определиха да излизат от Котел всеки ден по 300—400 души, докато се направят. И от казата събраха до 500—600 души и станаха всичките до 1000, защото [турчинът] препираше и ги искаше да се свършат до 15 дни. Затова работиха дори до есента... Пак в това същото лято (1854 г.) бяха поискани от Котел около 200 души прислужници да слугуват на царската войска и на френците, и на англизите.“¹ Дори по време на Руско-турската освободителна война българското население било заставащо насилствено да прави укрепления и да подпомага турската армия въпреки упоритата съпротива на това население и енергичното съдействие и помощ, което то оказвало на освободителите-руси. Така в една телеграма до търновския мутесарифлък се нарежда незабавно да се съберат работници за шипченските укрепления.² От друг документ, издаден на 11. VI. 1877 г. до Търновския каймакамлък, узнаваме, че най-строго се изисква да се съберат 150 души работници за изграждане на шипченските укрепления.³

От наличните материали е съвсем очевидно, че участието на населението при строеж и поправка на крепости било твърде важна повинност, непрекъснато налагана от османската държава. Честите и настоятелни заповеди за събирането на джерахори, ренчбери и обикновени работници са известно указание за това, че държавата отдавала голямо значение на този род повинности. Това значение нараснало особено през периода на упадъка и честите военни поражения на Османската империя. Войните със Средна Европа и нееднократното проникване на чужди войски, особено в северозападните европейски владения на Турция, я заставявали непрекъснато да поддържа в изправност и да поправя крепостите в тази област. С оглед на това не са случайни непрестанните и многогодишни строежи и ремонти в такива важни стратегически пунктове като белградската, нишката и видинската крепост, където отдавали принудителния си труд толкова голям брой жители от българските земи. Поради честите войни на империята с Русия в края на XVIII в. и през XIX в. много чести ремонти били правени в силистренската и варненската крепост и във връзка с това били набирани за всевъзможни повинности там голям брой работници. В потвърждение на това с изрична заповед до търновския войвода от 1832 г. се нарежда да се съберат от Търновско 300 майстори-зидари, които да довършат работата по строежа на варненските казарми и укрепления. Според документ от 1837 г. било определено през миналата година да се съберат за работа по строежите във варненската крепост голям брой работници.

¹ СбНУ, XII, 1895, стр. 370, 373.

² Тн 33/18.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново—мутесариф, I. Освободителна война, 11. VI. 1877 г.

от следните места: от Шумен, Никопол, Ловеч, Враца, Севлиево, от Първа софийска околия, от Пловдив, Бяла и пр.¹

Населението било натоварено много често и със задължението да разчиства, поправя или прокарва пътища. Тази повинност се е практикувала най-вече по време на война, когато ставало наложително необходимо да се осигурят хубави пътища за преминаващата армия. Събирането на хора за изпълнение на тия тежки задължения било възлагано също на нарочни мубашири. Именно до мубашира, който трябвало да организира разширяването и разчистването на пътищата от долината на Доспат до Серес, и до бившия назър Ахмед е отправена една интересна заповед от 16. VII. 1715 г., съдържаща сведения за този род повинности на зависимото население. В заповедта се съобщава, че поради отправянето на султанската армия в поход било необходимо да се разчисти и поправи пътят от Доспат, гдето бил отседнал султанът, чак до Неврокоп, и то до 22. VII. същата година, и от Неврокоп до Серес — до 27. VII. Понеже времето било малко, нарежда се освен 500-те работници от Серес да се съберат от този край още и значителен брой други работници, които денонощно да работят по оправянето на пътя.² Заповед със същото съдържание била отправена до серския кадия, кетхуда ери, векилите на еничарския сердар и служебните лица на вилаетското аяни. Настоятелно се изисквало от населението да изпълни незабавне своите „султански повинности“ (hidmet-i humayun). С ферман до софийския кадия, до мютеселима, аяните и други служебни лица от 5. V. 1718 г. се заповядва със съдействието на мубашира и местните власти да се излъчат 800 души работници и необходимият брой дюлгери, които да работят по разширяването и разчистването на пътя София—Берковица.³ От друга подобна заповед, издадена в Цариград на 14. II. 1738 г., узнаваме, че поради проектирания през пролетта поход било необходимо да се поправят пътищата, калдърмите и мостовете, да се почистят и изравнят блатистите и гористите места и пропасти между Одрин и крепостта Ниш, отдето щяла да мине армията. Нарежда се до кадиите от околията вдясно и вляво по пътя от Одрин до Ниш да заставят населението от тия околии час по-скоро да извърши необходимите поправки.⁴ С подобна заповед от 16. II. 1738 г. до кадиите в околията от ляво и дясно по пътя от София до Видин и Никопол, до мубашира Халил, до кетхуда ерите, еничарските сердари и до служебните лица на вилаетските аяни се съобщава, че армията, която ще се отправи в поход през пролетта, вероятно ще мине през София към Видинско и Никополско, и то може би през Ченгенедербент, Казуя (?), с. Клисура (с. Бързия, Берковско), с. Гозялъс (?), през мензила Медковец, през Смърден (с. Смърдан, Видинско) и Сивул. За да се улесни преминаването ѝ, във фермана се изисква незабавно да се оправят пътищата,

¹ ДБИ, III, стр. 160, № 290; стр. 217—218, № 402.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Серес — кадия, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 14 реджеб 1127 г. Документът е черновка на самата заповед, силно повреден, прояден от книжни червеи и труден за разчитане.

³ Сф 22/3.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 7-6, док. I.

да се разчистят горички и калдъръми, да се изравнят блатистите места, да се поправят мостове и пр.¹

През XIX в. населението е било натоварвано още повече и още по-често със задължението да строи и оправя пътища из страната. Разширеният търговски обмен в империята налагал благоустрояването на старите пътища и прокарването нови, свързващи селищата с нараснало стопанско значение. В един документ от 1863 г. се съобщава, че населението от с. Чупрене и с. Търговище трябвало да построи и изравни пътя между тях, а населението от Ломско — да направи пътя от с. Търговище до Видин. В този смисъл е писано до мюдюра. Нареща се да се започне работа, като се набавят инструменти и барут и се насече дървен материал от близката планина.² В едно дълго изложение от белоградчишкия каймакам до видинската полиция, издадено на 28. IX. 1863 г., се отбелязва следното: определено било населението от околията да построи и разчисти шосето Истолова и пътя Ниш—Видин. Чорбаджиите от околията обаче взели разрешение от мюшира, щото пътят от Чупрене до Попадия-караколу да се построи от населението на други околии. Впоследствие дошъл инженер и населението се заело със строежа, като съответно била изпратена за това и мазбата на мюшира.³ С телеграма от 1864 г. агата, назначен по пътните строежи, донася, че ломският път бил изравнен. Останала работа по мостовете и застилането им с пясък. Частите от врачанския път чак до берковската граница били направени. Агата добавя, че на другия ден ще заставят населението да изравни пътя, а после по същия начин ще направят пътя между Св. Никола и Чупрене.⁴ От документите, които осветляват същността на тази тежка повинност, се вижда ясно, че местната турска власт предварително определяла съответната част от известен път, която населението от дадено селище трябвало да отработи задължително. Това задължение оставало в сила дори в случай че съответното селище било прехвърлено административно към друг район. От писмо на берковския каймакам до видинския каймакам от 1866 г. се узнава, че жителите на селата от Ломско, които са прехвърлени към Берковско, имат от миналата година задължението да изработят определените им части от строящия се път в Ломско. Искане се нареждане и жителите, прехвърлени административно от Берковско към околните кази, да изработят полагаемите им се части от чупренския път.⁵ В телеграфическо послание от 1866 г. се съобщава, че прехвърлените към Берковско жители имат неизработени дялове от пътя, които не могат да се довършат от селяни, присъединени от Берковско към Ломско, понеже те са заети със застилане на

¹ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 1-6, док. II.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Белоградчик — мюдюр, I. Държавни строежи, 21. X. 1863 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — полиция, I. Държавни строежи, 28. IX. 1863 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, I. Държавни строежи, 7. VIII. 1864 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — каймакам, II. Задължения на раята към държавата, 11. IV. 1866 г.

пътя.¹ Натоварените с посочената повинност селяни били събирани и отвеждани на обозначените за тях дялове от пътя от определени органи на властта. В една телеграма от 22. X. 1874 г. изрично се заповядва изпратеният сювари онбаши да събере селяните, които ще дойдат от Бабадаг, и да ги заведе на дяловете от пътя за Исакча, гдето трябва да изработят повинността си.²

Организирането на работата по пътните строежи ставало вече по модерен начин със съдействието на инженери — най-често чужденци, — които предварително маркирали пътя. В телеграма до видинския мутесариф от 1874 г. се съобщава, че половината от пътя, който започнал да се строи от Оряхово до границите на Врачанския район, не е маркирана с колчета, а и в маркираните места землените работи не са започнали. След 6 дни населението ще бъде изведено на принудителна работа по този път. Заповядва се инженерът да маркира пътя, за да не бъдат пропуснати без работа дори и предстоящите християнски празници.³ В документ от 8. III. 1876 г., адресиран до каймакама в Берковица, се нарежда да се изпрати запис с четирима души работници, които да изпълнят своята повинност (*amele-i mükelefe*) в услуга на инж. Сениговски по измерване на пътищата от Лом до Софийски район.⁴ През годините непосредствено преди Освобождението населението в много български райони е било буквално съсипвано от непрекъснатата принудителна работа по пътни строежи. Това личи добре от редица документи. Така в един от тях, издаден на 13. IX. 1876 г., се съобщава, че пътищата не били поправяни досега и имало много незапълнени изкопи и развалени канали и мостове. Ето защо след вършитба и гроздобер, ако позволява времето, населението трябва да запълни изкопите и да подмени незабавно изгнилия дървен материал на мостовете и каналите.⁵ В телеграма на белградчишкия каймакам от 9. III. 1876 г. се донася, че населението от 13 села в околията с инструменти и коли, с дъски и с храна за 5 дни ще бъде в четвъртък рано на работа по строежа на пътя при Видбол.⁶ В друг документ, отправен до тревненския мюдюрлюк от 1877 г., се съобщава, че било необходимо да се изравни пътят за тамошните рудници. Иска се час по-скоро да се вземат от съседните села работници, които да направят само за 15 дни пътя от рудниците до тревненското шосе.⁷

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — каймакамлък, II. Задължения на раята към държавата, 12. IV. 1866 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Кюстенджа — каймакам, I. Държавни строежи, 22. X. 1874 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, II. Ангари. 12. V. 1874 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Берковица — каймакам, II. Задължения на раята към държавата, 8. III. 1876 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесарифлък, I. Държавни строежи, 13. IX. 1876 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, II. Задължения на раята към държавата, 9. III. 1876 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново — мутесариф, I. Държавни строежи, 19. V. 1877 г.

В много случаи турската власт полагала грижи дори да покаже, че тия трудни и неприятни повинности били посрещани от населението едва ли не с радост и то просто „измолвало“ от управниците разрешение да ги извършва. Така в един документ от 1866 г. се отбелязва между другото, че берковското население „измолило“ от чиновника при пътните строежи колагата Шакир ефенди самò да изравни и почисти пътя.¹ В цитирания вече документ от 1863 г. изрично се подчертава, че населението на Белоградчишко „с благодарност“ се заело да построи и разчисти шосето Истолова в Белоградчишко.² Често населението в българските земи през XIX в. е било задължено да извършва редица повинности около строежа на телеграфи, когато в Османската империя била въведена и тази придобивка на техниката. Така напр. в 1877 г. населението в Бабадажко е било заставено да насече от бабадажката гора както миналата година дирекци за поправяне на телеграфните пътища в Тулчанско.³ В друг документ, издаден няколко дни по-късно, се определя и какви да бъдат директите, които тамошните жители ще нарежат под надзора на съответните чиновници.⁴

Чрез системата на принудителните тежки повинности били строени и поправяни малки и големи мостове навсякъде, където се явяла нужда. Това се потвърждава от редица турски документи. Така според един документ от 6. I. 1695 г. за поправянето на моста на р. Карасу между Енидже Карасу и Правище от местното население трябвало да се набавят строителни материали чрез системата на ишира. Същото население трябвало да участвува принудително в ремонтната работа. За тази цел било определено от Демирхисарско, Серско, Мелнишко и др. да се съберат дърводелци и майстори, които правят пирони.⁵ В една заповед от 20. X. 1744 г. до софийския и други кадии се съобщава, че е донесено в двора за това, че големият мост на река Искър при София се е разрушил от придошлите води. През 1730/1731 г. той пак е бил поправян чрез принудителната работа на населението от Софийско и от близките околии. До върховната власт е отправена молба и през тази година мостът да се оправи от същото население. След като била направена справка в баш мухасебето и се установило, че и през 1730/1731 г. мостът е бил поправян с труда на местното население, в заповедта се нарежда ремонтът на посочения мост пак да бъде възложен на жителите от Софийско и близките кази.⁶ В документ от 10. IX. 1744 г. се съобщава, че местното население е било натоварено с поправката на разрушения от

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесарифлък, тахрират, 6. VII. 1863 — 24. V. 1864 г., № 19 от 28 мухаррем 1280 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — полиция, I. Държавни строежи, 28. IX. 1863 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Кюстенджа — каймакам, II. Задължения на раята към държавата, 8. III. 1877 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Бабадаг — каза меджлиси идаре, II. Задължения на раята към държавата, 31. III. 1876 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — кадия, I. М. Държавни строежи, 20 джемази I 1106 г., № 2.

⁶ Софийски кадийски регистър 312/7, лист 7-а, док. I.

проливен дъжд мост на Искъра при Горубляне, Софийско. Съставен бил списък с обозначение на дървения материал, колите и ренчберите, необходими за ремонта.¹

В народния епос е запазен споменът за тия тежки повинности на населението. Ето какво разказва една народна песен:

От царя ферман довтаса
във това село голямо:
да се съберат, наберат
дор триста кардаш майстори
с петстотин калфи, чираци
Павла кюприя да градят
на тая вода Еркене.
Ако кюприя не изградят,
той ще ги, царя, погуби!

След получаването на султанските заповеди за набиране на хора, които да изпълняват тежките повинности около строежа на крепости, мостове и други обществени сгради, обикновено местните власти и изпратеният за целта мубашир незабавно пристъпвали към изпълнение на задачата. Административните и полицейските органи осигурявали чрез грубо насилие принудителното участие на зависимото население в тежките строителни мероприятия на османската феодална държава. Своевременно кадиите пък изпращали илями до върховната власт, с които донасяли, че са получили заповедите и във връзка с организирането на държавните повинности и че са се заели с изпълнението им. В един такъв илям от 26. I. 1720 г. старозагорският кадия съобщава в Цариград, че в околията се получила заповед да се наберат оттам 40 тухлари, които да се изпратят преди невруза (22. III.) да работят при строежите на нишката крепост. Тая заповед била обявена на населението и на вилаетските аяни и били взети мерки да се съберат и изпратят исканите работници.² Все в този дух и по този повод са написани и илямите на кадията на Хайреболу от 7. I. 1720 г., на лозенградския кадия от 13. I. 1720 г. и на чирпанския кадия от 11. II. 1720 г., от които околии се изисквали 20 тухлари.³ В иляма на одринския кадия от 4. I. 1720 г. се отбелязва пък, че във връзка със същите строежи било наредено от Одринско да се съберат 70 души каменари. Кадията донася, че броят на тия лица бил разпределен, както следва: от селата в околията трябвало да се вземат 24 каменари, а от придадените към Одрин селища — 46 каменари.⁴

Задължението на зависимото население да дава своя труд при изграждане на обществени постройки и при прокарване на пътища е добре познато във Византия и в средновековната българска държава. Принудителният труд, който населението е било заставено да извършва при строеж на крепости, е бил много важна тежба, наречена *кастрохитиѡа*.⁵ Честите външни нападения прину-

¹ Софийски кадийски регистър 312/7, лист 4-6, док. I.

²⁻⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, ОАК 254/15, № IV, VI, VIII, I, X.

⁵ За *кастрохитиѡа* вж. Χαπαλατος, op. cit., S. 46-47; Ив. Дуйчев, Македонски преглед, XII, кн. 2, стр. 141; А. Соловјев и В. Мошин, пос. съч., стр. 379, 452; П. Тивчев, пос. съч., стр. 14; Fr. Dölger, op. cit., S. 62; Законски споменици српских држава средњега века, прикупио и уредио Ст. Нова-

ждавали както Византия, така и средновековна България да поддържат в пълна изправност старите крепости и да изграждат нови стратегически пунктове. Това се осъществявало само чрез строителните повинности и ангарии на зависимото население. Византийските извори споменават още и друга принудителна работа за държавни нужди, а именно *ὄδοστρωσία* и *γεφυ.αί* — строеж на пътица и мостове¹. Все от този род било и друго задължение на византийското зависимо население — да участва в строежа на морски съдове — т. нар. *κατεργασία*.² Както много други данъчни институции и порядки и тези повинности и ангарии във Византия и средновековна България са били запазени, усвоени от турците и изпълвани в течение на векове. Като се има пред вид, че населението в българските земи, най-вече българският народ, е било заставено да изпълнява повинности при строежа почти на всяка по-значителна обществена сграда по време на турското владичество, не е пресилено да се изтъкне, че голямата част от османските архитектурни паметници в България, макар и чужди по облик и замисъл, са до голяма степен дело на нашия народ.

Много често населението от различни области в българските земи е било натоварвано и с друга повинност — задължението да приготвя в големи количества пексимет или хляб. Тази повинност обслужвала предимно османската армия по време на нейните военни експедиции или непроизводителното население в столицата. Когато изниквала нужда от снабдяване на войските и столичния град, с нарочни заповеди се нареждало жителите на определени селища или околии да изпекат в кратък срок сухари. Тия сухари се приготвяли най-често от зърнените храни, изкупени по-рано или в момента от същото население като ишира. В такива случаи експлоатираната класа в българските земи под турска власт е била натоварена с двойно бреме — не само да предава за държавни нужди храните си, изкупени на нищожни цени, но и да носи повинности, свързани с подготовянето на хранителните доставки. Тази практика се разкрива ясно в редица турски документи. Така напр. в един ферман от 26.XII. 1692 г. до свищовския кадия, до кетхуда ерите, еничарските сердари и служебните лица на вилаетските аяни се съобщава, че за дажбите на войските, които ще участвуват в похода през идващата пролет, било нужно да се достави пексимет. С оглед на това нарежда се да се изкупят оттам определените за 1692/1693 г. 2500 килета брашно ишира и от тях населението в Свищовско да изпече незабавно по фурните из села и градове 1000 кантара пексимет. Заповядва се още пексиметът да се прекара до Никопол-

к о в и ъ, крѣ. 5. Београд, 1912, с. 401, XI, 411, IV, 420, IV, 436, XI; Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског. Београд, 1898, чл. 127, стр. 223. Срв. Д. Ангелов, пос. съч., стр. 46. Във Виргинската грамота на Константин-Асен и в Зографската грамота на Иван-Александър се отбелязва, че селяните в съответните манастирски владения се освобождават от задължението да дават своя труд за изграждане на крепости. (Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 62, 63, 75).

^{1—2} Fr. Dölger, op. cit., S. 62; Miklošich—Müller, op. cit., VI, p. 47, 121; П. Тивчев, пос. съч., стр. 16.

ското пристанище, където да се предаде на съответния мубашир.¹ От деркенера в друг документ от 7. II. 1724 г. узнаваме, че за нуждите на известен пункт, който охранявал крепостта Трапезунд, било заповядано от пристанището Бургас да се изкупят 12 500 килета пшеница като ищира и от тях да се приготви чист и качествен пексимет.² Със заповед от 1691 г. до кадиите на Солун, Авратхисар и Енидже Вардар, до кетхуда ерите, еничарските сердари и служебните лица на вилаетските аяни, до назначения по печенето на пексимет се нарежда от изкупеното в споменатите кадийски околии брашно мубая да се опече в същите тия околии пексимет, както следва: от 5000 килета брашно, иззето в Солунско, да се приготвят 2000 кантара пексимет, а от околията Енидже Вардар от 3000 килета брашно — 200 кантара пексимет. На кадиите и мубашира се нарежда да разпределят изкупеното брашно между живеещите в селата хлебари и геврекчии и да се изиска незабавното изпичане на сухарите.³

В много случаи населението е било заставяно дори само да строи фурни за приготвянето на пексимета. Тия фурни най-често били предназначени за мензилите по големите военни пътища, откъдето минавали войските по време на поход. Понеже тия войски отсядали именно по мензилите, най-удобно е било за осигуряване на постоянното им продоволствие именно там да има фурни. Това се потвърждава и от една заповед от 16. IV. 1738 г. до кадиите по пътя София—Никопол, до кетхуда ерите, еничарските сердари и служебните лица на вилаетските аяни. В нея се съобщава, че по стар обичай на населението в посочените околии се заповядвало да изгради фурни за изпичане на хляба, с който щяла да се продоволствува по мензилите из пътя София—Никопол армията, участваваща във войната през текущата година (Австро-руско-турската война). Определя се фурни да бъдат 60 на брой, всяка с точно определени размери. Ферманът подканва изпълнението на задачата да не се забавя.⁴ Все във връзка със снабдяването на армията през същата година била изпратена друга заповед от 21. IX. 1738 г. до кадиите по пътя от Цариград до София, до мубаширите, натоварени с уреждането на мензилите за войската, до кехаите, еничарските сердари и служебните лица на вилаетските аяни. В заповедта се съобщава, че армията трябвало да се отправи откъм Ниш за Цариград. Поради това нарежда се където по-рано е имало фурни, да се поправят от раята, тъй като тия фурни били нужни за изпичане на войнишките даджи хляб. Същевременно се изисква и незабавното изпълнение на закупката от брашно, ечемик, дърва, слама и сено.⁵ В случаите, когато държавата се нуждаела от изготвяне на такива големи количества хляб, в по-значителните селища тя възлагала те-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Свищов — кадия, I. К. Държавни доставки, 17 реби II 1104 г.

² Бр 3/1.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — кадия, V. Военно снабдяване, 29 реби I 1103 г.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 10-б, док. I.

⁵ Софийски кадийски регистър 20, лист 3-а, док. I.

гобата по изпичането на хляба най-вече на хлебари-специалисти. Определял се известен брой фурни, които задължително трябвало да пекат изключително за държавни нужди. Това се разкрива добре в един документ от 4. III. 1689 г., в който се съобщава, че поради войната (очевидно Австро-турската война) през 1688/1689 г. в Одрин трябвало да се подготвят 53 фурни, за да изпичат хляб за нуждите на армията. Документът представлява списък с имената на фурнаджиите, броя на фурните и поръчителите, определени като гарантите за сигурното изпълнение на посоченото задължение.¹

Освен всичко това населението в българските земи периодически е било заставяно да изпраща хора, които принудително да обслужват кораби и шлепове като веслари, кормчии, товарачи или обикновени бурлаци (кюрекчии, дюменджии, престойки, земаници и джерахори). Много често за изпълнението на тия твърде тежки повинности били изисквани жители от най-отдалечени райони и откъсвани от семействата им в течение на цели месеци. Натоварените със задължението да извършват служба на веслари в султанския флот били събирани ежегодно чрез нарочно изпратен в селищата чиновник, който действувал с помощта на местната административна власт. Обикновено на всеки 20 къщи се вземал по един човек. Останалите 19 къщи били заставяни да дадат средства за издръжката на този веслар в продължение на 6 месеца.² Още пътешественикът Dernschwam в средата на XVI в. съобщава за тази трудна повинност на населението в българските земи, и то в такива краища, които били далеч от крайбрежието на стотици километри. Така, описвайки селището Цариброд, Dernschwam отбелязва, че оттам ежегодно бил изпращан по един веслар, за да отбие повинността си като гребец в султанските галери. Селото било задължено пък да плаща за неговата издръжка по 2000 аспри. Всяка година от Цариброд и околността му били изпращани по 5 души такива веслари.³ В един ферман от XVI в., отправен до солунския санджакбей, се споменава между другото и за тази повинност на тамошното население.⁴ С нарочна заповед от 29. VII. 1565 — 18. VII. 1566 г. до редица санджакбейове и между другото до санджакбея на Охрид се съобщава, че е изпратено служебно лице, което да организира набирването на веслари от този край, защото скоро султанският флот щял да излезе в открито море. Заповедта предупреждава санджакбея да вземе всички мерки за изпълняване на тази задача, да не предоставя всичко на служебното лице, изпратено с тази цел, нито само на кадиите. Ферманът завършва със заплахата, че санджакбейт ще бъде наказан, ако весларите от подведомствения му район не бъдат своевременно изпратени.⁵ Подобни заплахи съ-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — кадъаскер, V. Военно снабдяване, 18 джемази I 1110 г.

² Срв. I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948, s. 482—483. H. Hadžibegić, Tri fermana iz prve polovine XVI stoljeća. Prilozi za orijentalnu filologiju. . . II, p. 91—92.

³ H. Dernschwam, op. cit., S. 255—256.

⁴ H. Hadžibegić, op. cit., p. 93.

⁵ I. H. Uzunçarşılı, op. cit., s. 514.

държа и друга по-късна заповед от 1574 г. до санджакбейовете на Скопие, Кюстендил, Призрен, Дукакин (Югославия), Искендерие (Шкодра) и Елбасан (двете последни в Албания). В заповедта се изтъква, че до съответните кадии повторно били изпратени нареждания да се излъчат веслари от населението, тъй като това е крайно необходимо. Заповядва се да се окаже съдействие при събирането на тия веслари и да се внимава те да не бъдат в по-малък брой и да не закъснеят. (Ihraci ferman olunan kürekçiler geç veya eksük ihraç olunmakdan ziyade ihtiraz eyleyesiz.) Заповедта завършва пак със заплахи към съответните длъжностни лица, в случай че те проявят небрежност.¹ Тия заплахи и настойчивият тон на цитираните заповеди сочат ясно до каква степен османската държава се е нуждаела от този род принудителна работа на зависимото население. От един илям на пловдивския наиб от 1659 г. научаваме, че от Пловдивско по това време също били събрани веслари, 17 души от които избягали или умрели.² В заповед от 3. V. 1722 г. до хърсовския капудан се нарежда да вземе мерки незабавно да се съберат от този край 30 души здрави и работоспособни кормчий и веслари, които да обслужват шайките (вид кораби), участващи при строежите на видинската крепост. Заповедта изрично изисква всички да са своевременно налице на посоченото място.³

Все във връзка с обслужването на кораби са били и повинностите на т. нар. земаници и престойки. Славянските наименования на тези повинности са известно указание за това, че те са съществували може би и в средновековната българска държава, а впоследствие са били възприети от османските завоеватели и включени в тяхната данъчна система. Редица турски документи хвърлят светлина върху тия интересни повинности. Така в един документ от 26. V. 1686 г. се съобщава, че през текущата година водите на река Дунав били намалели и корабите, които пренасяли храни и припаси за снабдяване на воюващата армия, били затруднени при пътуването си от водовъртежи. Поради това налагало се да се съберат земаници в помощ на корабоплаването, и то в по-голям брой от други години. В документа се сочат казите, отгдето трябвало да се наберат въпросните земаници. Покрай няколко околии в Румъния тук се изброяват и следните околии в българските земи и някои гранични райони: околия Кладово, отгдето трябвало да се вземат 150 души земаници, Видин—100 души, Поломие — 40 души, Тимур — 80 души, Исферлик — 50 души, Яна — 50 души, Берковица — 100 души. Всички изброени в документа околии трябвало да дадат 1370 земаници.⁴ Според няколко хюджета от 1691, 1699 и 1720 г. за обслужване на кораби, които пренасяли държавни храни по Дунава до Видин или до Белград, били използвани от онези райони първия път 56 души

¹ Д. Шопова, пос. съч., стр. 40—41, № 27.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив — наиб, П. А. Зависимо население, 8 реджеб 1069 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVIII 6/89.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—кадия, П. А. 1. Задължения на раята към държавата. 3 реджеб 1097 г.

престойки, втория — 12, третия — 12, а четвъртия — 13 души.¹ С ферман от 24. II. 1689 г. до кадияте, войводите и управителите на пристанищата, до аяните и служебните им лица по течението на река Дунав от Силистра до Кладово се съобщава, че изкупеното наскоро жито, предназначено за хамбарите в белградското пристанище, трябвало незабавно да се превози преди настъпването на зимата. Капитаните на корабите обаче били затруднени в това отношение поради липсата на работници, които да съдействуват при натоварването и превозването на храните. Събираните досега работници бягали поради зимните студове. Във фермана се нарежда да се съберат от населението престойки, без обаче да се упражнява масилие.²

Тежка повинност във връзка с корабоплаването са изпълнявали и т. нар. джерахори. Те били заставяни най-често да помагат при извличането и тегленето на корабите — задължение, което напомня тежката служба на бурлаците в дореволюционна Русия. Това личи добре от един илям на русенския кадия от 15. VII. 1673 г. В него се съобщава, че пристигнала заповед с нарочен мубашир да се съберат от Русенско 40 души джерахори, годни да теглят кораби, и двама души *baş ve buğ*, които били необходими във връзка с превозването на храни с кораби от Исакча до местността Чучура.³ В Софийския турски архив са запазени цяла редица тезкерета, които удостоверяват, че голям брой джерахори, събрани от Влахия, са изпълнили службата си (*hidmet-i padişahi*), като подпомагали корабите, натоварени с държавни припаси за джебехането, да преминат през водовъртежите при Железни врата.⁴

Принудителният труд на зависимото население е бил използван от османската държава и по други поводи, и във връзка с други нужди. Понякога българи от далечни краища били изпращани в столицата, за да извършват като ангария всевъзможни селскостопански занятия вероятно в личните имения на султанския двор и висшата аристокрация. В потвърждение на това напр. пътешественикът *Dernschwam* разказва, че около Ниш видял много българи, „които ни настигнаха по 20 души в група. Те вече девет дни са вървели денонощно от Цариград, където били извикани да работят ангария за нуждите на султана и пашите, а именно да късят сено, да жънат и т. н.“⁵ В други случаи пък населението в българските земи е било заставяно да извършва принудителна работа в полза на султанския двор по време на лов и да участва в самите ловни хайки. Това се разкрива ясно в една заповед на султан Ахмед I до одринския кадия от 11. XII. 1613 г. В нея се нарежда във връзка с

¹ Неиздадени документи от Ор. отдел, Видин — пристанище, I. И. З. Разходи — навло, 2 мухаррем 1103 г.; Силистра — кадия, I. И. З. Разходи — навло, 6 шеввал 1110 г.; Видин — кадия, V. Военно снабдяване, 15 рамазан 1132 г.; Силистра — кадия, I. И. З. Разходи — навло, 1116 г.

² Видински кадийски регистър 13, лист 20-а, док. I.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе — кадия, I. Л. Транспорт—бурлаци, 30 реби I 1084 г.

⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Видин — население, I. К. Държавни доставки, 16 зилкаде 1136 г., а, в, ж.

⁵ H. *Dernschwam*, *op. cit.*, S. 255.

организирането на предстоящия султански лов с ловни хайки да се съберат от Одрин и околията всички кяфири, годни да мятат боздугани, и младежи мюсюлмани, които да бъдат заведени при авджибашията в местността Хамзабейли. Тия хора трябвало да вършат според нуждата това, което им се каже.¹

Понякога населението било заставяно да извършва известни повинности в услуга на османската армия. Най-често тия повинности са били използвани при организиране на походи или по време на самите военни действия. Така от едно изложение на райата от вакъфа на Гази Михал бей в Одрин узнаваме, че част от нея била натоварена със задължението да участва при пренасянето на снарядите в Малък Самоков (сега в Турция).² В нарочна буюрултия на главната квартира до софийските власти от 1798 г. се нарежда от Софийско да се съберат 2000 души, за да извършват известни технически длъжности покрай оръдията.³

Наред с всички тези задължения зависимото население в българските земи е било принудено да дава и добитък си за изпълняване на някои държавни повинности. Използуването на добитък за такива повинности е познато във Византия и в средновековната българска държава.⁴ Във Византия тия задължения са били налагани най-често във връзка с нуждите на армията. В редица средновековни български грамоти, с които се утвърждава имунитетът на различни манастирски феодални владения, зависимото население, подвластно на тия владения, се освобождава от всевъзможните държавни ангарии и повинности, а между другото и от задължението да дава добитък си за извършване на принудителна работа в полза на държавата. Така в известния „сигилий на деспот Алексис Слав“ от 1220 г., с който се потвърждавали правата на владенията на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“, манастирското население се освобождава от ангария, от разни епирии и между другото от задължението да дава добитък за държавна работа.⁵ С Ватопедската си грамота Иван-Асен II освобождава населението във владенията на манастира „Св. Богородица Ватопедска“ от разни данъчни задължения към държавата и между другото — от ангарии и от повинността да дава конете, воловете и ослите си за държавна работа.⁶ Почти същото се предвижда и в Мрачката грамота на Иван-Александър, и в Рилската грамота на Иван-Шишман.⁷ Обстоятелството, че потвърждавайки имунитета на посочените феодални владения, централната власт освобождавала манастирското населе-

¹ А. Refik, *Istanbul hayatı*, I, Istanbul, 1930, s. 47, № 90.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — население, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 8 сафар 1128 г.

³ Д. Ихчиев, пос. съч., СбНУ, т. XXIV, стр. 104, № 91.

⁴ Срв. F. G. Dölger, *op. cit.*, S. 61.

⁵⁻⁷ Ив. Дуйчев, *Из старата българска книжнина*, II, стр. 31—33, 41—42, 132, 180. В някои средновековни сръбски грамоти от XIV в., които се отнасят до Македония, се споменават подобни задължения на населението под името „понос“ — принудително пренасяне на различни товари, и „провод“ — принудително доставяне на превозни средства и добитък. Т. Тарановски, *Историја српског права*, I, Београд, 1931, стр. 26, 59; *Законски споменици*, стр. 310, VIII, 456, IV, 614, XXXII, 680, XXI.

ние от държавни данъци и повинности, е указание за това, че тия повинности са били изпълнявани от зависимото население, над което държавата непосредствено имала власт. Без всякакво съмнение и този род повинности, изпълнявани във Византия и в средновековните балкански страни, са били запазени и доразвити от османските турци, тъй като се оказали особено необходими преди всичко за военните нужди на османската феодална държава.

Както при събирането на хора за изпълнение на другите държавни повинности, така и при реквизиране на добитъка за държавни нужди най-напред централната власт изпращала нарочни заповеди до административната власт в съответните области, отгдето трябвало да се набере исканият добитък. Същевременно били изпращани и мубашири, за да организират самото събиране. С такава именно заповед от 1582 г. до кадите на Скопие, Кратово, Враня и Струмица се нареждало по искане на великия везир Сиавуш паша да се събере принудително кираджийски добитък от подведомствените кадийски околии. Този добитък бил необходим, за да превози олово от Скопския кадълък, нужно за строежите, които извършвал споменатият Сиавуш паша. „Да не закъснявате във връзка с тази работа — завършва заповедта — и да проявите старание.“ (Husus-i mezbur avk ve te'ehir olunmayub ikdaminiz zuhure getüresiz.)¹

Най-често добитъкът бил вземан, за да извършва известни повинности във връзка с военните нужди на османската държава — превоз на бойни припаси и храни за армията, транспорт на оръжие и пр. С такава цел напр. с една заповед от 1688 г. до солунския мухафъз, до кадите в ония места на Солунски санджак и околностите, където имало товарни камили, до кетхуда ери, еничарските сердари и вилаетските аяни било изискано във връзка със султанския поход през пролетта да се съберат от тия райони 3000 товарни камили с 20 души камилари и да бъдат налице след невруза в полето при Одрин.² В един документ от 1713 г. се съобщава, че все във връзка с придвижването на султански войски от Одрин за Цариград от Димотишко били събрани сто коня. От тях 8 коня били използвани за нуждите на султанския обор, 2 — за нуждите на ахчибашията (военачалник от еничарския корпус), 1 — за чашнегира (дворцов чашник), 4 — за мекаребашията.³ Все за обслужване на армията по същото време били взети коне от с. Арнаут, Одринско, от Бабаатишко — 10 коня, от Видинско — 40 коня, от Чирменско — 21 коня и от одринските еснафи и околните села — 93 коня за използване в султанския обоз, от Пиротско — 150 коня; нарочно коне за впрягане в затворени коли от околията Фереджик — 3, от Кешан — 3, от Малкара — 5, от Кавак — 4, и пр.⁴ В цитираното вече изложение на раята от вакъфа на Гази Михал бей в Одрин от 1716 г. се съобщава, че тази рая била натоварена с тегобата да дава добитъка си за превоз на снарядите в Малък Само-

¹ Д. Шопова, пос. съч., стр. 57—58, № 41.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — мухафъз, П. А. Зависимо население, 5 джемази II 1099 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цг 33/5, № 41, срв. № 58.

⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Цг 33/5, № 63, 66, 45, 52, 55, 56, 57.

ков.¹ Според летописния разказ на Жендо Вичов по време на Кримската война населението от Котел било заставено не само да даде храни за войската, но и конете си. „[Дадохме]... и 20—30 коня заедно с хората, както ги казваха мекаре бегирлери, сиреч да слугуват на царската войска. И тъй много сиромаси хорица останаха без конете си.“²

Добитъкът на зависимото население бил използван в много случаи и в султанския обор за известен срок от време, след което бил връщан на стопаните му. Това се потвърждава от редица документи. Така напр. от едно тезкере от 1713 г. се вижда, че 36 коня, събрани от околията Махмудпаша Хаскъой, са изпълнили повинността си в султанската конюшня.³ В друго подобно тезкере от същата година се съобщава за коне, изпратени от Бургас да служат пак в султанския обор.⁴

Понякога добитъкът е бил използван и за невоенни цели — при извозване на строителни материали и извършване на строежи.⁵ В други случаи е бил натоварван с транспортиране на изкупени за държавни нужди храни. Така от един документ от 1691/1692 г. се вижда, че с тази цел били събрани и изпратени 146 товарни камили с юлари, които пренесли веднаж брашно от нишкия мензил до Белград и три пъти жито от Белград до Темешвар.⁶

Не рядко добитъкът на експлоатираната класа в българските земи под турско владичество бил използван да обслужва висши представители на местната административна власт. Така в един документ, в който са изложени разходите на Софийско за времето от Гергьовден до Димитровден 1744/1745 г., се споменава, че от населението били взети 40 коня за нуждите на някой си Кара паша.⁷

В по-редки случаи добитък бил събиран принудително и за съвсем извънредни и специални нужди. Така напр. според току-що цитирания документ от Софийско били взети коне за прекарване на някакви заточеници.⁸

При изпращането на добитъка и при приемането му в местоназначението били съставяни списъци с точни указания кому принадлежи този добитък. Препис от такъв списък с подписа на пиротския кадия намираме в софийския сиджил 1, лист 1-б, док. VII от 15. VIII. 1604 г. В списъка се изброяват конете, взети от София и предадени в Ниш, както следва: от Софийско на Тодор Иванов—1 кобила, на Юсуф — 1 кобила, на Петре —1 кобила, от Дупнишко на Мехмед — червен жребец, на Мюмин — 1 жребец, от Баня на Богдан — 1 сив кон. По тия списъци после добитъкът трябвало да се върне на неговите стопани.

В системата на разнообразните държавни повинности се включвало и задължението на зависимото население да дава и колите си

¹ Неиздаден док от Ор. отдел, Одрин — население, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 8 сафар 1128 г.

² СбНУ, XII, 1895, стр. 370—371.

³ и ⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, Цг 33/5, № 4, 49, 44.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — бина емини, I. И. 3. Разходи, 18 реджеб 1135 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 3/52, № 3.

⁷ и ⁸ Софийски кадийски регистър 312/7, лист 7-б, док I.

всякога, когато станело нужда, за обслужване на армията, транспортиране на държавни храни и военни припаси, при обществени строежи и пр. Набирането на всякакви видове коли и каруци от различни краища на българските земи ставало по определен начин, който съвпада до голяма степен с начина на събиране добитък и работници за държавни повинности. Обикновено централната власт изисквала необходимите коли с нарочни заповеди, изпращани до съответното място по мубашир, натоварен с организирането на тази повинност. С такава заповед от 18. IV. 1694 г. до кадията на Енидже Къзълагач (Елхово), до кетхуда ери, еничарския сердар и служебните лица на вилаетските аяни се нарежда от Къзълагачко да се съберат 15 волски коли — отгоре затворени и със здрави волове — за извозване на складирани държавни храни, изкупени от Старозагорско и Пловдивско, до нишкия мензил за снабдяване на армията, участваща в Австро-турската война.¹ С друга заповед от 1761/1762 г. до кадията на Ямболско и до служебните лица на вилаетските аяни се иска от Ямболско да се съберат и изпратят в армията за пренасяне на бойни припаси 100 коли с по 2 чифта волове.² Твърде характерна е и заповедта от 13. I. 1738 г. до голям брой длъжностни лица. С тази заповед се изисква незабавно да се съберат коли за обслужване на армията, и то въпреки възраженията на населението. Броят на колите е бил определен предварително и в заповедта се излага по следния начин: от Пловдивско — 600 товарни волски коли, 100 коня и 100 товарни камили с юлари, от Пазарджишко — 320 волски коли и 50 коня, от Разложко — 25 волски коли, от Старозагорско — 100 волски коли, 40 коня и 150 товарни камили с юлари, от Чирпанско — 45 волски коли и 50 товарни камили с юлари, от околия Енидже Къзълагач — 22 волски коли и 110 товарни камили с юлари, от Самоковско — 140 коли и 110 камили с юлари, от Ихтиманско — 30 коли, от Пиротско — 20 коли, от Берковско — 5 коли, от Знеполско — 5 коли, от Брезнишко — 5 коли, от околия Узунджаабад Хаскъй — 115 коли и 40 товарни коня, от Новозагорско — 45 коли, 40 коня и 50 товарни камили с юлари, от околия Акча Казанлък — 45 коли и 150 товарни камили с юлари, от Чирменско — 35 товарни коли.³

Колите се изпращали с колари, които били заставени да се грижат за тия коли и да се явяват с тях своевременно на местоназначението. От всяка каза се излъчвал по един арабаджибашия — началник на коларите. Понеже с течение на времето във връзка с непрекъснатите войни на империята тази повинност станала много тежко бреме за населението и коларите много често се отклонявали от задълженията си или бягали, турската власт се принуждавала да събира поръчители от същото население, което излъчвало и коларите. Тия поръчители ставали гаранتي на арабаджиите за точното изпълнение на техните обязанности. След пристигането на мубаширите с надлежна заповед за събиране на коли от известен район за-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 89/52.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII, 6/84.

³ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 3-б, док. I.

поведта се разгласявала всред населението. В шериятския съд представители на това население официално поемали задължението да изпълнят своевременно исканото. Кадията на съответния съд от своя страна уведомявал централната власт с илям, че населението ще изпълни определената му повинност. С участието на местната административна власт и на вилаетските аяни се съставяли списъци за разхвърлянето на исканото количество коли върху населението от различни селища. В тия списъци се обозначава не само броят на колите, но понякога и броят или имената на коларите и техните поръчители. В Ориенталския архив на ДБВК се съхраняват такива разпределителни списъци. В един от тях от 1686 г. е посочен броят на колите, които трябвало да се съберат от редица околии, както следва: от Никопол — 32 волски коли, Плевен — 5, Хоталич — 12, Търново — 50, султански вакъфи на Търново — 10, Свищов — 15, Ловеч и Етрополе — 2, Златица — 6, Враца — 5, Разград — 40, Русе — 30, Шумен — 20, Алаклизе — 10, Ескиджума — 10.¹ В друг подобен списък от 17. V. 1716 г. се изрежда броят на колите, изискани за бързото превозване на храни по мензилите от Ихтиман до Белград: от Берковица — 5, Търново — 200, Никопол — 80, Рахово — 13, Враца — 13, Ловеч — 30, Свищов — 60, Плевен — 30, Хоталич — 13, Ниш — 20, Изнебол (Знеполе) — 5, Враня — 7, Скопие — 25, Тетово — 25, Пирот — 25, Аладжахисар (Крушевац) — 7, Лесковац — 7, и пр. Всичко 565 волски коли.² В някои разпределителни списъци бил обозначаван броят на ханетата, възложени на отделни селища, и съобразно с тях — броят на колите, подлежащи на реквизиране. В един такъв списък от 6. IV. 1726 г. са изброени ханетата и колите, които се изисквали от редица села от Софийско, за да обслужват незавършените строежи на нишката крепост. Софийските махали трябвало да дадат 3 коли, а селата в околията — 17, и то както следва:

На Мехме́д ага³

Село Драгалевци — $4\frac{1}{2}$ ханета, Долни Лозен — $3\frac{1}{4}$ х., Панчарево — 1 х., Боруша — 2 х., Арайлово (Райлово) — $\frac{1}{2}$ х., Градоман — $1\frac{1}{2}$ х., Костинбродзир (Костинброд) — $\frac{1}{4}$ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На китапчи (?) ефенди

Село Курило — 3 х., Бухово — 4 х., Пасарел — 2 х., Кладница — $1\frac{1}{2}$ х., Елешница (Чанково) — $1\frac{1}{2}$ х., Лакатник — $1\frac{1}{2}$ х., Гурмазово — $\frac{1}{2}$ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На заима Хасан ага

Село Сеславци — $5\frac{1}{2}$ х., Диванедаут — 4 х., Богоров мензил (Горни и Долни Богров) — $2\frac{3}{4}$ х., Балша — 1 х., Обеля — $\frac{1}{2}$ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе — кадия, П. А. 1. Задължения на раята към държавата, 25 реби II 1097 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, София — население, П. А. 1. Задължения на раята към държавата, 25 джемази I 1128 г. Срв. и разпределителни списъци за коли от 1726 г. в Софийски кадийски регистър 306, лист 33-6, док. I.

³ Вероятно това е местният феодален владетел.

На кетхуда ери Хаджи Хасан ага

Село Горна Малина — $1\frac{1}{2}$ х., Бейлерчифтлиги (Симеоново) — $\frac{1}{2}$ х., Реброво — 1 х., Казичене — $\frac{3}{4}$ х., Безден — $1\frac{1}{4}$ х., Лесковдол — $\frac{1}{4}$ х., Биримирци — 1 х., Оградище — $1\frac{1}{4}$ х., Акданишменд — $2\frac{1}{2}$ х., Чеканчево — 1 х., Билюк — $1\frac{1}{2}$ х., Михалево (Михайлово) — $\frac{1}{2}$ х., Иставрач (Световрачене) — 1 х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На заим Ессеид Осман ага

Село Кривина — $\frac{3}{4}$ х., Радиви — $\frac{1}{4}$ х., Дивотино — $1\frac{3}{4}$ х., Славци (Славовци) — $1\frac{1}{4}$ х., Батулия — 1 х., Ярмиловци (Яржиловци) — $1\frac{1}{4}$ х., Мало Ярмиловци — $\frac{1}{2}$ х., Мирвяне — $1\frac{1}{2}$ х., Локорско — 3 х., Бутковци (вер. Богъовци) — $\frac{3}{4}$ х., Негован — 1 х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На Накиб ефенди

Село Железница — 6 х., Кремиковци — $1\frac{1}{2}$ х., Ботун (Ботунец) — 1 х., Долно Чепинци — $\frac{1}{4}$ х., Подуяне — 4 х., Раковица (Голяма Раковица) — 1 х., Загъзна (Загъжане) — $\frac{1}{4}$ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На Сагирлу Хаджи Хасан ага

Село Доганово — 3 х., Гьореджи (Сгледници) — 2 х., Долна Малина — 2 х., Биланци (вер. Билинци, Брезнишко, или Беланица, Радомирско) — $2\frac{1}{2}$ х., Гайтанево — $2\frac{1}{2}$ х., Карабулат — 1 х., Столник — 1 х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На Дервиш бей

Село Перник — мюсюлмани — $\frac{1}{2}$ х., Перник — немюсюлмани — 2 х., Кътина — 2 х., Храсник — $\frac{1}{2}$ х., Слатина — $1\frac{1}{2}$ х., Челопеч — 2 х., Хераково — $3\frac{1}{4}$ х., Голяновци — $1\frac{1}{2}$ х., Дръмша — $\frac{3}{4}$ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На назър Ахмед ага

Село Нови хан — 6 х., Търново (вер. с. Търновец, Радомирско) — 3 х., Орманлу (Лесново) — $4\frac{1}{2}$ х., Калкас (квартал в град Димитрово) — $\frac{1}{2}$ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На Елхадж Хюсеин ага

Село Негушево (?) — $2\frac{1}{4}$ х., Петрич (Петърч) — $\frac{1}{2}$ х., Мокач — $\frac{1}{4}$ х., Бане (може би Горна баня) — $1\frac{1}{2}$ х., Петрич (Петърч) — $\frac{1}{4}$ х., Батковци — $\frac{1}{4}$ х., Доброславци — $\frac{1}{4}$ х., Халкалу (Сливница) — $2\frac{1}{2}$ х., Хаджи Караман — мюсюлмани — $\frac{1}{2}$ х., Хаджи Караман — немюсюлмани — 2 х., Суходол — $\frac{1}{4}$ х., Църква — $\frac{1}{4}$ х., Витановци — $\frac{1}{4}$ х., Богоровпаша (Горни и Долни Богров) — 2 х., Враждебна — 1 х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На Хаджи Дервиш ага

Село Чуряк (Чурек)—1 х., Мошина (Мошино)—1 х., Мерджаб (?)—1 х., Бучина елхаджи (Бучин проход) — 1 х., Гниляне — 1 х., Лесуретна (?) — 1 х., Бусманци — 3¹/₂ х. Бистрица — 2 х., Богдан дол (Богданов дол) — 1¹/₂ х., Драгичево — 1 х., Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На спахията Юсуф

Село Устоглан — 2 х., Обрадовци — 1/4 х., Орландовци—1/4 х., Градец — 3/4 х., Храбска (вер. Храбърско) — 4¹/₄ х., Чукурово — 2 3/4 х., Хюсеинлу — 2¹/₂ х., Искрец — 1¹/₄ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На доганджи Махмуд ага

Село Батановци—2¹/₄ х., Златуша—2 х., Нагул — 2¹/₄ х., Мешница — 2 х., Горни Лозен — 5¹/₂ х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На Азиз заде Хаджи Мустафа

Село Горубля (Горубляне)—3³/₄ х., Орман—1³/₄ х., Мусакъой (Мусачево, сега с. Маслари) — 2¹/₄ х., Коджа Ахмедлу (може би с. Петково)—мюсюлмани — 1/2 х., Коджа Ахмедлу—немюсюлмани—2 х., Драгошинци — 3/4 х., Земиане — 1/2 х., Кючукубе—2¹/₂ х. Всичко—14 ханета. Коли — 1.

На спахията Махмуд

Село Новосел (Новоселци)—4 х., Иваняне—3/4 х., Филиповци—1 х., Вердеклине (Вердикал) — 3/4 х., Сватба — 1/4 х., Добърчин — 3/4 х., Манастирище — 1/2 х., Игнатица — 1¹/₄ х., Овчиндол — 1/4 х., Дреново (Дренов махала) — 1/4 х., Редина — 3/4 х., Ташкесен (Саранци) — 2¹/₂ х., Сарачна — 3/4 х., (не се чете) — 1/4 х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

Ченгярли Мустафа ага

Село Сагирлу (Априлово) — 2¹/₄ х., Кумарица—1³/₄ х., Костинброд баля — 3/4 х., Локва — 1¹/₄ х., Пожарево — 1/4 х., Куманица (Кубратово) — 1 х., Брайковци (Бракъовци, Годечко) — 3/4 х., Кокаляне — 1¹/₂ х., Столник — 1¹/₂ х., Враждебна — 1/2 х., Гурмазово — 1/4 х., Будкъовци — 3/4 х., Искрец — 1/4 х., Малашевци — 3/4 х., Обеля — 1/2 х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

На Хасан кетхуда

Село Желява—3¹/₂ х., Богоров (Горни и Долни Богров)—1¹/₂ х., Волюяк — 1¹/₂ х., Кърнул (Делян, Брезнишко) — 1/4 х., Войниковци (Войняговци) — 1/2 х., Пайджаклу — 2 х., Илиенци — 1/2 х., Хи-сарджик — 1¹/₄ х., Огоя — 2¹/₂ х., Качлиане (Кациляне)—1/4 х., Балван — 1/4 х. Всичко — 14 ханета. Коли — 1.

Чеканчево — 1/4 х., Маслово — 1/2 х., махала Мехмед паша (вер. с. Петруново, Радомирско) — 3/4 х., Зидарица (Зидарци, Димитровско) — 1/2 х.¹

¹ Софийски кадийски регистър 306, лист 33-б, док. III. В някои от тия описи количеството на посочените ханета не отговаря на обозначения общ сбор.

Принудително набираните от населението коли били използвани много често при строежи на крепости и други обществени сгради, най-вече за извозване на необходимите строителни материали. В такива случаи броят на колите се определял съобразно с предварителните сведения, набелязани с участието на ръководителя на строежите — бина емини. В тия сведения (тертиби дефтер) се посочвало какво количество строителни материали, работници, добитък и коли ще бъдат необходими за строежите през съответната година. В един такъв тертиби дефтер от 20. I. 1723 г. се предвижда за недовършените строежи на видинската крепост да се наберат през текущата година от Влашко, Молдавия и някои околии в Румелия освен определен брой ренчбери, обикновени работници, джерахори и специалисти-работници така също и 500 коли. В документа се отбелязва, че е необходимо да се вземат и арабаджии на тия коли, от всяка каза да се постави по един арабаджибашия и да се излъчат поръчители като гарантите за изпълнението на повинността. Исканите работници, коли и катъри трябвало да бъдат на строежите преди невруза. Отделни заповеди по същия повод били отправени до кадиите на Търново и Димотика, до вилаетските аяни и служебните им лица. В документа намираме подробен списък на колите и ренчберите, изискани от редица български околии.¹

Събирането на коли от различни български краища за обслужване на обществени строежи и най-вече при строеж на крепости зачестило от края на XVII в. нататък. Това се дължи до голяма степен на обстоятелството, че във връзка с постоянните си и вече безуспешни войни империята се стремяла да подсили защитата особено на пограничните райони чрез строеж или ремонт на крепости. Тази усилена строителна дейност наложила и по-често принудително набиране на работници и коли, чийто труд е бил необходим при строежите. Изобилни са документите особено от началото на XVIII в., които показват, че ежегодно от различни български области са били набирани големи количества коли за строеж на крепости. Така от един илям на визенския кадия от 18. I. 1720 г. узнаваме, че със заповед, изпратена там чрез мубашира Елхадж Мустафа, се изисквали 10 волски коли от Визенска каза във връзка с изграждане недовършените строежи на нишката крепост. Тия коли трябвало да пристигнат в крепостта на невруза. Кадията съобщава, че заповедта била прочетена пред населението и вилаетските аяни, записани били имената на арабаджиите и чрез мубашира било известно в Цариград, че исканите коли ще бъдат събрани в уречения срок.² В редица подобни илями от същата година и във връзка със същите строежи се съобщава за събирането на 25 волски коли от Бунархисарско, на 5 коли от Новозагорско, на 30 коли от Димотишко, на 80 волски коли и 70 каменари от Одринско, 15 волски коли от Казанлъшко.³ Няколко тезкерета⁴ от 1721 и 1722 г. свидетелствуват,

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Вд 100/25.

²⁻⁴ Неиздадени документи от Ор. отдел, ОАК 254/15, № II, V, VII, X, XI; Видин—бина емини, I. М. Държавни строежи, 7 мухаррем 1135 г.; Видин—бина емини, I. М. Държавни строежи, 7 мухаррем 1135 г.; Провадия—население, II. А. I. Задължения на раята към държавата, 23 реби I 1132 г.; Видин—мухафъз, I. М. Държавни строежи, 3 мухаррем 1134 г.; Видин—мухафъз, I. М. Държавни строежи, 2 сафар 1134 г.

че за обслужване на строежите във видинската крепост през тези години са били взети от околия Исакча 5 коли, от околия Бабадаг — 35 коли, от околия Варна — 30 коли, от околия Къзълагач — 3 волски коли, от околия Провадия — 56 волски коли, а от Гюргевска околия — 10 волски коли. В едно нареждане от 6. III. 1723 г. до бина емини на видинската крепост се отбелязва, че за довършване строежите на споменатата крепост през текущата година били необходими 1455 коли и 2790 ренчбери. Понеже този брой не бил по силите на раите, предвидено било да се съберат от някои околии само 1000 коли и 1700 ренчбери. Но за строежите, започнати през 1723 г., трябвало да се носят много камъни отдалеч и посоченото количество работници и коли не можело да извърши всичко това. От друга страна трябвало да се копаят отново и основи за стените на ширина 1700 аршина и ровове. Ето защо нарежда се да се съберат от околните райони още 455 коли и 1090 ренчбери, както било указано в първоначалния план.¹ В документ от 3. IV. 1723 г. се съобщава, че от няколко години насам са били изпращани по 35 волски коли от Бабадажка каза все за строежите на видинската крепост.² Според тезкеретата от същата 1723 г. за строежите в нишката крепост били събрани от Казанлъшко 13 волски коли, от Пиротско — 30 волски коли.³ Редица тезкерета от 1725 г. потвърждават, че около изграждането на подпорни стени в рововете на нишката крепост са били взети за принудителна работа от Джумапазарско 1 кола, от околия Енидже Вардар — 1 кола, от Тетовско — 1 кола, от Пиротско — 10 коли.⁴ Според други документи на следната 1726 г. пак били събирани коли във връзка със строежите в нишката крепост. Така напр. от Солунско дошли 27 коли, от Битолско — 3 коли.⁵ През 1727 г. пак за тия строежи били взети от Старозагорско 5 коли и от Битолско — също 5 коли.⁶ От друго тезкере се вижда, че в 1733 г. били изискани 15 коли чак от Мачинско за строежите във видинската крепост.⁷ Според документ от 1837 г. за довършване работата по варненските укрепления били поискани от Северна България 1000 души работници и 300 коли.⁸

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—бина емини, V. А. 4. Крепости, 28 джемази I 1135 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—бина емини, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 26 реби II 1135 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Казанлък—население, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 5 джемази 1136 г.

⁴ Неиздадени документи, Ниш—бина емини, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 1 джемази II 1141 г.; Ниш—бина емини, I. М. Държавни строежи, 5 сафар 1140 г.; Ниш—бина емини, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 11 реби II 1140 г.; НПТА, XVIII 7/28.

⁵ Неиздадени док. от Ор. отдел, Ниш—бина емини, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 25 мухаррем 1139 г.; Ниш—бина емини, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 16 реби II 1139 г.

⁶ Неиздадени документи от Ор. отдел, НПТА, XVIII 7/120; Ниш—бина емини, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 26 реджеб 1140 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—дефтердар, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 15 джемази I 1146 г.

⁸ ДБИ, III, стр. 217—218, № 402.

От населението в българските земи са били изземвани често коли за принудителна работа при поправяне или изграждане на мостове, при строеж на селища или на морски съдове. Това се потвърждава от редица документи. В един документ от 10. IX. 1744 г. се предвижда за поправяне на моста на Искъра при с. Горубляне, Софийско, да се съберат от Софийско не само необходимият дървен материал и ренчбери, но и коли от населението.¹ Според препис от заповед, издадена на 25. VIII. 1721 г. във връзка с построяването на чешми, бани, джамии и водопроводи в паланките Саръ бърдо и Халкалъ, трябвало да се съберат от Пиротско, Брезнишко, Знеполско и от околия Сирищник не само работници, но и коли за извозване на камъните.² С друга заповед от 1721 г. се нарежда да се наберат от Самоковско, Пазарджишко, Софийско и Дупнишко достатъчно волски коли, които да извозят сурово желязо от Самоков до пристанището Текирдаг, за да се изпрати то в държавното терсане във връзка с построяването на нови калиони.³ Във Византия е било познато същото задължение, наречено *ἐξελάσας ζευγαμαξίων*.⁴

Най-често коли са били събирани от зависимото население в българските земи под турска власт по време на походи за обслужване на армията. Те били използвани предимно за извозване на бойни припаси и на всички други необходими за войната неща. Това се разкрива много добре в редица документи. Така напр. от един документ от 1697/1698 г. узнаваме, че било наредено да се съберат както през миналите години 15 коли от Ениджевардарско за транспортиране на припаси, необходими за войските, участващи във войната по това време⁵ (без съмнение Австро-турската война от 1683—1699 г.). В друг документ от 1698 г. се съобщава за принудителното набиране на 10 волски коли от Скопско за товарене на бойни припаси.⁶

Според едно изложение от 1678 г. все за пренасянето на такива припаси от Варненско са били събрани заедно с арабаджиите им 35 коли.⁷ Пак за военни нужди били изискани коли със заповед от 13. IV. 1571 г. от Софийско, Пловдивско, Самоковско, Дупнишко и Радомирско. Те трябвало да превозят железни съоръжения за държавния арсенал във връзка с отплуването на султанския флот.⁸ Според едно оплакване на българското население в Пазарджишко от 1684 г. през същата година това население било заставено да даде за военни нужди 180 коли и 200 коня.⁹ Все за такива цели във връзка с Австро-турската война били изискани от Русенско 25 коли.¹⁰ А според илям на софийския кадия от 20. XI. 1684 г.

¹ Софийски кадийски регистър 312/7, лист 4-6, док. I.

² Софийски кадийски регистър 312/1, лист 23-а, док. II.

³ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 27-б, док. I.

⁴ Д. Ангелов, пос. съч., стр. 44.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Мк 23/18.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Скопие—кадия, II. А. 1. Зависимо население, 13 реджеб 1109 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ст 30/1.

⁸ ДБИ, III, стр. 8, № 17.

⁹ Пд 15/28.

¹⁰ Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе—кадия, II. А. 1. Тегоби, 12 реджеб 1109 г.

било заповядано от Софийско да се съберат и изпратят в Одрин коли за пренасяне товари очевидно за военни нужди по време на поход.¹

Колите се използвали и за пренасяне на хранителни продукти за армията. Така според един документ от 1697/1698 г. за пренасяне на храни и припаси за армията, участваща във войната към Акерман (войната с Русия), е било наредено да се съберат коли от следните околии: Бабадаг — 70 коли, Исакча — 25 коли, Тулча — 5 коли, Килия — 25 коли, Исмаил — 15 коли, Карасу — 30 коли, Балчик — 40 коли, Мангалия — 20 коли, Добрич — 50 коли, Варна — 30 коли.² За използване в обозната служба на армията, съсредоточена в Исмаил през 1778 г., били изискани от Силистренско и Русенско 14 конски коли от типа „серем“.³ Във военно време коли били използвани и за нуждите на султана и неговия антураж или за нуждите на султанския склад.⁴ Пътешественикът Дриш научил също по време на своето пребиваване в България за реквизирането на добитъка с цел да извършва принудителна работа в услуга на армията. Според пътешественика всеки поданик, който имал два чифта волове или коне, бил длъжен да даде единия чифт за държавна работа в продължение на 6 месеца — от Великден до Архангелов ден, — тъй като до това време турската войска била в пълна бойна готовност, а после се прибирала да презимува. През време на 6-месечната служба на стопанина на добитъка не се плащало нищо, а той сам трябвало да се издържа.⁵

Събраните за принудителна работа коли били използвани в мирно време за държавни нужди — най-често за транспортиране на държавни храни и припаси. От един документ от 21. VII. 1675 г. се вижда, че за извозването на изкупеното сено от чифлиците в долупосочените околии и за пренасянето му до Одрин били събрани от същите околии 2400 коли, както следва: от околия Джесир Еркене — 800 коли, Димотика — 800, Лозенград — 100, Хасове Махмудпаша — 200, Загра (Стара Загора) — 400, Бабаатик — 100.⁶

В други случаи колите на населението били употребявани за нуждите на султанския двор по всяко време. Още Dernschwam в средата на XVI в. отбелязва, че по пътя от София към Цариград срещнал 100 коли с по два вола, натоварени с олово, което българите трябвало да извозят ангария от Смедерево за София, Цариград и други места. Цялото олово било на султана.⁷ Според един документ от 1665 г. от Одрин била изискана една кола за извозване

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — кадия, V. Военно снабдяване, 25 зилхидже 1095 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 2 шабан 1109 г.

³ Русенски кадийски регистър R/8, лист 16-а, док. II.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пирот — кадия, I. К. Държавни доставки, 12 реджеб 1107 г.

⁵ G. C. Driesch, op. cit., S. 101.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — валия, I. К. Държавни доставки, 27 реби I 1086 г.

⁷ H. Dernschwam, op. cit., S. 254.

материали за султанската кухня.¹ В друг документ от 1679 г. се отбелязва, че предназначеният за султанската кухня ориз от пловдивските чалтъци бил извозен с коли, събрани от населението.² В Ориенталския отдел на ДБВК се съхранява и един интересен списък, в който са изброени 40 коли, взети за прекарване на султанския харем до Цариград, вероятно идващ от Одрин.³

Покрай другите повинности и тегоби населението в българските земи е било заставено в много случаи да приеме и да изхранва в течение на цели месеци и години държавен добитък — най-вече коне. Това неприятно задължение се разкрива много ясно в редица документи. В един илям на варненския наиб от 30. III. 1674 г. се съобщава, че 25 държавни коня били изпратени преди време да презимуват и да се изхранят във Варненско.⁴ В едно изложение от 18. XI. 1675 г. се донася за това, че от 15-те държавни коня, дадени в Новозагорско за гледане, са умрели 7 коня. Поради незнание раята не е взела кожата с дъмгите, от които се вижда, че наистина конете са държавни.⁵ В заповед от 1687 г. до кадиите и служебните лица на вилаетските аяни по пътя от Белград до Йенипазар се съобщава, че в Йенипазар се изпращат държавни катъри за прехрана. Освен това изисква се из пътя във всеки мензил да им се доставят по 18 истанбулски килета ечемик и по 9 кантара слама, разбира се, принудително иззети от местното население.⁶ В един документ от 1858 г. се споменава, че изкупените за прехрана на армията овце и телета, събрани в русенската кланица, били изпратени за презимуване в разградските села.⁷

Не малка част от изброените тук форми на принудителна работа били извършвани като ангарии, без каквото и да било заплащане. Н. Dernschwam, който нееднократно е описал подобен род принудителен труд на зависимото население, изтъква постоянно, че това са разни видове ангарии. Понякога и в самите турски документи изрично се посочва коя принудителна работа да бъде безплатна и коя да се заплати. В една султанска заповед от 5. V. 1718 г., в която се нарежда да се съберат от Софийско 350 души работници и дюлгери за разчистване на пътя София—Берковица, се предвижда на тия 350 души работници да не се дава никакво възнаграждение.⁸

Установено било обаче голяма част от разнообразните и тежки повинности да се заплащат от държавата. Заплащането ставало по определена процедура. В повечето случаи още в самите заповеди, с

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — кехая на коларите, I. Е. Занаяти и еснафски сдружения, 11 шабан 1075 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — кадия, I. К. Държавни доставки, 12 реби I 1090 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVIII 7/111.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Варна — кадия, II. А. I. Задължения на раята към държавата, 10 сафар 1085 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Нова Загора — кадия, II. А. Насилия на органите на властта, 29 шабан 1086 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, V. Военно снабдяване, 15 реби I 1098 г.

⁷ ОАК 182/36.

⁸ Сф 22/3.

които се изисквало изпълнението на определена повинност, се посочвал и размерът на възнаграждението, което трябвало да се даде за извършването на тази повинност. В една заповед до софийския кадия и други длъжностни лица от 1757 г. се нарежда да се съберат от околията 100 души ренчбери за строежите в белградската крепост, които да бъдат с дневно възнаграждение по 20 чисти акчета.¹ В известни случаи размерът на тия възнаграждения се определял на мястото, откъдето се изисквали работници, коли или добитък за извършване на повинности. В един хюджет от 24. II. 1738 г. се съобщава, че с нарочна заповед се нареждало изкупените от Пазарджишко храни да се извозят до София и Пирот с коли, чието възнаграждение да се определи с участието на самото население и аяните. В хюджета се отбелязва още, че населението от този край постъпило именно така и определило възнагражденията за превоза на храните да бъдат по 8 акчета.²

За да се получат съответните суми, необходимо било извършените определена повинност да вземат надлежно тезкере в уверение на това, че са изпълнили възложената им работа. Тезкерето се издавало обикновено от чиновника, натоварен с непосредственото организиране на съответната повинност или с надзора за нейното изпълнение. То можело да бъде издадено и от чиновника, отговорен за осъществяването на известно обществено мероприятие, в което бил заангажиран принудителният труд на зависимото население. Тезкеретата на онези, които изпълнявали повинности при строеж на крепости или други обществени сгради, се издавали от бина емини. Такова тезкере е издадено напр. от бина емини на нишката крепост Елхадж Абдурахман с дата 23. IX. 1725 г. в уверение на това, че 30-те ренчбери от Охридско са работили на строежите в нишката крепост от 22. VI.—16. IX. 1725 г. и за това време им се полага възнаграждение в размер на 2183 надници.³ В тезкере от бина емини на видинската крепост от 18. X. 1722 г. се потвърждава, че изпратените от Варненско 30 коли са изпълнили службата си във видинската крепост, като са отработили 3744 наднични възнаграждения. Затова трябвало да им се заплати.⁴

Понякога при участие в строежи или ремонт на крепости тезкерето издавал самият мухафъз на крепостта. С такова именно тезкере от видинския мухафъз от 24. X. 1721 г. се потвърждава, че взетите от околия Исакча 5 коли са отработили 139 наднични възнаграждения във видинската крепост.⁵

Тия тезкерета се представяли надлежно за изплащане на полагаемите се суми. Върху тях се вписвали понякога деркенарите (справките), извлечени от мевкуфатските регистри във връзка със съот-

¹ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 29-6, док. II.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Т. Пазарджик — кадия, I. Л. 3. Сухопътен транспорт, 22 зилкаде 1150 г.

³ ОАК 93/16.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — бина емини, I. М. Държавни строежи, 7 мухаррем 1195 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мухафъз, I. М. Държавни строежи, 3 мухаррем 1134 г.

жетната повинност, както и докладът на Великото везирство до султанската канцелария. В този доклад въз основа на данните от тезкерето се правело конкретно предложение за изплащане на отработеното. Така в доклада към тезкерето на видинския бина емини от 18. X. 1722 г. за отработените 1625 надници от 10 коли, взети от Тюрговско, се съобщава, че възнаграждението, което трябва да се даде, възлиза на 433 гроша. От тях да се отбият 63 гроша, а за останалите 370 гроша да се издаде тезкере за изплащането им.¹

Въз основа именно на тия тезкерета ставало и самото изплащане на сумите. Тия суми се изплащали от различни длъжностни лица в зависимост от случая. Най-често това правели мубаширите, изпратени да организират известна доставка или повинност. Така в един ферман от 1692 г. до свищовския кадия и други длъжностни лица се съобщава изрично, че още от миналото мубаширът изплащал на населението възнагражденията за печенето на пексимета, което то било заставено да извърши.² При изпълняване на повинности около строежи на крепости възнагражденията изплащал съответният бина емини. В един илям на новозагорския наиб от 21. I. 1720 г. се съобщава, че възнаграждението за колите, които трябвало да се изпратят от околията за работа в нишката крепост, щели да се дадат от нишкия бина емини — ежедневно по 30 акчета на кола.³

Понякога възнагражденията за изпълнените повинности с помощта на принудително събрани коли се изплащали от арабаджибашиите. В султанска заповед от 1778 г., с която се изискват конски коли от Силистренско и Русенско, се предвижда сумите за извършената от тях работа да се изплатят от арабаджибашията.⁴

В случаите, когато определените за извършване на някаква повинност хора, добитък или коли, работели специално за нуждите на султанския двор, изплащането ставало посредством по-висши чиновници. Така в един документ от 1713 г. се съдържа нареждане до рузнамчеи еввел ефенди да се дадат 36 гроша възнаграждение за 36-те коня от околия Махмудпаша Хаскьой, предвидени за султанския обор.⁵

Интересно е да се види въз основа на наличните данни какъв е бил размерът на тия възнаграждения, предназначени за стопаните на добитъка и колите, заангажирани при изпълнението на определена повинност. Според един документ от 1679 г. за колите, натоварени да превозват държавните храни, било заплатено по 10 акчета за всяко киле храна.⁶ В 1691 г. за транспорт на храни ишира било заплатено по 25 акчета на всяко киле храна.⁷ Спо-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — бина емини, V. М. Държавни строежи, 7 мухаррем 1135 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Свищов — кадия, I. К. Държавни доставки, 17 реби II 1104 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 254/15, № VII.

⁴ Русенски кадийски регистър R/8, лист 16-а, док. II.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цг 33/5, № 49.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — кадия, I. К. Държавни доставки, 12 реби I 1090 г.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Стара Загора — кадия, I. К. Държавни доставки, 3 зилкаде 1102 г..

ред друг документ от 1694 г. предвидено било за 15-те волски коли, които трябвало да се съберат от Къзълагачко за военни нужди, да се даде възнаграждение по 4 акчета на кола.¹ Със заповед от 1696 г. се предвижда за работата на взетите от Пиротско волски коли да се заплатят по 4 акчета месечно.² По данни от 1722 г. за колите, които извозвали изкупено желязо, били определени по 86 чисти акчета за всеки самоковски кантар желязо.³ В един арзухал от 1770 г. се съобщава между другото, че за превоз на принудително изработени железни казми било заплатено по 80 акчета за всеки кантар от товара.⁴

Разполагаме и с данни за възнагражденията на населението, което изпълнявало различни повинности. От документите се вижда, че тия възнаграждения понякога се изплащали изцяло или отчасти в натура. В един документ от 1674 г. се съобщава, че на 300 джерахори, събрани от Тимошко за работа в продължение на 3 месеца, било предвидено месечно възнаграждение по пет гроша и по едно киле брашно.⁵ В повечето случаи обаче възнагражденията били парични. В документ от 1722 г. за заплащане на 30 дьоменджии и кюрекчи били определени 25 гроша на човек освен предвидената им издръжка от 250 гроша.⁶ Според сведения от 1725 и 1726 г. на 30 души ренчбери, които отработили 2183 надници, трябвало да се дадат 363 гроша, а на 49 ренчбери, които отработили 4087 надници, трябвало да се дадат 681 гроша.⁷ В един тертиби дефтер от 1723 г. се набелязва размерът на възнагражденията — по-висок за работниците-специалисти, по-малък за ренчберите. За първите се предвиждат по 40 акчета, а за вторите — по 20 акчета надница.⁸ Все по 20 акчета дневно се определят на ренчбери в заповеди от 1743 и 1757 г.⁹

След като получили предвидените суми, лицата, които били извършили определените повинности, се явявали пред кадията и в присъствието на чиновника, който им давал парите, потвърждавали, че са взели тези пари. Във връзка с това се издавали съдебни решения, които съответните длъжностни лица вземали, за да докажат, че са изплатили дадените им държавни пари. В един такъв хюджет от 6. — 15. I. 1668 г. се съобщава, че представители на раята от Самоковско се явили в съда и заявили пред мубашира, натоварен да събере оттам лагъмджии, че събраните от околията през тази година 30 лагъмджии са получили от държавата 1800

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 89/52.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Пирот — кадия, I. К. Държавни доставки, 12 реджеб 1107 г.

³ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 27-б, док. I.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 37/62.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Вд 91/17, лист 1-б.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПА, XVIII 6/89.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш — бина емини, II. А. I. Задължения на раята към държавата, 15 сафар 1140 г.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Вд 100/25.

⁹ Софийски кадийски регистър 312/6, лист 4-б, док. I, 312/8, лист 29-б, док. III.

кямил гроша.¹ В хюджет от 18. VII. 1721 г. се отбелязва, че ренчберите, събрани от околиците Весейн (може би Ниш?), Ипсала, Енидже Вардар, Аустос, Флорина (Лерин), Алтунлу се явили в съда и заявили, че получили полагаемото им се възнаграждение за няколко месеца по 20 акчета дневно на човек.² Други хюджети от това време потвърждават изплащането на възнаграждения за коли, изпълнили известни повинности. В един такъв хюджет напр. се съобщава, че населението от Пиротско заявило в съда, че получило сумата 25 000 акчета за 10 коли, използвани за транспорт на бойни припаси.³

Поради систематическата финансова криза османската държава не била в състояние да изплаща тия възнаграждения от наличните си ресурси. Затова особено често от края на XVII в. нататък тя започнала да използва доходите от известни данъци за изплащането на дължимите суми за извършени повинности. Редица турски документи разкриват тази практика. Така в една заповед, с която се изисква изкупуването на храни от населението, се предвижда възнагражденията за изпичането на пексимета в размер на 163 980 акчета да се вземат от приходите на бедели сюрсата за 1671/1672 г. от околиците в санджака Аладжахисар (Крушевац) и Семендре (Смедерево).⁴ В друга подобна заповед от 18. IV. 1694 г. се нарежда възнаграждението за събраните на принудителна работа 15 волски коли от Къзълагачко да се изплатят от бедели нузула за 1694/1695 г. на същата околия.⁵

В много случаи средствата, необходими за заплащане на извършените повинности, били разхвърляни върху зависимото население от други райони и събирани оттам. Така напр. от един документ, чийто препис намираме на лист 20-б в софийския кадийски регистър 312/1 (док. I), се узнава, че част от сумата, предвидена за възнагражденията на петте коли, взети за работа в нишката крепост, била разхвърлена върху 76 къщи от софийските махали и предвидена да се събере от тях. В заповед от 1738 г. до кадиите от околиците Пловдив, София, Пазарджик, Разлог, Стара Загора, Чирпан, Енидже Къзълагач, Самоков, Ихтиман, Пирот, Берковица, Знеполе, Брезник, Узунджаабад Хаскьой, Нова Загора, Акча Казанлък, Чирмен и до други длъжностни лица, в която се изискват определен брой камили и волски коли за обслужване на войската, се предвижда възнагражденията за тия коли и камили да се съберат впоследствие от самото зависимо население.⁶ Ясно е впрочем, че по силата на тази практика раята в българските земи не само е била заставяна да из-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Самоков — кадия, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 20—30 реджеб 1078 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш — кадия, I. М. Държавни строежи, 23 рамазан 1133 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пирот — кадия, I. К. Държавни доставки, 12 реджеб 1107 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Никопол — кадия, I. К. Държавни доставки, 21 шеввал 1082 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 89/52.

⁶ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 3-б, док. I.

вършва многобройни тежки повинности, но в същото време и да дава средства за заплащане на тези повинности.

Но най-често населението не получавало никакво възнаграждение за всички тия повинности, при все че теоретически държавата била длъжна да ги заплаща. За да се отклони от това неприятно задължение, властта все по-често започнала да прибегва към друга система — приспадане на дължимите за повинностите суми върху данъците на самото население. Тази практика станала съвсем обичайна особено през XVIII в., тъй като държавата по това време трябвало да се справя постоянно с тежки дефицити. Материалните ѝ ресурси били съвсем недостатъчни за заплащане на подобен род принудителна работа, която при условията на произвол, фанатизъм и феодален гнет лесно можела да се превърне от платена в безвъзмездна. Обикновено още в самите заповеди, с които се изисквало извършването на определена повинност, се нареждало сумите, предвидени за изплащането ѝ, да се приспаднат върху данъците на населението, натоварено с тази повинност. В една такава заповед от 1757 г. до софийския кадия и други длъжностни лица се нарежда между другото възнагражденията на събраните оттам ренчбери да се приспаднат върху данъците на населението.¹ В друга заповед от 1743 г. пак до софийския кадия също се определяло възнаграждението за 20-те ренчбери, събрани от околията, да се приспадне върху данъците им.² Даже в един тертиби дефтер от 1723 г., в който се набелязва колко работници и коли са необходими за строежа на видинската крепост, се предвижда възнагражденията на изброените специалисти-работници и ренчбери да се приспаднат върху тяхното джизие.

В случаите, когато заплащането на повинностите трябвало да стане чрез приспадане върху данъците, това изрично се отбелязвало в докладите на Великото везирство до султанската канцелария, вписани върху тезкеретата-удостоверения за извършена повинност. В тия доклади много често се предвиждало да се правят и значителни отбиви от сумите, които фактически се полагали на лицата, изпълнили възложената им повинност. Така в доклада на Великото везирство към тезкере от 27. X. 1723 г., което потвърждава, че 13 волски коли от Казанлъшко са изпълнили повинността си, се предвижда от сумата 459 гроша, отработена от тия коли за 130 дни, да се отбият 59 гроша, а останалите 400 гроша да се приспаднат върху данъците на населението.³ В подобно тезкере от 1725 г. се отбелязва пак в доклада на Великото везирство, че една кола от Ениджевардарско е отработила 83 наднични възнаграждения, за които трябва да се платят 22 гроша. От тях трябва да се отбият 2 гроша, а останалите да се приспаднат върху данъците на населението от околията.⁴

¹ Софийски кадийски регистър 312/8, лист 29-б, док. II.

² Софийски кадийски регистър 312/6, лист 4-б, док. I.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Казанлък — население, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 5 джемази II 1136 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш — бина емини, I. М. Държавни строежи, 5 сафар 1140 г.

След приспадането на тия суми върху данъците били издавани надлежни хюджети, които потвърждавали, че това приспадане е изпълнено. Тези хюджети са служели като оправдателни документи на събирачите на данъците, върху които се приспадали сумите за възнаграждение на повинностите. В такъв именно хюджет от 28. VII. 1691 г. се съобщава, че жители от Стара Загора се явили в съда в присъствието на мубашира, натоварен да събере от Старо-загорско данъка нузул за 1690/1691 г. Те заявили, че съгласно заповедта сумите, определени за превоза на държавни храни, били приспаднати върху нузула на същото население за 1690/1691 г.¹

Покрай всички тия държавни повинности населението в българските земи е било застаено постоянно да обслужва всевъзможни пътуващи посланичества не само като им доставя хранителни продукти, но и като им дава добитъка или колите си за превозването им из пътищата и освен това като извършва лично принудителна работа в помощ на тия пътници. Това е засвидетелствувано много ясно в редица турски документи. Така с нарочна заповед от 16. XI. 1721 г. до кадиите по големия път от София до Цариград, до кетхударите, еничарските сердари, вилаетските аяни и техните служебни лица се съобщава, че пристига багажът на пребиваващия в столицата немски дипломатически представител. Нареща се да се съберат от населението 3 коли от типа „серем“ заедно с конете им за извозването на този багаж. Освен това за охрана на тия натоварени коли трябвало да се поставят сигурни хора, особено за опасните места из пътя. Разноските във връзка с използването на тия коли трябвало да се приспаднат върху данъците на населението.² В един документ от 27. XI. 1713 г. се съобщава, че от околията Текирдаг били взети 40 товарни коня за нуждите на някакво московско посланичество.³ В един разходен дефтер на Софийско за 1744/1745 г. е отбелязано, че от същата околия били взети 90 товарни коня за обслужване на миналия оттам английски посланик.⁴ Част от колите, които пренесли от Ниш до София багажа на посланичеството, с което пътувал Г. К. Дриш, били събрани на принудителна работа и докарани чак от черноморските райони на Тракия.⁵ Но особено подробни и интересни данни за този род повинности ни предлага пътният дневник на Йозеф Бошкович. От тях се вижда ясно, че и посланичеството, с което пътувал Бошкович, както всички други подобни посланичества, е използвало навсякъде из пътя добитъка, колите и принудителния труд на подвластното население. Преминавайки през бедното село Канара, посланичеството е било принудено да се забави там, за да събере мъже, които да съпровождат колите и да ги крепят при лошите преходи. „Трябваше да изчакаме известно време, докато се намерят наоколо шестима [мъже] за тази цел — пише Бошкович. Турците принудиха самите свеще-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Стара Загора—кадия, I. К. Държавни доставки, 3 зилкаде 1102 г.

² Софийски кадийски регистър 312/1, лист 24-6, док. I.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цг 33/5, № 3.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/7, лист 7-6, док. I.

⁵ Л. Милетич, Стари пътувания през България. СбНУ, VI, 1891, стр. 132.

ници и един нещастен старец да следват колите [ни].¹ Селяните от селото Добрал (Карнобатско) също били заставени да придружават посланичеството.² В Карнобат кадията веднага изпратил хора да съберат коли от населението за същата цел, а в Чалъкавак били събрани биволи и били впрегнати по три чифта във всяка кола. Взети били и един чифт волове. Според сведенията на Бошкович всеки чифт биволи и волове бил воден от по един човек.³ В околностите на Добрал за нуждите на посланичеството били взети 6 чифта биволи, впрегнати в две коли, защото било нужно да се премине с тях през планините.⁴

В редки случаи повинностите и ангариите били заменени с парични данъци. Така лицата, които отказвали да извършват тежката повинност на кюрекчийи в султанския флот, били длъжни да заплащат данък, известен под името *avariz-i kürekçian*.⁵ Dergschwam съобщава на едно място в своя пътепис, че ония жители на Цариброд, които се отклонявали от задължението да служат в султанските галери като кюрекчийи, плащали на чауша си по 2000 аспри.⁶ В два турски документа от 1689 г. се съобщава за събирането на данъка бедели белдар от някои одрински махали.⁷ Очевидно това е данък, който заменя изпълнението на повинността на белдарите. В документи пък от 1631 г. и 1723 г. се споменава за данъка бедели лагъм,⁸ който без съмнение се е събирал в случаите, когато не била извършвана лагъмджийската повинност. В един документ от 1800 г. е отбелязано, че в Румелия е било определено да се съберат камили и коне за нуждите на армията, участваща в похода срещу Наполеон в Египет. Но с ферман било наредено това задължение да бъде заменено с паричен откуп. От Битолско вместо 250 коня били поискани от населението 20 000 гроша — по 80 гроша за всеки кон.⁹ През 1809 г. било определено от Битолско да се съберат покрай другото и 6000 гроша за 40 волски коли — по 150 гроша за всяка кола — и откуп за исканите 30 белдари.¹⁰ През 1811 г. все от същата околия били поискани вместо камили и коне за армията, участваща в Руско-турската война, по 120 до 150 гроша откуп за всяка камила и 150—180 гроша откуп за всяка кола.¹¹ Според един списък от 1812 г. върху селищата от Битолско били разхвърляни за събиране големи суми, между които паричен откуп за 27 чифта биволи, необходими за извозване топове в султанската армия, по 250 гроша за всеки чифт, за 40 товарни волски коли — по 150 гроша на кола, за 30 белдари — по 50 гроша на човек, за 160 товарни волски коли, необходими за нишката армия — 10 000 гроша.¹²

^{1—4} J. Boscowich, op. cit., p. 64, 105, 90, 105—106.

⁵ I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin merkez ... , s. 482 — 483; H. Hadžibegić, Tri fermana ... , p. 93.

⁶ H. Dergschwam, op. cit. ... , S. 255—256.

⁷ Неиздадени документи от Ор. отдел, Одрин — население, I. И. 3, а. 2. а. Авариз, 2 реджеб 1100 г.; Одрин—кадия, I. И. 3. а. 2. Бедели белдар, 9 зилкаде 1100 г.

⁸ Неиздадени документи от Ор. отдел, Скопие — назър, I. И. 3. а. 2. а. Бедели лагъм, 27 реджеб 1042 г.; Цариград—Велико везирство, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 21 рамазан 1136 г.

^{9—12} ТДМИ, I, стр. 17, срв. стр. 21 — 22; III, стр. 12 — 14; II, стр. 33—35; III, стр. 46—48.

Без всякакво съмнение заменянето на повинностите с паричния им еквивалент е ставало предимно в случаите, когато добитъкът, инвентарът или работниците трябвало да бъдат използвани за принудителна работа в много отдалечени от мястото на събирането територии. Тогава транспортването на добитъка и работниците било трудно, а дългият път причинявал изтощение и често пъти смърт, които осуетявали навременното и окончателно изпълнение на повинностите.

Изпълнението на повинностите и ангарийте в българските земи под турска власт е било тежко, мъчително и в много случаи непоносимо задължение на населението. Принудителната работа, която това население трябвало да извършва във връзка с най-различни държавни мероприятия, била трудна и заставяла раята да напуска ежедневно си работа, семейството и дома си, да отиде далеч на стотици километри и да работи, където има нужда, в продължение на цели месеци. До каква степен всичко това е било тежко за населението, личи от пътните бележки на Dernschwam. Като разказва за многото българи, които го настигнали из пътя за Ниш, завършвайки се от тежка ангария, Dernschwam добавя, че те са вървели девет дни и нощи непрекъснато пеша до Цариград, за да изпълнят там тия си задължения. Пътешественикът отбелязва: „Така два месеца и повече те са били принудени да работят ангария и сега бързат за в къщи, защото житото им гние по нивите.“¹ В бележките си за Турция пътешественикът Ами Буе с възмущение съобщава: „Безчовечността на принудителните работи възмущава жителите на Турция. Така изпращат се хора да работят много дни на много лежки разстояние от дома им, вземат се селяни, дошли на пазар, както видяхме в Янина, за да вършат някои работи, които ще траят може би цели дни, без някой да се загрижи какво ще стане със стоката им, коня или магарето им, как ще се хранят [тия селяни], как ще се предпазят от студа и къде ще спят. Тази грубост достига дотам, че турците изпращат на 20 и 30 лежки далеч първите срещнати по пътя селяни, без да им оставят време да се облекат добре, нито да вземат достатъчно пари за издръжката си. Винаги ще си спомням селянина от Дебър, който плачеше по пътя, загдето не можал да уталожить глада си и да вземе дрехата си, за да се пази от извънредно студения вятър. И все пак по заповед на властта, или по-скоро на някакъв окаян гавазин, той отиваше в Манастир (Битоля), път около 50 лежки отиване и връщане. Подобни случаи ние видяхме в България и в Босна.“² В една дописка от Копривщица от 25. IV. 1875 г., публикувана във в. „Напредък“, брой 40 от 3. V. 1875 г., се съобщава, че местното население било натоварено да даде своя труд за строеж на път, който бил далеч на цели километри от града. На всичкото отгоре им наложили да отсекат 4051 дървета за мостовете из пътя и да ги свалят през две планини в полето по крайно лоши пътища. Нямали и коли да извозят дървата, защото колите били заети с друга работа. „Освен това — пише

¹ H. Dernschwam, op. cit., S. 255.

² A. Boué, op. cit., III, p. 240.

дописникът — ние трябва сами да ги свалим дотам, гдето ще се правят мостовете на речния път, ама било 12 часа далеч от града ни, не вреди, градският мезлиш (меджлис, б. м.) види се малко го е грижа за такива дребни работи. Па иди, та не вярвай, че съществува и днес работа ангария въпреки запрещението от царски закон за такова нещо.“ В телеграма от 1875 г. се пояснява, че населението от София и Ниш, което извършвало повинности в услуга на дивизията, изоставило съвсем полската си работа.¹

До каква степен тежко е понасяло населението принудителната работа, особено около обществените строежи, личи в една народна песен, отразила събития, свързани с подготовката за Кримската война. В безизходицата си съсипаните работници, натоварени да градят с години силистренската крепост, копнеят за спасителната помощ на Русия:

Тръгнали ми са, тръгнали,
Всичко дрянски дюлгери
дърво и камък да дялат —
да правят пусти калета.
Като из пътя вървяха
кой плаче, кой си нарежда.
Дончо им беше майстора
и той си викна, та запя.
Каква му беше песента:
— Майно ле, не родила ме,
дето си мене родила,
та пари барем да струва,

ала са братя без пари,
три годин кале ще правят.
Той на дюлгери думаше:
— Ой, вие, вази дюлгери,
барим сте вие ергени,
като из пътя вървите,
тъй да се бога молите:
— Кога в Силистра отидем,
доде калето изкараме,
железни врата да качим
и сребърните кофари,
русите в Силистра да дойдат.²

За да изпълнят срочно възложените им повинности, жителите от различните краища на българските земи били заставяни да работят често пъти денонощно без почивка и в празнични дни. При извършването на този принудителен труд населението не само се съсипвало от умора, но похабявало и изпочупвало инвентара си. С нарочна заповед от 1715 г. се нарежда от Серес и околията да се съберат над 500 души, които да работят денонощно за поправяне на пътя, отгдето щяла да мине армията.³ В дописка от Солун от 25. IV. 1875 г., отпечатана във в. „Източно време“, се съобщава, че по строежа на пътя от Градско до Прилеп властта накарала населението по Средния Вардар включително и жените да работят при извънредно тежки условия. „Доста много хора—пише дописникът— са умрели от болести, които са хванали от дъждовете и от студа. Работници докарваха от Мелник и от по-далеч. Преди да пристигнат, храната, която си донасяха от дома, се свършваше и на мястото не намираха ни хляб да си купят, нито покрив, за да прекарат нощта.“⁴ През 1863 г. мюдюрът на Ломско донася, че работниците, събрани за оправяне и калдърмосване пътя за Чупрене,

¹ Тн 32/30.

² Български народни песни за Русия и Съветския съюз, София, 1953, стр. 26—27.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Серес — кадия, П. А. 1. Задължения на райата към държавата, 14 реджеб 1127 г.

⁴ В. Източно време, г. II, бр. 13 от 10. V. 1875 г.

работили 11 дни и изпочупили казмите си. Не останало никакво оръдие.¹

Уморителни и неприятни са били и повинностите, които населението трябвало да извършва в услуга на минаващите чужди посланичества. В такива случаи и без това разорените жители на крайпътните селища са били принудени не само да предоставят колите и добитъка си, но сами те да придружават пътуващите чужденци, да крепят колите им по лошите пътища, да ги пазят. С една дума, те всеки момент, когато станело нужда, трябвало да оставят домовете си и да се пилеят надалеч по цели дни, преуморени и изтерзани от тези тежки обязанности.

Повинностите и ангариите изисквали непосилна работа не само от хората, но и от техния добитък. Пътните бележки на редица чужди посланици и пътешественици изобилствуват със сведения за прекомерното претоварване на добитъка на раята. Леди Монтегю не веднаж разказва за съсипеания и преуморен добитък на населението, използван за превозването на посланичеството, с което тя пътувала.² Бошкович съобщава, че понякога поради липсата на впрегатни животни в известни селища посланичеството, с което пътувал той, било принудено да продължи пътя си с уморения добитък, без да го подмени. Описвайки тръгването си от с. Добрал, Бошкович разказва: „На сутринта обстоятелствата станаха още по-трудни, защото всички мъже от селото бяха избягали, като бяха отвели със себе си и биволите си. Ние имаме нужда от тия животни, както и от коли, за да заменим нашите. . . След доста заплахи всички трудности бяха уредени. Биволските коли от Карнобат бяха заставени да вървят по-нататък.“³ Много често реквизирианият добитък измирал поради преумора и лошо хранене. За подобни случаи не веднаж се споменава в изворите. В една молба напр. от 1713 г. се съобщава, че един от 15-те коня, взети от Бургас, умрял поради претоварване.⁴ В тезкере от 1720 г. се отбелязва, че добитъкът на три коли от принудително набраните 56 волски коли умрял или осакатял.⁵

Често повинностите и ангариите били налагани, без да се държи изобщо сметка за възможностите на зависимото население. В такива случаи те ставали непоносими и населението нееднократно отправяло оплаквания и молби за облекчение. В документ от 1697/1698 г. се съобщава, че на немюсюлманите от Ениджевардарско било наредено да дадат и през текущата година както по-рано 15 коли. Тия 15 коли обаче били разхвърляни в миналото наполовина върху мюсюлманското и немюсюлманското население. Сега обаче мюсюлманското население е регистрирано като пехотни войници, освободени от извънредни данъци и повинности. При това положение възложената повинност не е по силите на немюсюлманите, които

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел. Видин — валия, П. Ангари, 26. IX. 1863 г.

² J. M. Verton, op. cit., p. 197.

³ J. Boscowich, op. cit., p. 97—98.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цг 33/5, № 65.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Провадия — население, П. А. 1. Задължения. на раята към държавата, 23 реби I 1132 г.

са в състояние да дават само $7\frac{1}{2}$ коли.¹ Според заповед от 20. X. 1744 г. населението от Софийско настояло да не се възлага само върху него задължението да поправя моста на Искъра при София, разрушен от придошлите води, а да се привлече за това и населението от околните кази, тъй като това задължение не е по-силите само на една околия.² От друг документ узнаваме, че през 1782 г. били изискани от много околии дърводелци, джерахори и коли за държавните строежи. Обаче околията Йенипазар, Гюргево, Мангалия, Килия, Свищов, Исмаил, Силистра, Оряхово, Разград, Османпазар и пр. не били в състояние да дадат исканото. Понеже то било свръх силите и възможностите им, те помолили да им се намали тежобата било наполовина, било с повече от половината. Околията Бабадаг, Мачин, Хърсово и Тулча поискали напълно да им се опрости това задължение. Разпратените из тия райони хора съобщили, че околията Оряхово, Гюргево, Мачин, Тулча, Кюстенджа и Балчик са действително в тежко положение. Останалите околии обаче можели да изпълнят исканото и трябвало да бъдат заставени да сторят това.³

Населението понасяло много тежко този принудителен труд за държавни нужди, особено в случаите на голямо обедняване или разорение поради войни и всевъзможни бедствия. Много често се срещат документи, изпълнени с настоятелни молби да се облекчат повинностите и ангариите на така пострадалото население. В един подобен документ от 22. V. 1694 г. се съобщава, че преди известно време било заповядано да се наберат дърводелци и коли за моста на Морава от Софийско, Пиротско и Нишко. Мубаширът обаче донася с илям, че поради извършеното там неотдавна вражеско нашествие раята от тия околии е разорена и не може да изпълни възложеното ѝ задължение. Вместо това се предлага да се наберат 60 коли и 60 дърводелци от Пловдивско, Пазарджишко и Ихтиманско.⁴ Според илям на софийския кадия от 8. VI. 1702 г. населението от Брезнишко съобщило, че не е в състояние да събере исканите 19 аргати за строежите в нишката крепост, тъй като е крайно бедно. Ако го заставят да стори това, то ще се разори и ще се разпръсне. Ето защо това население моли да му се разреши да събере само 4 души. Кадията потвърждава, че наистина раята е много бедна.⁵ В друг илям се съобщава, че населението в Моравско било задължено да даде 15 души аргати за строежите в нишката крепост. Поради вражеско нападение обаче много тамошни жители се разпръснали, а останалите не били в състояние да излъчат толкова много аргати. Ето защо те молят броят на исканите аргати да се

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Мк 23/18.

² Софийски кадийски регистър 312/7, лист 7-а, док. I.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. М. Държавни строежи, 11 рамазан 1196 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — бейлербейство, I. М. Държавни строежи, 27 рамазан 1105 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, София — кадия, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 12 мухаррем 1114 г.

намали с пет.¹ Битолският кадия донася с илям от 1721 г., че през тази година населението от околията било задължено да даде за строежите в нишката крепост 30 коли, докато миналата година то дало само 10 коли. В този край имало глад и беднотия и раята не може поради това да изпълни исканото, още повече че то било много по-тежко от миналите години.² Все поради материално разорение и населението от Бабадажко помолило в 1723 г. да бъде намален броят на исканите от държавата 35 волски коли за строежите във видинската крепост. Околията е проходна зона, отгдето минават всякакви пътници и пр., и поради това раята е твърде съсипана и разорена (*ahvalimiz digergün ve perişan oldıǵı*).³ В една дописка от Стара Загора от 17. III. 1875 г., отпечатана във в. „Източно време“, г. II, бр. 8 от 5. IV. 1875 г., се съобщава, че селяните от околията, съсипани от глад, с измрял от болести добитък „стоят със сгърнати ръце и оплакват горко злочестата си съдба“. На всичкото отгоре селяните получили заповед да пренасят камъни за пътя, който щял да се прави между града и най-близката жп станция. Тия селяни според дописката „...много се наскърбиха от тази нова заповед. И наистина как да не скърбят, като виждат, че този труд е тежък за тях и свършено ги опропастява. Останалите тук-там слаби живи добитъци не могат на краката си да се удържат, а камо ли пътища да правят и камъни да носят. Този труд, или по-добре да кажа ангария, е тежък, защото ще да стане причина да измрат до крак останалите тук-там живи добитъци и тъй да се лишат селяните свършено от впрегатни волове“. Дори когато властта официално оповестила премахването на ангариите, органите на тази власт не престанали да съсипват поданиците с тежка принудителна работа. В една дописка от Свищов от 26. IX. 1869 г. в революционния вестник „Свобода“, г. I, бр. 1, стр. 6 от 7. X. 1869 г., се разкрива подробно това. „Ако сте прочели 419 брой на „Дунав“, то сте разбрали, че в Турция няма вече ангария и българите отсега нататък ще си живеят мирно и щастливо под дебелия сянка на Негово величество. . . По повеленията на Акиф паша местното правителство събрало ангария и накарало българите да прекарат на своите коли от едно място на друго: жито, дрехи и други неща, потребни за войската. Когато един от русчушките българи дошел да се оплаче пред Акифа за беззаконните постъпки на местната власт, то Акиф го утешил така: „Отсега нататък българите няма вече да прекарват кересте за терсането и топхането и затова барем с що-годе да бъдат полезни на правителството.“ Това е добре — отговорил българинът, — но селачете по-напред прекарваха само кересте, а сега прекарват и кересте, и други работи. . . Войската има свои коли, свои коне и волове, които са назначени да прекарват провиант от едно място на друго, а вие пресилвате селачете да си оставят своя-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш — диздар, I. М. Държавни строежи, 19 сафар 1114 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Битоля — кадия, II. А. I. Задължения на раята към държавата, 19 реби II 1133 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — бина емини, II. А. I. Задължения на раята към държавата, 26 реби II 1135 г.

та селска работа и да морят добитъка си. „Е, е, вие искате да морим царските коне и волове за хатъра на селачете.“

Особено тежки ставали повинностите и ангариите във военно време. Извънредните нужди на държавата и армията лягали с всичкото си бреме върху народните маси. От летописните бележки на Ж. Вичов се вижда колко трудно населението е понасяло принудителната работа по време на Руско-турската война в 1828 – 1829 г. „От друга страна ангарията много насиляше народа и като не им оставаха ни коне, ни волове, насилиха раята да носи на гръб царския товар — гюллета, свързани по 2—3 в кошчета, или ботуши и други тем подобни от Котел до Османпазар. . . От друга страна караха хората да копаят и ровове и да правят калета и табии като в Шумен, Силистра и Русчук.“¹

В спомените си за руско-турската освободителна война К. Т. Бозвелиев пише следното: „Събирането на данъците се усили, наложи се извънреден данък, наречен „имдат“ (помощ), ангариите грамадни се наложиха, коля се събираха, добитък се събираше, населението — мъже и жени — се изкарваше да копае окопи, да прави: „табии“ на Балкана.“²

Както при изплащането на всички данъци, така и при извършването на повинности и ангариите българският народ е бил отрупан с повече тежести поради своята религиозно-народностна дискриминация. Това е констатирал по време на своето пътешествие в България и Ами Буе. Като разказва за данъчната система в Турция в началото на XIX в., той добавя: „И мюсюлманите са обложени с една част от тия данъци, в частност с данъците, събирани от пашите, но обикновено властта ги щади и преди всичко тя ги товари с много малко принудителна работа, принудително даване на квартира и реквизиции в натура.“³

Повинностите и ангариите ставали особено голяма тежест за раята поради непрекъснатите произволи и насилия, с които било придружено организирането им. Най-често тия произволи засягали нищожните възнаграждения за извършените от населението повинности. Както вече се спомена, съвсем обикновено било без никакви причини да се правят големи отбивки и намаления на сумите, които трябвало да се изплатят на населението. Като се има пред вид пък, че в повечето случаи възнагражденията се приспадали върху данъците, фактически раята не получавала нищо за извършената от нея принудителна работа. При съществуващите условия на несигурност и на постоянни безчинства на различните функционери на властта теоретически платените повинности се превръщали в напълно безплатни. По този начин не рядко населението било лишавано от мизерните възнаграждения за непосилния си труд, за разнебитените си от употреба коли и преуморения добитък. Десетки молби за възнаграждаване на отработени повинности свидетелствуват за това. Такава е молбата от 1713 г. на раята от Димотишко, която иска възнаграждение за стоте коня, събрани от нея и използвани за военни

¹ СбНУ, XII, 1895, стр. 364.

² К. Т. Бозвелиев, Спомени, т. I, Казанлък, 1942, стр. 87.

³ А. Воуе, *op. cit.*, III, p. 238.

нужди.¹ В друга молба от това време се искат средства за прехрана на четиридесетте коня, събрани от Визенско, както и възнаграждения за тяхната служба.² В трета молба немюсюлманското население от Бунархисарско се оплаква, че не само дало 40 коня за военни нужди, но било бито и насилвано да даде ечемик вероятно за прехраната им (*zimmi kullarina küll-i gadr olmuştur*). Поради това в телхиза към документа се нарежда да се отпуснат средства за прехрана на конете и да не бъдат тормозени раите.³ Кираджии от населението на одринското село Арнаут се оплакват все в 1713 г., че са дали конете си да обслужват армията. Въпреки че им била определена кирия и прехрана за конете, нищо не им е дадено — тия коне са гладни. Кираджиите молят да им се отпуснат средства за прехраната на конете.⁴ Леди Монтегю разказва с възмущение в едно от писмата си как турците отказвали да дадат възнаграждение на много нещастни хора, които извозвали багажа на посолството, при все че добитъкът им бил съсипан или измрял от умора. „Те дойдоха около къщата — нише леди Монтегю — и плачеха, скубеха си косите и брадите, така че [можеха] да затрогнат и най-безчувственото сърце. Но те получиха само удари с тояги, които им нанесоха наглите военни лица.“⁵ В едно прошение от 1876 г. се донася, че 92-ма колари от врачанските села били изпратени към Видин с коли, за да обслужват тамошните войскове части. От два месеца насам те не били получили заплата, нямали пари за хляб, а страдали децата и семействата им. При това положение те молят или да им се плати, или да бъдат подменени с други, за да се върнат по домовете си.⁶ С телеграма от 1875 г. до Тулчанския мутесариф се съобщава, че на коларите, които прекарвали присипа за войската, не било платено. Нарежда се да им се плаща дневно и месечно възнаграждение.⁷ Според документ от 1876 г. бившият кулски каймакам Хилми ефенди похарчил без разрешение парите, определени за надници на населението, което пренасяло материали за строежа. В документа се изтъква, че жителите на Кулско са повече християни и подобни злоупотреби спрямо тях са неудобни.⁸ Вестник „Българска дневница“ съобщава в бр. 3. от 10. VII. 1857 г., че от Лясковец, Търновско, били набрани принудително волове и коли, които били изпратени около Варна и Силистра по време на Кримската война, без да се заплати за това на стопаните и без да се припаднат тия възнаграждения върху данъците на населението.

В други случаи властта отказвала да даде на трудещите се тезкерета, въз основа на които те могли да получат възнаграждението си. В дописка от Солун от 25. IV. 1875 г., печатана във в. „Източно време“, г. 2, бр. 13, 10. IV. 1875 г., в която се описва

¹⁻³ Неиздадени документи от Ор. отдел, Цг 35/5, № 41, 56, 61.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цг 33/5, № 63.

⁵ J. M. Verdon, *op. cit.*, p. 197.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, II. Задължения на раята към държавата, 14. IX. 1876 г.

⁷ Тч 56/10.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — мутесариф, II. Злоупотреби на органите на властта, 4. III. 1876 г.

принудителната работа на населението по пътя Градско—Прилеп, се съобщава следното: „Не им дават тезкерета за работата освен посредством две или три лири на село. Ако не дадат парите, тезкерето не се дава, и под предлог, че пътят не е свършен, закарват ви отново да работите. Заптийетата дали действуват тъй от само себе си, или са сговорени с меймурите? Туй не мога да ви кажа. Но е ясно.“

По всичко изглежда, че и в процеса на самото набиране на хора, добитък и коли за принудителна работа съответните функционери вършели всевъзможни злоупотреби, вземали подкупи, за да освободят одного или другото от тежка повинност и пр. Затова в заповедите, с които се изисква организирането на дадена повинност, непрекъснато се напомня на длъжностните лица да не грабят раята, да не вземат повече, отколкото е определено, и да не вършат насилия. Така напр. в една подобна заповед от 7. IV. 1590 г. до кюстендилския и кратовския кадия за набирането на работници-специалисти за строеж на крепостта Качаник изрично се нарежда: „Но пазете се във връзка с това да грабите раята и да угнетявате.“ (Amma bu bahane ile re'ayadan ahz va celb olunub te'addi olunmakdan ihtiraz idesiz.)¹

През XIX в. дори техническите ръководители при строежите изкористявали положението си и изнудвали населението по всякакъв начин. Така на 18. VII. 1874 г. каймакамът на Оряхово съобщава, че инж. Сениговски, поставен да ръководи строежите по пътя Оряхово—Враца, изнудил населението от селата, което работело по същия път, и му взел пари.²

Не по-малки злоупотреби били извършвани и когато се организирали повинности в услуга на чужди посланичества или пътуващи чиновници. Още в кануннаметата на Мехмед II и на Сюлейман I се предвижда при преминаването на султански пратеници, чиновници и чужди посланици да им се дава храна, коне (ulak) и водачи (kılavuz) не повече от предвиденото в дадените им заповеди.³ Това предупреждение в официалното законодателство е указание, че нарушенията и произволите при налагане на посочените повинности са били обичайно явление. Мнозина пътешественици са описали впрочем в бележките си произволите на различни длъжностни лица, особено при налагането на повинностите, свързани с обслужването на пътуващи чиновници или чужди посланичества. Извънредно интересен е в това отношение пътният дневник на Йозеф Бошкович.

¹ Д. Шопова, пос. съч., стр. 72—73, № 54.

² Невздаден док. от Ор. отдел, Видин—мутесариф, II. Извънредни налози, 18. VII. 1874 г.

³ Ф. Краелитц, op. cit., S. 42, § 33; X. Хаџибегџић, пос. съч., стр. 361. Крелиц превежда ulak с Beförderungsmittel, а Хаџибегџић — с „ездитни коне“. В критиката си върху превода на Хаџибегџић Гл. Елезовић смята, че ulak трябва да се предаде със същинското му значение — куриер. (Гл. Елезовић, X. Хаџибегџић, Канунама султана Сулејмана. Историски часопис, II, 1951, стр. 230—251.) В отговора си на тази критика Хаџибегџић поддържа категорично, че в случая ulak трябва да се предаде с „ездитен кон“ (Odgovor na kritiku Ćliše Elezovića. Гласник земаљског музеја у Сарајеву. Историја и етнографија. Нова серија, св. IX, Сарајево, 1954, стр. 185—204).

Когато екипажът на посланичеството, с което пътувал той, се нуждаел от добитък или коли, михмандарите и другите придружители на чужденците най-безцеремонно завличали такива коли и добитък където и да ги намерели из пътя, и то без да мислят дори за заплащане на възнаграждения или за връщане на добитъка и колите. „Сутринта — разказва Бошкович — въпреки добрата воля на местните жители не ни бе възможно да си набавим всички биволски коли, които ни бяха необходими, въпреки че намерихме доста много биволи както за каруците, така и за товарните коли. Михмандарят бе принуден да вземе насила коли от онези, които бяха дошли от Карнобат. Тъй като биволиите им бяха много уморени, впрегнаха в колите [биволи] от Добрал. Тогава ние забелязахме в двора на една от къщите, гдето се бяхме разположили, един беден млад мъж, който плачеше горчиво, понеже се опасяваше, че съвсем ще загуби колата си.“ На път за Драгоево, когато се установило, че биволиите са болни, един от еничарите съгледал чифт биволи в полето заедно със стопанина им, отвлякъл ги насила и ги впрегнал в колата.¹

Покрай всичко това не веднаж органите на властта си позволявали да вършат физически насилия над трудещите се, за да ги заставят да работят, когато на тях им било удобно, без да имат законно основание за това. В дописка от Шумен, отпечатана във в. „Знаме“, г. I, бр. 1, 1. IX. 1875 г., се оплакват, че няколко военни лица насила теглели колата на един селянин, като искали да я вземат за ангария. Селянинът молел да му я оставят, защото имал работа. В отговор на това насилниците го набили. Един гражданин настоял да не бият невинния селянин, а нападателите извадили нож и намушкали самия гражданин. В заявление на някой си Халил от ловешкото село Каленик се разказва, че в селото дошли Мустафа бюлюкбаши и Хафъз Хасан, за да накарат селяните да пренесат с коли дърва безплатно до конака на мюдюра. Братът на просителя помолил да даде колата си на другия ден, защото този ден тя била на воденица. Мустафа и Хафъз Хасан се разгневили и подгонили брат му. Той от страх побягнал. Мустафа го ударил със секира, а другият стрелял върху му. Братът умрял от раните си. Убийците са още там, ненаказани и необезпокоени.² Подобни издевателства и изтезания понасяли повиканите за принудителен труд на самото място на работата. В дописка, препечатана от „*Courier d'Orient*“ във в. „Македония“, бр. 26, г. II от 25. V. 1868 г., се разказва за това, че българите от Дунавския вилает, които работили непрестанно 4 дни по пътни строежи, били подложени на тежки изпитания. „Тези, които надзирават трудовете, постъпват с тях [с българите, б. м.] варварски: вместо да благоприятствуват уморените и да ги одързостяват с добри постъпки, те, напротив, ги присилват с бич — почти всеки ден горки селяни се оплакват от раните, които имат по тялото си и по лицето си, други пък се оплакват, че им издирали ушите и извадили очите. Много от тези работници, като не

¹ J. Boscowich, op. cit., p. 104—105.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин — валия, меджлиси еалет, II. Ангарии, XIX.

могат вече да търпят тези жестокости, побягват в Добруджа: тогаз управителите на построението на пътищата вземат жените или децата им, насилват ги, за да работят, и се обхождат с тях още по-жестоко.*

Дори когато се отправяли към мястото, гдето трябвало да извършват държавни повинности и ангарии, селяните били изложени из пътя на всевъзможни произволи и насилия. През 1877 г. жители от села в Йенипазарска нахия, Шуменско, трябвало да дадат коли за пренасяне на сол и да извозят храни на войската към Джумапазар, Османпазар и Казган. Коларите обаче били нападнати от черкезки банди, които им взели воловете и колите. Селата останали само със 7 чифта волове и 7 коли.¹

Направеният анализ на държавните повинности в българските земи под турска власт позволява да се заключи, че тия повинности съставлявали действително много голяма и може би най-тежката част от отработъчната рента. Налагана непрекъснато и в много случаи едновременно със спахийските повинности, тази непосилна принудителна работа откъсвала често пъти напълно непосредствените производители от пряката им стопанска дейност, и то в продължение на цели месеци, а понякога и години.

От изложението е очевидно, че държавните повинности ангажирали не само труда на населението, но и на неговия добитък заедно с колите, т. е. най-необходимия инвентар за дребния отруден стопанин в селото и града. От XVII в. нататък тия повинности се разраствали особено във връзка с непрекъснатите ремонти и строежи на крепости — важни стратегически пунктове за непрестанно воюващата империя — и във връзка с нуждата от постоянно обслужване на армията, участваща в дълги, но вече безуспешни походи. През XIX в. усиленият строеж на пътища, които трябвало да облекчават и да обслужват разрасналия се търговски обмен в империята, и особено въвеждането на телеграфни линии създали условия за още по-широко прилагане на държавните повинности. Тежките угнетяващи условия на разлагащата се турска феодална система спъвали разгръщането на капиталистическите тенденции и възможностите за използване на платен наемен труд. Ето защо при тази обстановка и държавните повинности и ангарии продължавали да се прилагат в най-грубата им форма до самото Освобождение на България от турска власт и в редки случаи били заменени с техния паричен еквивалент.

¹ Неиздаден док. от Ор.отдел, Шумен — каймакамлък, II. Задължения на раята към държавата, 18. VII. 1877 г.

ГЛАВА IV

КАТЕГОРИИ ЗАВИСИМО НАСЕЛЕНИЕ, ОСВОБОДЕНИ ОТ ОБЛАГАНЕ С ИЗВЪНРЕДНИ ДАНЪЦИ И ДЪРЖАВНИ ПОВИННОСТИ

Извънредните данъци и държавните повинности не били налагани на цялото население. Известни категории от него били освободени от тия данъчни тежести. Такива са били преди всичко раите, натоварени със специални задължения към централната власт — войнуци, дервенджии, доганджии, солари (тузджии), чалтъкчи, маслари и пр. В потвърждение на това в редица стари закони изрично се нарежда войнуците да бъдат облекчени от плащането на известни данъци и между другото от данъците, които спадат към групата на *tekâlif-i örfiye ve avariz-i divaniye*.¹ В един от тях се казва дословно следното: „Те (войнуците) се освобождават от (плащане на данъците) харадж, испенче, шерийски десятък, тежки даждия и извънредни данъци. . . Накъсо, те се освобождават напълно от диван аваризи² (*haraçtan ve ispençeden ve öşür-ü şeri ve rusum-i örfiye ve tekâlif-i divaniyeden . . . muafıdır vel hasıl avariz-i divaniyeden bîlkûliye muaf ve müsellemlerdir*).

Али Чауш от София отбелязва в своя политически трактат, че в замяна на задълженията си към държавата войнуците били освободени покрай другото и от извънредни данъци (*sem-i tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellemlerdir*).³

Почти същото е посочено и в кануннамето на Авни Омер ефенди.⁴ А в един хюдже, на софийския кадия от 26. IV. — 5. V. 1618 г. се съобщава, че в документа, с който войнукут Алекси, син на Панчо, получавал владението на вакантна войнушка бащина, било отбелязано, че с прехвърлянето на тази бащина войнукут се освобождава наред с другото и от законните и обичайни данъци.⁵ В една заповед от 1575 г. се нарежда строго войнуците от Софийско да не бъдат записвани за джелепи, защото това било противно на заповедта.⁶ В илиам на оряховския кадия от 12. X. 1783 г. нарочно

¹ Срв. J. v. Hammer, op. cit., I. S. 309; Ö. L. Barkan, op. cit., s. 265.

² Г. Гълъбов, Осман-турски извори за българската история, ГСУ, Ифф., XXXIX, 1942/43, свезка трета, стр. 20, 23.

³ H. Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša . . . , p. 158.

⁴ I. H. Uzunçarşılı, Kanun-i Osman-î . . . , s. 398.

⁵ Софийски кадийски регистър 1-бис, лист 52-б, док. III.

⁶ ДБИ, III, стр. 13, № 28.

се подчертава, че войнушките села в околията били освободени от облагане с мубая върху хранителните продукти.¹

Със същите облекчения се ползували т. нар. доганджии и дервенджии. Така напр. в едно старо кануннаме за соколарите във Видинския санджак се нарежда те да бъдат освободени не само от поголовния данък, испенчето, поземления данък, но и от аваризи дивание.² В трактата на Али Чауш и кануннамето на Авни Омерефенди също е отбелязано, че в замяна на специалните си задължения към държавата доганджиите и дервенджиите се освобождават от данъците *avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye*.³ В един ферман от 27. XII. 1730 г. до кадиите в местата, спадащи към румелийския доганджибашилък, се подчертава изрично, че доганджиите в замяна на служебните си обязанности и на изплащания от тях нарочен данък мюрде беха били облекчени покрай другото от нузула, от джелепкешан, от сюрюн, от улак, паша зехире, юн беха и от всички текялифи йорфие, шака и аваризи дивание. (*Hidmetleri ve miri mürde behaları mukabelesinde avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden ve nüzülden ve çeleb agnamından ve... sürgünden ve ulaktan ve paşa zehiresinden ve yun beha ve kaftan behadan... ve tekâlif-i örfiye ve şakanın cumlesinden muaf ve müsellemler olduklarına...*)⁴ В друг ферман от 8. VIII. 1617 г. се отбелязва, че немюсюлманинът Марко (?), син на Вельо, Стоян, син на Тодор, Илин и Мануил, син на Вуйо, жители на с. Михлево (Михайлово), Софийско, били освободени като чакърюваджии (соколари-гнездари) от данъците аваризи дивание и текялифи йорфие.⁵ Редица документи свидетелствуват, че и дервенджийското население в българските земи се е ползувало от същите данъчни облекчения. Така напр. в един ферман от 20. IV. 1598 г. се съобщава, че населението в дервенджийското село Кьопеклю, Карнобатско, в замяна на дервенджийската си служба, която изпълнявало, било освободено от аваризи дивание и текялифи йорфие.⁶ (*Avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye muafiyet üzere derbentçilik hizmet ede gelmişler iken.*) В по-късен ферман от 1624 г. до шуменския кадия се отбелязва, че населението на дервенджийското село Ески Истамболлук, Шуменско, било освободено от аваризи дивание и от другите обичайни данъци.⁷

От ферман до дебърския кадия (1521/1522 г.) узнаваме, че селото Тресанче, Дебърско, било регистрирано като дервенджийско и в замяна на службата си било облекчено от изплащането на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Оряхово — кадия, I. К. Държавни доставки, 15 зилкаде 1197 г.

² J. v. Hammer, op. cit., I, S. 318.

³ H. Hadžibegić, op. cit., p. 156, 158; срв. I. H. Uzunçarşılı, op. cit., s. 397.

⁴ Гл. Елезовић, Соколари и соколарство. Из историје соколарства, Скопље, 1923, стр. 55—57. Почти същото съдържание има и един ферман от 1774 г., стр. 60—64.

⁵ Софийски кадийски регистър, I-бис, лист 122-б, док. I.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 22/59. Срв. ОАК 3/36.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 52/64: *kadimden defter-i cedid-i hakainide mukayet derbentçiler olup ve hizmetleri mukabelesinde avariz-i divaniyeden ve sair tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellemler iken...*

текялифи йорфие, аваризи дивание и от принудителна работа.¹ В кануннаме от 1519 г. се предвиждат същите облекчения и за друга категория рая със специални задължения — т. нар. чалтъкчии.² Според кануннамето на Анхиало от XVI в. соларите също били освободени от всякаква принудителна работа и от всевъзможните аваризи дивание.³ В цитираното кануннаме от 1519 г. и в силнстренското кануннаме все от XVI в. се предвижда соларите както чалтъкчиите да бъдат освободени от извънредните данъци.⁴ Според документ от 1607 г. пет души от селата Хърсо и Драгомир (сега Вафиохори, Кукушко — Гърция) в Авратхисарско били регистрирани като солари и в замяна на служебните си обязанности били освободени от извънредни данъци.⁵ Същият данъчен режим бил спазван и по отношение на маслари и млекари, както личи от някои документи. Така напр. в едно от постановленията на кануннамето за лива Галиполи от 1519 г. се определя и масларите наред с няколко други категории да не плащат извънредни данъци.⁶ В един ферман от 1722 г. се съобщава, че някои селяни от Софийско искали да се отклонят от облагането с данъка джелепкешан, като заявявали, че били дервенджии, млекари, чалтъкчии, ешкинджии и пр. и че в замяна на службата си били освободени от този данък.⁷ Документът е неопровержимо свидетелство, че дори и през XVIII в. в практиката продължавали да се съблюдават предвидените в старите кануннамета облекчения за млекарите и за другите специални категории население.

Аваризи дивание и текялифи йорфие не плащала и друга група рая със специални задължения — т. нар. мартолосо. В потвърждение на това в един документ от 1713 г. се отбелязва, че 64 души мартолосо, натоварени да пазят прохода при Егридере от хайдуги и разбойници, били облекчени в замяна на службата си от задължението да дават аваризи дивание, текялифи йорфие и юшур.⁸

От някои сведения се вижда, че натоварените с обслужване на мензилите също били освобождавани от извънредни данъци. Така напр. в един регистър от 1577 г. на населението от редица български околии, натоварено с данъка джелепкешан, се отбелязва при списъка на 6 души от гр. Пловдив, че за да избягнат това данъчно задължение, те заявили, че отглеждат мензилски коне и следователно трябва да бъдат регистрирани като *kırkı*, т. е. да дават само по 40 акчета годишно.⁹

И раята във вакъфските имоти била освободена от изплащане на извънредните данъци към държавата. Във фермана на Махмуд II

¹ Гл. Елезовић, Дервенџје. Један прилог за историју нашег народа под турцима. Јужна Србија, књ. III, бр. 28, стр. 325—326.

² Ö. L. Barkan, op. cit., s. 275, § 17.

³ J. v. Hammer, op. cit., I, S. 295.

⁴ J. v. Hammer, op. cit., I, S. 285; Ö. L. Barkan, op. cit., s. 275, § 17.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Св 16/5.

⁶ Ö. L. Barkan, op. cit., s. 235, § 4.

⁷ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 22-6, док. I.

⁸ Неиздаден док. от Ор. отдел, Егри паланка — дыздар, II. Зависимо население, I зилхидже 1125 г.

⁹ Неиздаден док. от Ор. отдел, инв. № 6038.

за вакъфа „Гази Михал бей заде, Гази Али бей и Сюлейман бей“ в Плевенско и на други места се отбелязва, че раята от този вакъф, учреден още през XV в., била освободена от облагане с ханета авариз.¹ В пътните бележки на едно място Евлия Челеби съобщава, че с. Кадъкьой (Щръклево), Разградско, било освободено от всички военни налози, тъй като било вакъф на Дживан капуджибаши.² Тия военни налози са без съмнение данъци от групата на *avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye*. Пътеписецът може би има пред вид изкупуванията на храни и реквизициите за военни нужди или *imdad-i seferiye*. В една интересна заповед от 1772 г. до видинския мухафъз и до други длъжностни лица се съобщава за изложението на дворцовия хасекия Мустафа — войвода на муката Кладово и спадащите към нея мукати на вакъфа, посветен на Мека и Медина и числящи се към вакъфите на султан Махмуд в Цариград. В това изложение се изтъквало между другото, че според даденото на вакъфа султанско сербестнаме фискалните органи на централната власт нямали право да изискват от вакъфската рая данъците *teşri-fiye, kudumiye, tubaşiriye, zehire beha, seray duşemesi* и пр.³

От извънредни данъци били освободени и манастирите. Това много ясно проличава от редица документи, запазени в богатата архива на Рилския манастир. В някои от ферманите, с които се потвърждават привилегиите на този манастир, данъчните облекчения, установени още след завладяването на българските земи, се мотивират с обстоятелството, че манастирските имоти спадали към вакъфа на Гази Мустафа паша. С оглед на това те трябвало да бъдат освободени от облагането с извънредни данъци както всички вакъфски имоти.⁴ В един ферман от 1724 г. се подчертава, че монасите от манастира „Св. Иван Рилски“ били освободени от аваризи дивание и текялифи йорфие, а в друг ферман от 1739 г. — до дупнишкия кадия — изрично се отбелязва, че облагането на същите монаси с тежки данъци (текялифи шака) било забранено.⁵ В последния документ се споменава обаче, че манастирското население плащало имдади сеферие. С ферман от 1758 г. се потвърждават същите данъчни облекчения и изрично се изтъква: „Монасите, които живеят в тоя манастир още от старо време, били освобождавани от налози като аваризи дивание, текялифи шака и текялифи йорфие.“⁶

Все от тази група данъци били освободени и т. нар. власи. В Сюлеймановото кануннаме се предвижда браничевските и видинските власи да не плащат между другото и извънредните данъци (аваризи).⁷ Същото кануннаме съдържа и едно постановление, с което изрично се нарежда и ортакчиите (изполитарите) да бъдат освободени от аваризи дивание. Срещу това облекчение обаче те били длъжни да дават половината от производството си на държавата.⁸

¹ * * и Д. Ихчиев, Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. Минало, г. I, кн. 3, стр. 259.

² *Evliya Çelebi Siyahatnamesi*, III, s. 310.

³ Видински кадийски регистър 159-а, лист 16-а, док. II.

⁴ — ⁶ Д. Ихчиев, Турските документи на Рилския манастир, София, 1910, стр. 19, № 11, стр. 34, № 19, стр. 35—36, № 20, стр. 58—59, № 31.

⁷ Х. Хаџибегич, пос. съч., стр. 370.

⁸ ТОЕМ, № 18, s. 53.

Такива облекчения са били осигурявани и на обикновената рая в случаите, когато тя била натоварвана с известна по-специална и тежка служба към централната власт. Това се потвърждава от един документ от 1696 г., в който се съобщава, че по едно време 184 жители на гр. Силистра били освободени от аваризи дивание и текиялифи йорфие, тъй като те се задължили да поддържат ежегодно на свои средства по две шайки (вид малък кораб) и техните кюречии, за да участвуват във войната.¹

Циганите в българските земи също били освободени от аваризи дивание и текиялифи йорфие. Още в кануннамето за циганите в Румелия от 1530 г. се предвижда циганското население да не плаща рюсюми йорфие, аваризи дивание и други шерийски данъци.²

Към групата на освободените от извънредни данъци и повинности спадали и редица военни формации като юруците, мюселемите, джамбазите, евляди фатихан и др. В кануннамето на Мехмед II се постановява следното: „Юрушките ешкинджии, чатал и ямаци³ да не бъдат товарени с превозване на ечемик и слама, с работа по строежа на крепости и други аваризи.“⁴ В кануннамето за ливата Галиполи от 1519 г. се отбелязва, че ямаците и юруците наред с други категории не трябвало да плащат извънредни данъци.⁵ Тия облекчения, установени в официалното законодателство за юруците, са се съблюдавали в практиката по отношение на юрушките формации и в българските земи. В потвърждение на това свидетелствува напр. един документ от 1693 г., в който се отбелязва, че при регистрирането на юруците в селата и юрушките чифлици в Авратхисарско не им били възложени ханета⁶ за набиране на задължителния наряд селитра.⁶ Все този режим засягал и мюселемите, джамбазите и евляди фатихан. В неколкократно споменатото кануннаме от 1519 г. се нарежда и мюселемите, и джамбазите да бъдат освободени от авариза.⁷ В кануннамето за джамбазите се предвижда и те да бъдат освободени както юруците и както ямаците на мюселемите от улашка, джерахорска, сегбанска и кюречийска повинност и от дървенджийска и азепска служба, от събиране и транспортиране на ечемик, слама, сено, от строеж на крепости и изобщо от всички *avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye*.⁸ В документ от 1698 г. се съ-

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Си 29/10. Без съмнение става дума за войната с държавите от т. нар. „Свещен съюз“. В тази война османската държава е била принудена да воюва и по море с такъв силен враг като Венеция и се нуждаела от по-голяма флота. Липсата на материални възможности да поддържа многобройна флота е заставила изпадналата във финансова криза държава да прибегне в това отношение до непосредствената помощ на населението и да му осигури в замяна на това посочените данъчни облекчения.

² Ö. L. Barkan, op. cit., s. 249, § 5, s. 250, § 8.

³ Според закона за юруците на всеки 24 души единият е ешкинджия, тримата — чатал, а останалите 20 — ямаци.

⁴ Fr. Kraelitz, op. cit., S. 28, 43.

⁵ Ö. L. Barkan, op. cit., s. 235, § 4.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Авратхисар — кадия, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 16 шеввал 1104 г.

⁷ Ö. L. Barkan, op. cit., s. 235, § 4.

⁸ Ö. L. Barkan, op. cit., s. 247, § 6.

общава, че евляди фатихан, живеещи в с. Аджикариерлер, Пловдивско, не били облагани с ханета за събиране на извънредните данъци.¹

Въпреки че, общо взето, режимът на тези данъчни облекчения на редица категории от населението в българските земи се спазвал, доста често и особено през втората половина на XVII в. и през XVIII в. османската държава прибегвала към нарушаване на този режим. Тя не веднаж си позволявала да облага това население с извънредни данъци и повинности. Тежкото ѝ финансово положение и непрестанните изтощителни войни по това време били причина за тия нарушения, които обременявали освободената от извънредни данъци рая. Обикновено тази рая е била облагана с данъци от групата *tekâlif-i ôrfiye ve avariz-i divaniye* по време на войни, когато извлечените от обикновената рая приходи, провизии и реквизиции били недостатъчни за нуждите на армията. Така напр. в една заповед от 1688 г. до кадията на Джумапазар и до други длъжностни лица се нарежда за прехраната на армията, воюваща в Гърция, да се събират ечемик, брашно, булгур и чисто масло не само от обикновеното население, но и от ония, които били освободени от извънредни данъци.² Все за нуждите на армията, която участвувала в Австро-турската война, се изисква със заповед от 1691 г. цялото население, включително и освободените от извънредни данъци в Солунско, Авратхисарско и Ениджевардарско, да бъде заставено да приготви определено количество пексимет.³ Все от това време (7. — 16. I. 1685 г.) датира една заповед, в която се нарежда да се събере от населението в Брезнишко за армията ечемик, брашно, овце, бито масло, мед, дърва и слама под формата на сюрсат зехиреси. Със същото облагане трябвало да се натоварят и ползущите се с данъчни облекчения.⁴ Според документ от 1697/1698 г. от редица български околии трябвало да се съберат провизии за военни нужди и с тази доставка да бъдат задължени и освободените от извънредни данъци.⁵

Освободената рая била товарена с *avariz-i divaniye ve tekâlif-i ôrfiye* не само по време на война. Това ставало и в други случаи — при извънредни държавни нужди. Така напр. в изложение от 1674 г. се съобщава, че населението от Софийско било задължено да даде по 1 кола с 2 чифта волове на всеки 5 ханета нузул. То моли обаче с това задължение да бъдат натоварени и освободените от извънредни данъци жители на същата околия и по-специално войнуците и зеваидите.⁶ В заповед от 1702 г., с която се изискват 1500 килета ечемик за прехрана на конете в държавния обор в Одрин, се нарежда изрично този ечемик да се изкупи от цялото население

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив — заим, II. А. I. Задължения на раята към държавата, I шабан 1109 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 11 джемази II 1100 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Солун — кадия, V. Военно снабдяване, 29 реби I 1103 г.

⁴ J. Grzegorzewski, op. cit., p. 124—125, dok. 113.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Дефтерхане, I. К. Държавни доставки, 2 шабан 1109 г.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 3/126.

включително и от освободените (*muaf ve gaugi muaf*).¹ Според един документ от 1792 г., в който се съобщава, че е наредено от населението в Софийско да се изкупят овце на 10 глави по 1 глава, трябвало да се съберат 2500 овце от войнуците и вакъфската рая в онзи край.²

Освободените от извънредни данъци са били доста често и обект на натиск и произволи от страна на органите на властта, които, без да държат сметка за техните облекчения и без за това да има нарочна султанска заповед, принуждавали тия категории население да дават текялифи йорфие и аваризи дивание. Това е засвидетелствувано в редица документи. Така напр. според заповед от 1575 г. войнуците от Софийско противозаконно били регистрирани със задължението на джелепи.³ От друга заповед от 24. XI. 1604 г. войнуците в Софийско, Пиротско и Брезнишко се оплакали, поради това че фискалните органи на централната власт изисквали от тях насила разни данъци, при все че те били освободени от испенче, извънредни данъци и пр.⁴ Някои села, спадащи към вакъфа на султан Сюлейман в околията Димотика и Джесир Еркене, също се оплакали, че юваджията Узун Кюпрю принуждавал раята да дава вълна, при все че тази рая била освободена от подобни задължения.⁵ В цитираната вече заповед от 1772 г. се съобщава, че някои служебни лица се опитвали да изтръгват извънредни данъци от раята от муката Кладово и спадащите към нея мукати на вакъфа, посветен на Мека и Медина. Те оправдавали тия произволи, като казвали, че мукатите не били вече вакъф, а били дадени като маликяне.⁶ В цяла редица фермани, които потвърждават привилегиите на Рилския манастир, се съобщава за насилията на всевъзможни органи на властта, които нарушавали обезпечените от векове права на манастирското население, освободено от извънредни данъци и повинности. В много случаи и самото население настоявало при облагането с извънредните данъци да бъдат включени и освободените по закон от тия данъци. Така напр. селяните от селата Хърсо и Драгомир в Авратхисарско създавали неприятности на петимата солари от тия села и наложили да ги натоварят с ханета за събиране на извънредни данъци, при все че тия солари имали нарочна заповед за освобождаване от тях.⁷ Във ферман от 1724 г. се съобщава между другото, че жителите на Дупнишка каза притеснявали рилските монаси и настоявали и от тях да се събира аваризът.⁸

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни: доставки, 2 мухаррем 1114 г.

² Софийски кадийски регистър 23, лист 6-а, док. I.

³ ДБИ, III, стр. 13, № 28.

⁴ ДБИ, III, стр. 18, № 41.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 3/12.

⁶ Видински кадийски регистър 159-а, лист 16-а, док. II.

⁷ Неиздаден док. от Ор. отдел, Сн 16/5.

⁸ Д. И х ч и е в, пос. съч., стр. 33, № 19.

ГЛАВА V

СЪПРОТИВАТА НА ЗАВИСИМОТО НАСЕЛЕНИЕ ПРОТИВ ОБЛАГАНЕТО С ДАНЪЦИ ОТ ГРУПАТА НА TEKÂLIF-I ÖRFIYE VE AVARIZ-I DIVANIYE

Зависимото население в българските земи оказвало сериозна съпротива срещу налагането на данъците и повинностите от категорията на tekâlif-i örfiye ve avariz-i divaniye и срещу произволите и насилията, извършвани в процеса на данъчното облагане и събиране. Тази съпротива нараснала особено през XVII и XVIII в., когато фискалното бреме се увеличило вследствие промените в турския феодализъм и вътрешния упадък на империята. През XIX в. тя добива други по-активни и по-революционни форми особено сред българския народ през периода на неговите националноосвободителни борби.

Сведенията за нежеланието на раята да издължава извънредните данъци и да изпълнява държавните повинности и за борбата ѝ против тяхното ежегодно нарастване са най-изобилни, защото именно тия данъци са съставлявали най-тежкото бреме за податното население. В тяхното налагане се разкриват в пълна мяра характерните за турската данъчна система произвол и непрестанно засилване на фискалния натиск върху раята. Съпротивата на експлоатираната класа против тези данъчни тежести намирала израз преди всичко в многобройните прояви на несъгласие и открито изплъзване от самата данъчна регистрация и разхвърляне на данъчните ханета, въз основа на които се извършвало облагането и събирането. Такива опити без съмнение имат пред вид нарочните разпоредби в кануннамето за Силистра от времето на Сюлейман Законодателя. В тях се предвиждат мерките, които съответните служебни органи трябва да вземат, в случай че някои лица пречат да се вписват имената им в местния и вилаетския регистър при определяне ханетата авариз.¹ Все по този повод в кануннамето за Никопол пак от XVI в. изрично се подчертава, че облагането с авариз акчеси става за благо на страната, че това облагане може да се премахне само със султанска заповед. В случай че някой се осмели да стори това, т. е. да се отклони от облагането, то кадиите в никакъв случай не трябва да му окажат подкрепа.²

Една от формите на народната съпротива против извънредните данъци и държавни повинности били многобройните молби и изложения, пращани непрестанно до султанския диван с настоятелно

¹ Ö. L. Barkan, XV ve XVI inci asırlarda . . . , s. 277, § 25.

² J. v. Hammet, op. cit., I, S. 301.

искане да се намали броят на ханетата, размерът на споменатите данъци или да се облекчи бремето на държавните повинности.¹ В тия молби угнетеното население винаги изтъквало бедственото си положение и пълната си невъзможност да изплати един или друг данък в наложения му размер. Властта, разбира се, рядко се вслушвала в тия молби, които се сипели ежегодно не само от всички краища на българските земи, но и от цялата империя. Ако успеело да изтръгне заповед на върховното управление, населението действително се освобождавало от задължението да изплаща данъците в наложения размер или да извършва изцяло исканите повинности. Според един илям на анхиалския кадия от 7. VI. 1693 г. немюсюлманските жители от гр. Анхиало се снабдили със заповед, с която те били облекчени от задължението да дават 7 коли за принудителна работа от всичко 30-те коли, изискани от Анхиалско.²

Много често раята оказвала отпор срещу налагането на тази категория данъци, като забавяла издължаването им по един или друг начин, разбира се, в известни случаи просто поради невъзможност да стори това. Забавянето и отклоняването от изплащане заставяли дори централната власт да прибегва към всевъзможни подкани, напомнания и заплахи. Десетки документи свидетелствуват, че много често податното население е спъвало събирането на извънредните данъци чрез ненавременното им издължаване. Така напр. в една султанска заповед от края на XVI в. или началото на XVII в. се отправят упреци до пловдивския кадия за това, че 34 400 овце, които трябвало да бъдат изкупени от около 1349 джелепи в Пловдивско и докарани за нуждите на столицата, още не са събрани.³ В официална молба от 11. IX. 1677 г. нузул еминът в Ямбол се оплаква, че населението от Ямболско и нахиите още не било изпълнило заповедта да предаде и прекара до мензила Бургас непредадените зърнени храни, предназначени за армията, която се връщала от Одрин към Цариград.⁴ Кадията на Силистра пък с нарочен илям донася, че след пристигането на заповедта за издължаването на храните мукайесе от Силистренско били изпратени писма до населението в нахиите и селата. Въпреки че те се съгласили да изпълнят дължимото, вече доста време изминало, а изкупуването не е осъществено. В бележка, написана по-късно над цитираното кратко съдържание на иляма, се съобщава пак, че било наредено да се издаде заповед за събирането на храните и да се набележат имената на ония, които забавят доставката, за да бъдат наказани със затвор.⁵

¹ Вж. такива молби в неиздадени документи от Ор. отдел, Силистра—тахсилдар, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 3 мухаррем 1028 г.; Пирот, с. Ереклеудже — тахсилдар, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 25 шабан 1109 г.; Ниш — население. II. А. 1. Зависимо население, 12 зилкаде 1097 г.; НПТА, XVII 6/31; НПТА, XVII 6/87 и пр.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Анхиало — кадия, V. Военно снабдяване, 3 шеввал 1104 г.

³ ДБИ, III, стр. 17—18, № 40.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ямбол — нузул емини, I. К. Държавни доставки, 13 реджеб 1088 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Търново — кадия, I. К. Държавни доставки. 3 реби I 1171 г., лист 2-а, № 5.

От препис на буюрултия, отправена до кадиите на Пазарджик, Самоков и Ихтиман, до еничарските сердари, кетхуда ерите и служебните лица на вилаетските аяни узнаваме, че нишкият дефтердар Ахмед ефенди донесъл следното: от зърнените храни — стара и нова закупка, — които трябвало по заповед да се съберат от поменатите кадийски околии за прехрана на войските, охраняващи нишката крепост, не било дошло нито едно зърно. Поради това армията изпитвала извънредна нужда от храни. В буюрултията се нарежда незабавно да се събере тази забавила се стара и нова закупка храни от въпросните околии и се предаде бързо в нишката крепост. Документът завършва със заплахи за наказание, в случай че не се изпълни заповедта.¹ В документ от 1853 г. се донася до видинския валия, че Ловечко не изпратило исканите 150 000 оки брашно, 10 000 оки ечемик и 200 броя греди.² В телеграма до османпазарския каймакам от 17. XI. 1876 г. се съобщава, че изисканите копринени наметала за армията и определените парични суми, които населението в този край трябвало да даде, не били дошли до този момент.³

Не малко са били и случаите, когато податното население намирало други начини и всевъзможни благовидни предлози за отклонение от изплащането на извънредните данъци и изпълняването на държавните повинности. Така в един препис от заповед от 12. VIII. 1722 г. до софийския кадия, в която се нарежда да се съберат овце от джелепкешаните в Софийско за 1721/1722 г., изрично се обръща внимание да не се допусне, щото някои касапи или селяни да се отклоняват от това задължение под предлог, че се числят към освободените от извънредни данъци дервенджии, млекари, чалтъкчии, ешкинджии и др.⁴ От това нареждане в цитираната заповед е много ясно, че случаите на отклоняване от системата на изкупуване под такива предлози не са били редки по това време. В писмо пък до одринския кадия от 1800 г. се съобщава, че в нахиите Юскюдар и Битоля миналата година имало недостиг от овце, а от тия нахии трябвало по заповед да се изземат овце за прехраната на столичното население. По тия причини населението се отклонявало от изпълнение на задължението си да предаде овце за изкупуване и пречело така на държавните сайджии. Ето защо заповядано е на кадията да окаже съдействие на сайджиите по закупката на овце, толкова нужни за столицата.⁵ Раята пък, която била заставяна ежегодно да отхранва за известно време държавни коне, измисляла всевъзможни други начини за изплъзване от тези неприятни задължения. Най-често тя заявявала, че тия държавни коне са измрели, тъй като това било най-трудно да се провери. В един илям на варненския наиб

¹ Софийски кадийски регистър 312/4, лист 9-а, док. I.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Шумен — валия, V. Военно снабдяване, 16. X. 1853 г.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Омуртаг — каймакам, I. Иане, 17. XI. 1876 г. Без съмнение тия наметала се събирали не за употреба от войниците, а за по-скъпо препродаване от държавата.

⁴ Софийски кадийски регистър 312/1, лист 22-б, док. I.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Одрин — кадия, I. К. Държавни доставки, 21—30 реби I 1133 г.

от 30.III.1674 г. се съобщава, че два от държавните коне — 25 на брой, — изпратени да зимуват във Варненско, са умрели. Дъмгите по кожата им, от които се виждало, че те са наистина държавни коне, не били изпратени от населението. Понеже била издадена заповед да се съберат всички ездитни коне, които били на прехрана в този район, и да се предадат на лицето, изпратено от малкия султански обор, направила се надлежна проверка по села и градове. Населението обаче заявило, че всички държавни коне били умрели.¹

В много случаи раята изявявала открито неподчинение, като отказвала да плаща тежките извънредни данъци и да изпълнява държавните повинности. Така напр. в един илям от 28.V.1675 г. кичевският кадия донася, че е пристигнала заповед да се разхвърлят върху населението от тази каза 659¹/₂ ханета авариз за 1675/1676 г. и да се събере данъкът съобразно с тях. Раята обаче не се подчинила на заповедта, поради което било невъзможно да се събере аваризът.² От друг илям (5.—14.VI.1675 г.) на кадията на Морихово узнаваме, че мубаширът по събирането на авариз от Мориховско за 1675/1676 г. не успял да прибере данъка, защото населението от нахията, повикано няколко пъти в съда, не се явило и с неподчинението си осуетило облагането с авариза.³ Според един документ от 1738 г. населението от Търновско, подбуждано от аяните си, отказвало да плати своя имдад за издръжката на мензила Дивани Али за сметка на 1738/1739 г.⁴ От един илям на силистренския кадия от 28.V.1783 г. узнаваме, че населението в околията Омурфаких, Силистренско, не искало да издължи заповяданата ишира за 1783/1784 г. от брашно и ечемик, че въпреки многократно изпращаните писма и съобщения и населението от селата Абдулселям вакъф, Шарви муката (?) и Пирипаша вакъф в нахията Диване орман, Силистренско, също отказало да предаде исканите храни.⁵

При опитите на фискалните агенти да извършват злоупотреби и нередности раята се противопоставяла открито не само като изпращала до султанския двор оплаквания във връзка с това, но и като оказвала енергична съпротива при събирането на самите изкупвания. Това се разкрива до голяма степен в един документ от 26.IV.1685 г. Документът е изложение на чиновника, натоварен със събирането на иширата ечемик за нуждите на султанския обор за 1683/1684 г. В него той донася, че била издадена заповед да се прибере от русенското пристанище ечемикът, изкупен от всички околии, и да се изпрати в Белград. Половината от заповяданото е вече събрано. През миналите години обаче, поради това че след Димитровден не било възможно извозването на доставката с кораби, събирачът на ечемика не е събрал в натура останалия в недобор на

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Варна — кадия, II. А. 1. Задължения на раята към държавата, 10 сафар 1085 г.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 2/1.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 2/3.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 37/102, стр. 3.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, Силистра—кадия, I. К. Държавни доставки, 1 зилхидже 1197 г.

всяка околия ечемик, а е вземал паричен откуп за него. Позовавайки се на това поради обстоятелството, че и сега било трудно доставката да се транспортира по вода, населението отказало да предаде останалия ечемик. То заявило, че е дало откуп за него. Поради този категоричен отказ на раята събирачът иска заповед ечемикът да се събере изцяло в натура и бързо да се изпрати на русенското пристанище.¹

Раята, която била заставена да изпълнява различни държавни повинности, прибегвала често към открито отклоняване от тях чрез бягство. Турските документи свидетелствуват за десетки случаи от такова естество. Така в една заповед от 25. III. 1568 г. се съобщава, че за извършване работа на държавни строежи в Цариград били събирани дюлгери от Скопие и от други места. Преди да тръгнат за столицата, майсторите, които не били от Скопие, се разбягвали. Скопските дюлгери пък били заставяни тогава да плащат парите, дадени на бегълците като пътни разноски.² Според донесения на пловдивския наиб от 1659 г. голяма част от кюрекчиите, събрани от Пловдивско, били избягали.³ В пътния си дневник Бошкович описва редица масови бягства на населението с цел да се освободи от задължението да извършва принудителна работа в услуга на пътуващите посланичества. Мъжете в едно от селата се били изпокрили, за да не бъдат заставени да придружават Бошкович и спътниците му и да крепят колите при лошите преходи.⁴ Описвайки пътуването към Драгоево, Бошкович разказва, че по едно време, използвайки отдалечаването на еничарина, който отишъл да докара насила биволи от полето, някои селяни от с. Добрал, принудени да придружават посланичеството, избягали. „Еничаринът много се разгневи за това — добавя Бошкович, — обаче той спря други [хора], които срещнахме по пътя.“ В самото с. Добрал пътуващите също не заварили мъжкото население, защото то се изпокрило заедно с биволиите си от страх пред предстоящите тежки повинности.⁵ До каква степен населението в българските земи се е съпротивлявало чрез бягство срещу тежестите на принудителната работа, личи от факта, че при набирането на хора, коне и коли почти за всяка повинност се набирали поръчители измежду самото население. Тия поръчители били гаранти за сигурното изпълнение на повинностите. Те били длъжни не само да отговарят за всеки беглец, но и да плащат изразходваните държавни средства за прехраната му. Както се вижда от цитираната вече заповед до скопския кадия от 1568 г., именно против бягствата на нескопските дюлгери властта нареждала да се взимат гаранти за всеки дюлгерин и от тях да се искат разноските за бегълците.⁶ В един тертиби дефтер от 1723 г., в който е набелязано какъв брой работници и коли са нужни за строежите на видинската

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Русе—пристанище, I. И. 2. Приходи—тегоби в натура, 22 джемази I 1096 г.

² Д. Шопова, пос. съч., стр. 22—23, № 12.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Пловдив—наиб, II. А. 1. Зависимо население, 8 реджеб 1069 г.

⁴ и ⁵ J. Wosowich, op. cit., p. 64, 106, 97—98.

⁶ Д. Шопова, пос. съч., стр. 22—23, № 12.

крепост, изрично се предвижда да се посочат гарантите за сигурното и точно изпълняване на възложените повинности.¹ В заповеди от 1743 и 1757 г., с които се изискват ренчбери от Софийско за строежите на белградската крепост, се нарежда да се вземат от населението поръчителите, за да не избягат работниците, а да изпълнят службата си докрай.²

Поради непрекъснатата съпротива на зависимото население срещу налагането на извънредни данъци и поради системните му опити да избегне тези тежки задължения централната власт е била принудена често да се справя с ежегодни недобори от различни райони в българските земи. Така напр. според един документ от 8. III. 1690 г. бившият емини матбах (емин на султанската кухня) се оплакал, че бедели нузултът за 1686/1687 г. не е събран още от Битолско.³ В илям на нишкия кадия от 1664 г. се съобщава, че от околията Морава и Ново бърдо са останали недобори в размер на 200 килета пшеница и брашно от доставката за 1664/1665 г.⁴ От илям на айтоския кадия (1678 г.) узнаваме, че посочената кадийска околия имала недобори от сюрсат зехиреси за 1675/1676 г., както и от иширата ечемик за 1678 г.⁵ В едно кратко съдържание на документ от 1783 г.⁶ се отбелязва, че кадиите на долупосочените околии изпратили илями, в които съобщават, че населението не е в състояние да предаде своя сюрсат зехиреси. Поради това остават недобори, както следва:

Околии	Брашно килета	Ечемик килета	Жито килета
Малкара	2153 ¹ / ₂	816	1687 ¹ / ₂
Хайреболу	5028	4512	18051
Кешан	4047 ¹ / ₂	700	7580
Бургас	1046	514 ¹ / ₂	4042 ¹ / ₂
Орша	—	2940	544
Мустафापаша	80	—	1270
Къркклисе	1275	—	1130
Ипсала	945	—	904
Бунархисар	550	—	564

В известни случаи, съсипани от тежкото бреме, лишени от възможността другояче да се справят с насилията и произволите, раите много често напущали родните си селища и бягали със семействата си по други места поради фискалните притеснения. Така напр. в един документ от 1585 г. се съобщава, че голяма част от раите, живущи в

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Вд 100/25.

² Софийски кадийски регистър 312/6, лист 4-6, док. I; 312/8, лист 29-6, док. III.

³ Неиздаден док. от Ор. отдел, Битоля—тахсилдар, I. И. 3. а. 2. а. Авариз, 26 джемази I 1101 г.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, Ниш—кадия, I. К. Държавни доставки, 1075 г.

⁵ Неиздаден док. от Ор. отдел, ОАК 127/1, № 38.

⁶ Неиздаден док. от Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, I. К. Държавни доставки, 14 реби II 1197 г., № 6.

хасовете в нахия Поломие, се разпръснали, защото фискалните агенти искали да им съберат втори път данъците джизие, адети агнам и аваризи дивание.¹ Данъчните тежести принудили и много от жителите на Ямболска нахия да напускат селищата си, след като им било възложено да плащат освен всички други данъци и нефириам бедели, както личи от един илям на ямболския кадия от 3. VII. 1689 г.² По същите причини се изселила и по-голямата част от населението в с. Гявато, Битолско, според един документ от 1805 г.³ Друг документ от 1693 г. съдържа сведения за подобни изселвания на раята, предизвикани от тежестта на принудителните изкупувания. В тоя документ жителите на едно село съобщават, че това село било прехвърлено от Ямболско към Русокастренско и при регистрацията било натоварено да дава по 66 килета ечемик и по 14 килета брашно. От няколко години властници им наложили да се увеличи доставката с по 30—40 килета годишно. През текущата година те трябвало да дадат 282 килета ечемик и вече са предали от тях 100¹/₂ килета. Останалото не са в състояние да предадат. Поради това мюсюлманската рая в селото се разпръснала, изселила се.⁴

През втората половина на XIX в. нараснал още повече енергичният отпор срещу всички данъци — редовни и извънредни. За това е допринесло, разбира се, и задълбочаването на национално-освободителните борби на българския народ. Прогресивните вестници от епохата на Възраждането и особено пресата на българската революционна партия стават трибуна за борба срещу гнета на данъчното бреме и безконечните фискални произволи и издевателства. Тия вестници изобилствуват и с данни за открита и смела борба и неподчинение пред данъчните власти. Тези данни се отнасят без съмнение не само до редовните, но и до извънредните данъци. Особено типично е в това отношение съобщението в една дописка, отпечатана в бр. 14, г. I от 2. V. 1875 г. на в. „Знаме“. В нея се разказва как карловският каймакам затворил около 200 души мъже поради неиздължаване на данъците. Тогава карловските жени се явили пред каймакама и настоятелно поискали да пусне мъжете им. Турският управител започнал да ги ругае. Смелите жени го уловили и го пребили от бой. „Да живеят нашите юначни и благородни карловчанки! — завършва дописката. Ето пример, на който би трябвало да подражават всичките наши общини в България!“

* * *

Настоящото изследване върху извънредните данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт разкрива редица важни проблеми, над които предстои и в бъдеще да се работи упорито и задълбочено.

Едно само проучване на разглежданата категория данъци е недостатъчно да осветли цялостно тази твърде проблемна и толкова малко

¹ Неиздаден док. от Ор. отдел, Видин—кадия, I. Данъци, 993.

² Неиздаден док. от Ор. отдел, Ямбол—кадия, I. И. 3. а. 2. б. Нефириам бедели, 15 шеввал 1100 г.

³ ТДМИ, II. стр. 68.

⁴ Неиздаден док. от Ор. отдел, НПТА, XVII 2/86.

изследвана област. Ето защо този труд, който представлява и първо цялостно изследване на разглежданите данъци и държавни повинности, е само начален етап в разработването на тая сложна проблематика. Във всеки случай анализът на събрания тук фактически материал позволява да се изгъкнат няколко основни момента, характерни за разглежданата данъчна категория.

Преди всичко ясно е, че тази категория е заемала може би най-значително място в данъчната система на Османската империя. Тя е била в течение на цели векове един от главните приходиизточници за поддържането на османския държавен апарат и особено за укрепването и развитието на османската военна организация. Повечето от данъчните тежести, числящи се към тази група, са възникнали и са се наложили, както видяхме, именно във връзка с нарастващите военни нужди на османска Турция. Ето защо не е пресилено да се подчертае, че материалната подготовка при организирането на османските военни походи с оглед снабдяването, прехраната на армията, а дори и непосредственото ѝ обслужване е падала с цялата си тежест върху плещите на зависимото население преди всичко посредством системата на извънредните данъци и държавни повинности.

Много от проучените тук данъци са в известен смисъл унаследени от Византия и средновековните балкански страни. За това свидетелствуват дори славянските наименования на някои от данъците и повинностите (поклон акчеси, земаници, престойки и пр.), които се запазили по време на тюрското господство в Балканския полуостров. Както в други области на обществения и държавен живот и в това отношение османските турци възприели и използвали с оглед на своите нужди и интереси редица данъци от този род, причислени към групата на *avariz-i divaniye* и *tekâlif-i örfiye*. Разбира се, тук не би трябвало да се мисли за едно съвсем механично усвояване на институции, съществували в балканските страни преди тюрското нашествие. Тук става дума по-скоро за известна връзка с местното наследство и за неговото влияние върху установилата се на Балканския полуостров турска феодална система. Дълбокото и пълно осветляване на тази проблема обаче е възможно само ако изследвачът насочи вниманието си изключително върху нея и си постави за цел да проучи основно не само извънредните данъци в Турция, но преди всичко същността на ония от данъците във Византия и другите балкански страни, които са оказали влияние върху възникването и обособяването на едни или други извънредни данъци.

С развитието на стоковото производство в Османската империя, с все по-голямото налагане на паричната рента някои от данъците, които се включват в разглежданата категория, претърпели известни промени по форма. Но, общо взето, в това отношение извънредните данъци и държавни повинности се отличават с необикновена устойчивост. Голямата част от тях се запазват непроменени почти до освобождението на българските земи от турско владичество, и то често пъти в съвсем примитивни форми. За това допринесла, разбира се, неотменната нужда да се снабдява армията и непроеизводителното население в големите градове с хранителни припаси и да се осъще-

ствяват редица обществени и държавни мероприятия чрез безплатния или слабо платения труд на населението.

Самата система на извънредните данъци разкривала пред властта пълни възможности да въвежда нови и нови данъчни задължения, непредвидени по шериата. При това отначало временни и наложени по определен повод, постепенно тези данъци ставали не само постоянни, ежегодни, но в много случаи се събирали и неколkokратно в годината. Османската държава все по-често започнала да стоварва издръжката на редица свои институции и органи върху населението именно чрез всевъзможни нововъведени извънредни данъци и повинности. Този процес се задълбочил през периода на разложението на турската феодална система, когато финансово разорената държава не била в състояние да се справя вече с нарасналите си военни нужди и затова засилвала фискалния гнет над податното население.

Налагането на извънредните данъци и държавни повинности е създавало и благоприятни възможности за извършване на непрекъснати и често пъти страшни издевателства, произволи и насилия от страна на данъчните агенти. Това се дължало на обстоятелството, че, общо взето, размерите на много от тия данъчни облагания не били строго фиксирани и зависели от нуждите на момента. По този начин много често фискалните чиновници не били лишени от възможността да ги събират произволно, увеличени неколkokратно. От друга страна, ползувайки се от обстоятелството, че турската държава непрестанно въвеждала по най-различни поводи всевъзможни нови облагания, причислявани към категорията на извънредните данъци, органите на властта не веднаж си позволявали за своя сметка и по своя воля да изискват незаконни, измислени от тях данъчни тежести.

С оглед тъкмо на всичко това би могло да се каже, че именно при налагането на извънредните данъци и държавни повинности най-силно се изявяват, най-пълно се очертават размерите и обликът на феодалната експлоатация в Турция.

Тежкото бreme на извънредните данъци непрестанно предизвиквало зависимото население към съпротива, която намирала израз в най-различни форми. Тази съпротива е в същност само една от проявите на многовековната упорита борба на народните маси против цялата турска феодална система.

ТУРСКИ ДУМИ И ТЕРМИНИ

- А в д ж и б а ш и** — чиновник, завеждащ службата по лова при султанския двор.
- А д ж е м и о г л а н** — член на корпуса от млади султански пажове или член на специалния корпус, от който се подбирани хора за еничарския корпус.
- А з а п и** — нередовни пехотни отряди, използвани по време на военни набези, за минорска работа и пр. Подобно на акънджиите и азапите са играли значителна роля в ранната османска военна история. Азапи се наричали и 400-те души, които по времето на султан Мехмед II съставлявали първия редовен военноморски корпус.
- А к ч е** — сребърна монета, която през XV в. възлизала на 1/50 част от гроша. До XVII в. е била единствената сребърна монета в Турция.
- А л т ъ н** — златна монета; след завладяването на Египет от турците се наричал шериф или ешреф алтън по подобие на египетската златна монета. Френк алтън — венециански дукат.
- А р а б а д ж и б а ш и** — началник на коларите, които били натоварени с превозване на принудително изкупени храни и припаси за военни и държавни нужди.
- А р з у х а л** — заявление, молба.
- А р з** — изложение.
- А р п а л ъ к** — букв. „пари за ечемик“. Терминът е използван в османската феодална система и по начало означава извънредно дарение, направено от султана на някой заслужил чиновник като поддръжка за фуражните разноси, дадени от него за отглеждане на конете му. Обикновено под арпалък се разбира ленно владение с годишен доход най-много до 19 999 акчета.
- А т о г л а н** — коняр.
- А я н и н** — почетна изборна длъжност в градовете, която заемали местни влиятелни турци, натоварени със задължението да следят за точното изпълнение на правителствените разпоредби.
- Б а р у т х а н е** — държавна фабрика за производство на барут, топове и пр.
- Б а ш м у х а с е б е** — главно счетоводство.
- Б е й л е р б е й** или **м и р и м и р а н** — върховен военно-административен управител на т. нар. вилаети или еалети.
- Б о с т а н д ж и б а ш и** — началник на дворцовата стража, който имал твърде широки функции: ръководел екзекуциите на високоставени лица в двора, контролирал лова в горите и водите около столицата, давал разрешения при строеж на къщи и обществени постройките и пр.
- Б у ю р у л т ъ н я** — заповед, издадена от бейлербея до подвластните органи.
- Б ю л ю к б а ш и** — началник на рота от сеймени, в полицията — бюлюк агасъ.
- В и л а е т** — област.
- В а л и я** — областен управител.
- В о й в о д а** — лице, натоварено от притежателя на хас да го замества при събирането на доходите от лена му.
- Г е д и к** — вид ленни владения, давани само на лица, които били задължени да изпълняват военната си служба, когато лично великият везир е главнокомандуващ на армията.
- Г а л е р а** — военен или търговски кораб с платна и греха.
- Г р о ш** — турска монета, пиастър. В Османската империя са употребявани грошове с различна стойност — еседи грош, кямил грош и пр.
- Д а р п х а н е** — държавна работилница за сечене на монети.
- Д е р в е н д ж и и** — категория зависимо население, натоварено да охранява проходи и опасни пътища.
- Д е р к е н а р** — бележка върху празните крайни полета на документите, в която са отразени данните от извършена справка в официални регистри.
- Д е ф т е р** — списък, регистър.
- Д е ф т е р д а р** — върховен ръководител на финансовия апарат в Турция; в провинциите — висш финансов орган.
- Д ж е б е д ж и** — войсково поделение в османската армия, натоварено с изготвянето, опазването и транспортирането на оръжия и муниципи.
- Д ж е б е х а н е** — оръжен склад.
- Д ж е л е п к е ш а н** — жители на известни селища, натоварени със задължението

- да доставят овце за нуждите на държавата в мирно и военно време.
- Диван** — висш държавен съвет (дивани хумаюн) или съвет при бейлербейовете (валийски диван).
- Диздар** — комендант на крепост.
- Доганджи** — категория зависимо население, натоварено със задължението да доставя ежегодно за султанския двор определено количество ловни соколи, които само отглеждало и обучавало.
- Емини ганем** (коюн емини) — длъжностно лице, на което било възложено да се занимава с доставянето на овце за нуждите на султанския двор и на държавата.
- Ендерун агасъ** — дворцов чиновник в султанския харем — евнух.
- Еничарски сердар** — еничарски началник.
- Ешкинджи** — поделение от юрушката военна организация.
- Забит** — офицер, в ранната османска история — военнофеодален владетел, спахия.
- Займ** — феодален владетел (притежател на зиямет).
- Зиямет** — феодално владение с годишен доход до 99 999 акчета, раздавано срещу задължението притежателите му да изпълняват известни военно-административни обязанности към централната власт.
- Илтизам** — вземане на откуп от частни лица правото за събиране на държавни данъци за определен срок.
- Илмюхабер** — удостоверение, свидетелство.
- Илям** — доклад на кадията или на комисия (съвет) до по-висша административна инстанция.
- Ишерлери** — служебни лица.
- Кадълък** — служебен район на кадията.
- Кадъаскер** — върховен началник на съдебната власт. В Османската империя имало двама кадъаскери — един за Румелия, един за Анадол.
- Каймакам** — заместник, временно изпълняващ длъжността на някое служебно лице. След преобразованията във военната организация и административното устройство при Мехмед II и Абдул Меджид каймаками в армията се наричали подполковниците, а в администрацията — околийските началници.
- Кайме** — наименование на документите, написани върху хартия с дълъг формат, така че редовете на писаното да бъдат успоредни с тясната част на документа. Думата означава и турски книжни пари.
- Калион** — военен кораб.
- Кантар** — мярка за измерване на тежести, равна на 44 оки.
- Канунаме** — законодателен сборник, кодекс.
- Капани дакик** — житно тържище, пазар за хранителни припаси.
- Капанязаджи** — писари, които служели на житното тържище.
- Капуджибаш** — началник на т. нар. капуджийи — най-низшата дворцова стража, която пазела вратите на султанския сарай.
- Капуджилар кехая** — длъжност на един от началниците на капуджиите. Може би в документа, в който се споменава тук, да се има пред вид капукехая — представител на бейлербея или санджакбея пред Портата, — чиито интереси той застъпвал там при разни случаи.
- Капухалкъ** — антураж в двора на висши сановници, гвардия.
- Караколукчи** — лице с низш офицерски чин от еничарския корпус, началник на стражеви отряд.
- Кетхудаери** — командир от 32-и бюлюк на еничарския корпус, началник на охраната на еничарския ага по време на походи. В провинцията — началник на охраната на местната феодална аристокрация.
- Кешфие** — такса, събирана от раята в полза на длъжностните лица, които вземали участие при провеждането на съдебен оглед.
- Киле** — мярка за измерване на хранителни продукти. Тя била различна по размер в различни области на Турция.
- Кондак** — приклад на пушка, поставка на оръдие.
- Кърсердар** — началник на полска полиция.
- Къшлак** — зимно пасище, зимен лагер, казарма.
- Кярхане** — работилница, манифактура.
- Кятиб** — писар.
- Левенд** — войник, най-вече от морския флот, и то главно през XIV—XVI в. Постепенно левендите били заменени с редовен военноморски корпус.
- Мадан** — рудник.
- Мазбата** — протокол.
- Маликяне** — доходи от данъци или държавни земи, дадени за доживотно ползуване на частни лица при известни условия.
- Малсандък** — каса.
- Махзар** — колективно изложение, искане.
- Мевкуфат** — служба, отдел от дефтерхането, която ръководела събирането на определени данъци.

- Меджлис** — съвет, събрание.
- Меймур** — длъжностно лице.
- Мензил** — попътна станция.
- Мирахор** — началник на султанския обор.
- Михмандар** — придружител на чужди посланичества, натоварен със задължението да доставя на пътуващите храна и да им осигурява квартира.
- Мубаяджия** — чиновник, натоварен с изкупуването на храни и припаси за държавни нужди.
- Муд** — мярка за измерване на зърнени храни — 20 килета. Тази мярка не е еднаква за различни области в Турция.
- Муката** — данъчна единица или данъчен район, част от държавно имущество, от държавни приходоизточници.
- Мутафчия** — занаятчия, който изработва тъкани от козина (чували, торби).
- Мухасил** — събирач на данъци.
- Мухафъз** — началник на крепост.
- Мухзир** — съдебен разсилен.
- Мухзирбаши** — началник на съдебните разсилни.
- Мюдеррис** — преподавател в медресе — мюсюлманско религиозно училище.
- Мюдюр** — директор, преди реформата за вилаетите през XIX в. — околийски началник, а след това управител на нахия.
- Мюлтезим** — лице, което взема на откуп правото да събира известни държавни данъци.
- Мютеселим** — заместник областен управител и местен събирач на данъци.
- Мюшир** — генерал или адмирал.
- Наиб** — кадийски наместник.
- Ниски пристанища** — така се наричали някои пристанища по добруджанския черноморски бряг.
- Рая** — до началото на XVIII в. с този термин се обозначавало официално мюсюлманското и немюсюлманското зависимо население, експлоатираната класа в селото и града. След това той се употребявал само за християнското население.
- Рикайи хумаюн** — с този термин се обозначавала личността на султана или султанската свита.
- Рузнамчеи еввел ефенди** — чиновник на Държавното съкровище, който държи приходо-разходните регистри.
- Санджак** — административна единица, по-малка от вилает.
- Санджакбей** или **мирилива** — управител на санджак.
- Селяхшор ага** — военно лице от първия отряд на османската дворцова кавалерия, а по-късно — почетна титла.
- Сераскер** — главнокомандуващ.
- Сербестнаме** — документ, с който централната власт освобождава някои феодални владения от задължението да бъдат облагани с известни държавни данъци.
- Серкасабан (касапбаша)** — дворецов чиновник, натоварен с доставянето на месо за нуждите на султанския двор или армията.
- Субаши** — лице, натоварено от спахията да се грижи за събирането на доходите от лена му и да го замества при изпълнението на други функции.
- Салих-сулеха** — добър, благочестив.
- Сурет** — препис.
- Тахсилдар** — събирач на държавни данъци.
- Тезкере** — записка, удостоверение, писмо.
- Текерлик** — колело от колата на артилерийско оръдие.
- Телхиз** — кратък доклад на великия везир до султана, вписван от нарочен чиновник — телхизчия — върху празното поле на различни документи, отправени от местната до централната власт.
- Терсане** — държавна корабостроителница в Цариград.
- Тимар** — феодално владение с годишен доход до 19 999 акчета, давано пак срещу военно-административни задължения към централната власт.
- Тимариот** — владетел на тимар.
- Топчи, топ арабаджи** — войници от старата османска артилерия.
- Улема** — учен човек, познавач на мюсюлманската религия и на основните мюсюлмански закони. Към категорията на улемите се числели кадиите, мюфтиите, имамите, емирите и дервишите.
- Ферман** — султанска заповед.
- Хазинедар ага** — титла на втория черен евнух от султанската свита, който контролирал финансите на харема, завеждащ съкровището при висшите органи на местната административна власт.
- Хафъз** — човек, който знае наизуст корана, учен човек.
- Хане** — данъчен дял, данъчна облагателна единица, въз основа на която се извършвало разхвърлянето и събирането на различни доходи.
- Хуляса** — кратко съдържание, резюме.
- Хюджет** — съдебен протокол, съдебно решение.
- Чеки** — мярка за тежест — 180 оки; конски товар с дърва за огрев.
- Чалтъкчи** — категория зависимо население, натоварено да обработва султанските оризища.

Чокадар — лице от личната прислуга на султана.

Шейх-юл-ислям — върховен духовен глава на мюсюлманите в османска Турция. От XVI в. той придобил функции и на върховна съдебна власт.

Шериат — от арабската дума *ṣeriat*,

което буквално значи „път“. Това е официалната правна система в Османската империя, изградена върху нормите и предписанията на исляма.

Шиник — мярка за измерване на зърнени храни.

Яйлак — лятно пасище, летен военен лагер.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ангелов Дим. — Принос към поземлените отношения във Византия през XIII в. ГФИФ, кн. II (история), 1952, стр. 3—103.
- Ангелов Дим. — Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. София, 1958.
- Архив на Найден Геров, I, под ред. на М. Попруженко. София, 1931, II, София, 1932.
- Баласчев Г. и Д. Ихчиев — Привилегиите на християните-рая в Османската империя и някои документи върху тях. Сп. Минало, г. I, 1909, кн. I, стр. 15—37.
- Баласчев Г. и Д. Ихчиев — Привилегиите на раята в земите, завешани на честните градове Мекка и Медина, и документи върху тях. Сп. Минало, г. I, 1909, кн. 2, стр. 141—156.
- Быков А. — Монети Турции XIV—XVII вв. Ленинград, 1939.
- Български народни песни за Русия и Съветския съюз. София, 1953.
- Вестници от епохата на Възраждането: Българска дневница, Дунавски лебед, Източно време, Левант таймс, Македония, Свобода, Знаме, Напредък, Стара планина, Дунав и Турция.
- Гордлевский Вл. — Государство сельджукидов Малой Азии. Москва—Ленинград, 1941.
- Гълъбов Д. Г. — Осmano-турски извори за българската история. ГСУ, Ифф, XXXIV, 1937/38, отд. отпечатък, стр. 1—70, XXXIX, 1942/43, отд. отпечатък, стр. 1—98.
- Документи за българската история, III, София, 1940.
- Дуйчев Ив. — Из старата българска книжнина. II, София, 1944.
- Дуйчев Ив. — D. A. Xanalatos. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophilaktos von Achrida. (Dissertation, München, 1937.) Македонски преглед, г. XII, кн. 2, стр. 134—143.
- Елезовић Гл. — Дервенџе. Један прилог за историју нашег народа под турцима. Јужна Србија, књ. III, бр. 28, стр. 321—329.
- Елезовић Гл. — Соколари и соколарство. Из историје соколарства. Скопље, 1923.
- Елезовић Гл. — Турски споменици, књ I, св. I, 1348—1520. Српска краљевска академија. Зборник за источњачку, историску и книжевну грађу, серија прва, т. I, Београд, 1940.
- Елезовић Гл. — X. Хаџибегић, Канунама султана Сулејмана. Историски часопис, II, 1951, стр. 230—251.
- Ихчиев Д. — Привилегиите на християните-рая в частните султански земи (хасъ-муката кариелери). Минало, I, 1909, кн. I, стр. 135—141.
- Ихчиев Д. — Турските документи на Рилския манастир. София, 1910.
- Ихчиев Д. — Турски државни документи за Осман Пазвантоглу Видински. СбНУ, XXIV, 1908, стр. 1—128.
- Ихчиев Д. — Турски државни документи за кърджалиите. СбНУ, XXII—XXIII, 1906—1907, стр. 1—71.
- * * * и Ихчиев Д. — Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. Минало, г. I, 1909, кн. 3, стр. 239—264, кн. 4, стр. 346—354.
- Иширков А. — Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII в. и за главните селища край него. ГСУ, Ифф, II—IV, 1908, стр. 129—152.
- Каждан А. П. — Аграрные отношения в Византии XIII—XIV в. Москва, 1952.
- Киров Г. — Летопис на Жендо Вичов от Котел. СбНУ, XII, 1895, стр. 349—382.
- Левинтов Н. Г. — Аграрные отношения в Болгарии накануне освобождения и аграрный переворот 1877—1879 годов. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник статей. Москва, 1953, стр. 139—221.
- Маркс К. — Капитал, III, ч. II, 1949.

- Милев Н. И. — Един неиздаден документ за българската история (1597 год.). ИИД, IV, 1915, стр. 89—99.
- Милетич Л. — Стари пътувания през България, I и II. СбНУ, VI, 1891, стр. 113—167.
- Миятев П. — Няколко турски документа от XVI в. по продоволствието на султанската войска с овце от български селища. АрППр, I, 1938, кн. 1, стр. 130—135.
- Недков Б. — Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. ИПр, г. II, 1945/46, кн. 1, стр. 18—33.
- Новаковић Ст. — Законик Стефана Душана цара српског. Београд, 1898.
- Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български. Превел от гръцки митрополит Симеон. София, 1931.
- Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. София, 1953.
- Попов Ат., К. Павлов и П. Попов — Растениевъдство. София, 1954.
- Рефик А. — Документи, взети от тайните турски държавни архиви. Събрани и издирени от А. Рефик. София, 1938.
- Сборник документов по социално-економической истории Византии. Москва, 1951.
- Сиджли (кадийски регистри) от Ориенталския отдел на Държавна библиотека „Васил Коларов“ — София: софийски — 20, 23, 306, 308, 1-бис, 311/1, 311/2, 311/3, 311/4, 16, 22, 309-бис, 312/1, 312/2, 312/3, 312/4, 312/5, 312/6, 312/7, 312/8, видински — 159/A, 74, 46, 310, 63, русенски — R/8, R/1, R/2, R/3, R/40.
- Смирнов В. Д. — Кучибей Гьмюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. С. Петербург, 1873.
- Соловјев Ал. и Вл. Мошин — Гръцке повеле српских владара. Извори за историју јужних словена, серија 6. Извори на грчком језику, књ. 1, Београд, 1936.
- Стојановић Љ. — Стари српски записи и натписи. Сборник за историју, језик и књижевност српскога народа, одељење I, књ. I—III, 1902, 1903, 1905.
- Странски Ив. — Проникването на царевцата в България. ГСУ, Агрономо-лезовъдски ф-т, XXV, 1946/47, кн. 1 — земеделие, 1947.
- Тарановски Т. — Историја српског права. I Београд, 1931.
- Тверитинова А. С. — Второй трактат Кочибей. Ученые записки Института востоковедения, т. VI, Москва—Ленинград, 1953, стр. 212—268.
- Тверитинова А. С. — Фальсификация истории средневековой Турции в кемалистской историографии. Византийский временник, т. VII, 1953, стр. 9—31.
- Тивчев П. — Феодалната рента във Византия през XII в. (аспирантски доклад).
- Турски документи от Ориенталския отдел в Държавна библиотека „Васил Коларов“, София, папки за градове в българските земи I—16, 18, 20, 20—27, 29, 30—53, 55—162, фондове Цариград—Дефтерхане, папки 8—13, 22, 22-а, 23, 28, 28-а, Цариград — Велико везирство, папки 6, 7, 8, 15, 17, всички описани и сигнирани в каталога и всички подредени по новата класификация, но още неразпределени в съответните папки документи, които се отнасят до тази тематика.
- Турски документи за македонската историја. Научен институт за национална историја на македонскиот народ. I. Скопје, 1951, II, 1953, III, 1955.
- Цветкова Б. — Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. Част I: Облик на стопанството и същност на феодалното земевладение. Известия на Института за българска история при БАН, т. V, 1954, стр. 71—153. Част II: Зависимото население и неговата борба против турския феодален гнет. Известия на Института за българска история при БАН, т. VI, стр. 115—191.
- Цветкова Б. — Турският феодализъм и положението на българския народ до началото на XIX в. ИПр, XI, 1955, кн. 1, стр. 59—86.
- Цветкова Б. — Издания на турски документи в Народна република Македония. ИПр, XII, 1956, кн. 3, стр. 88—95.
- Цоцев Б. — Опис на ръкописите и старопечатните книги на народната библиотека в София. I. София, 1910.
- Хаџибегић Х. — Каун-нама султана Сулејмана Законодавца. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1949—1950, стр. 295—381.

- Шопова Д. — Македонија во XVI и XVII век. Документи од цариградските архиви (1557—1645). Скопје, 1955.
- Akdağ M. — Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiyenin iktisadi vaziyeti. Belleten, c. XIII, 1949, sayı 51, s. 497—564.
- Albèri E. — Relazioni degli ambasciatori veneti al senato raccolte, annotate ed edite da Eugenio Albèri a spese di una Società, serie III, v. I, Firenze, 1840, v. II, 1844, v. III, 1855.
- Arif — Kanunname-i Ali Osman. Tarihi osmani encümeni mecmuası. İstanbul, 1330—1331, sayı 13—19.
- Barbar L. — Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683. Wien und Leipzig, 1916.
- Barkan Ö. L. — Avariz. İslâm ansiklopedisi. İstanbul, 1949, II, s. 14—17.
- Barkan Ö. L. — XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar. İstanbul, 1945.
- Barkan Ö. L. — Bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve tefişi hususlarını tanzim eden kanunlar. Tarih vesikalari, c. I, 1942, sayı 5, s. 326—340.
- Behrnauer W. F. A. — Das Nasihatnâme, ZDMG, XVIII, 1864, S. 699—740.
- Behrnauer W. F. A. — Hâği Chalfa's Dustûru'ı — amel. Ein Beitrag zur osmanischen Finanzgeschichte. ZDMG, XI, 1857, S. 111—132.
- Belin M. — Essais sur l'histoire de la Turquie d'après les écrivains originaux. Paris, 1855.
- Berton J. M. — Les turcs dans la balance politique au dix-neuvième siècle ou Considérations sur l'usurpation ottomane et sur l'indépendance de la Grèce, par J. M. Berton suivies d'une nouvelle traduction des lettres de Lady Montague sur la Turquie. Paris, 1822.
- Biron — Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron Baron de Salignac 1605 à 1610. Correspondence diplomatique et documents inédits, publiés et annotés par le Comte Th. de Gontaut Biron. Paris, 1889.
- Boscovich J. — Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de son excellence Mr Jaq. Porter, ambassadeur d'Angleterre, par le R. P. Joseph Boscovich. A Lausanne, 1772.
- Boué A. — La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique. I—III, Paris, 1840.
- Busbec — Lettres du baron de Busbec, ambassadeur de Ferdinand I. Roy des Romains, de Hongrie etc. auprès de Soliman II. Empereur des Turcs, v. I Paris, 1748.
- Dernschwam H. — Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—55) ed. Fr. Babinger, München und Leipzig, 1923.
- Đurđev Br. — Die Kanunnames der Osmanen und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte der Balkanländer. Godšnjak istorikog društva Bosne i Hercegovine, VII, 1955, p. 5—15.
- Dölger Fr. — Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders 10. u. 11. Jahrhunderts. Berlin, 1927.
- Driesch G. — Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopel, welche auf aller gnädigsten Befehl . . . der Damian Hugo von Virmondts rümlich verrichtet. . . Nürnberg, 1723.
- Duda H. — Schafsteuer und Schaflieferungen Bulgariens zur Osmanischen Zeit. Miscellanea in memoriam P. Mutafčiev. Sofia, 1943.
- Duda H. — Balkantürkische Studien. Wien, 1949.
- Evliya Çelebi Siyahatnamesi. III. Dersaadet, 1314.
- Fekete L. — Die Siyaqât-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie. Budapest 1955, I—II.
- Fekete L. — Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. Budapest, 1926.
- Gerlach St. — Türkisches Tag-Buch. Frankfurt, 1674.
- Gökbilgin M. Tayyib. — XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa İvası vakıflar-mülkler-mukataalar. İstanbul, 1952 (İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi yayınlarından, № 508).
- Grzegorzewski J. — Z sidzylatów rumelijskich epoki wyprawy wiedniejskiej, akta tureckie (tekst turecki i polski). Lwow, 1912.
- Hadžibegić H. — Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII

- stoljeću. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, 1947, društvene nauke, sv. II, p. 159—205.
- Hadžibegić H. — Odgovor na kritiku Gliše Elezovića. Glasnik zemaľskog muzeja u Sarajevu. Istorija i etnografija. Nova serija, sv. IX, 1954, str. 185—204.
- Hadžibegić H. — Tri fermana iz prve polovine XVI stoljeća. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II, 1951, p. 83—94.
- Heidborn A. — Manuel de droit public et administratif de l'Empire Ottoman, v. I—II. Vienne—Leipzig, 1908.
- Hajek Al. — Die Bulgaren im Spiegel der Reiseliteratur des 16 bis 19 Jahrhunderts. „Bulgarien“, Berlin, 1942, S. 47—99.
- Hammer J. v. — Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I—II, Wien, 1815.
- Inalcik H. — Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle. Belleten, c. XV, 1951, sayı 60, s. 629—690.
- Kabrda J. — Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie. Archiv orientální, XIX, Praha, 1951, p. 329—392.
- Karamursal Z. — Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler. Ankara, 1940.
- Kraelitz Fr.-Greifenhorst — Kânünnâme Sultan Mehmeds des Erobers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, B. I, Wien, 1921, S. 13—48.
- Kraelitz Fr. — Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. B. 197, 3 Abhandlung.
- Krcsmarik — Awârid akcisi. Encyklopädie des Islam, I, 1913, S. 535.
- Miklošič F., Müller J. — Acta et diplomata graeca medii aevi. Vindobonae, VI. Morawitz Ch. — Les finances de la Turquie. Paris, 1902.
- Naima — Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Cristian era, transl. from the turkish by Ch. Fraser. London, 1832.
- Nedkoff B. — Die Gizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Leipzig, 1942.
- D'Ohsson M. — Tableau général de l'Empire Ottoman. Paris, I—III, 1787—1820.
- Osmanlı kanunnameleri. Milli tettebüler mecmuası, c. I, s. 49—112, c. II, s. 305—348.
- Refik A. — Istanbul hayatı. I, Istanbul, 1930.
- Refik A. — Türk idaresinde Bulgaristan (973—1255). Istanbul, 1933.
- Tarih-i Selânikî — Ръкопис от Ориенталския отдел в ДБВК, Оп/782.
- Tschudi R. — Das Asafnâme des Lutfi Pascha nach Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel. Berlin, 1910.
- Uzunçarşılı I. H. — Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948.
- Uzunçarşılı I. H. — Kanun-i Osmanî Mefhûm-i Defter-i hâkanî. Belleten, c. XV Ankara, 1951, sayı 59, s. 381—399.
- Vefik A. — Tekâlif kavaidi. I—II, Dersaadet, 1329—1330.
- Walker M. A. — Through Macedonia to the Albanian Lakes. London, 1864.
- Walsh R. — Narrative of a Journey from Constantinople to England. London, 1828.
- Wittek P. — De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople. (Un demi-siècle d'histoire ottomane.) Revue des études islamiques, année 1938, cahier I, p. 1—34.
- Wright W. — Ottoman Statecraft. The Book of Counsel for Vesirs and Governors, of Sarı Mehmed Pascha, the Defterdâr. Turkish Text with Introduction, Translation and Notes by Walter Livingston Wright. J R Princeton, 1935.
- Xanalatatos D. A. — Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. Inaugural—Dissertation. München, 1937.

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ НАЛОГИ И ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПОВИННОСТИ В БОЛГАРСКИХ ЗЕМЛЯХ ПОД ТУРЕЦКОЙ ВЛАСТЬЮ

Бистра А. Цветкова

(Резюме)

Настоящий труд ставит себе целью основательно исследовать значительную группу государственных налогов в Османской империи и, главным образом, на болгарских землях под турецкой властью — так называемых чрезвычайных налогов и государственных повинностей (*avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfüye*). Этот вопрос представляет часть важной проблемы феодальной ренты. Серьезное исследование в этой области и правильное освещение ряда не выясненных вопросов является весьма существенным для полного и правдивого раскрытия феодальной зависимости в средневековой Турции и, в частности, в Болгарии под турецким владычеством.

Категория чрезвычайных налогов (*avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfüye*) занимает важное место в османской налоговой системе не только ввиду значительного числа этих налогов, но и ввиду способа обложения, раскрывающего сущность и размеры эксплуатации в Турции. В османистике принято, что эта налоговая категория включает в себя все те налоги, которых не имеет ввиду шерият, но которые утверждаются обычаями или вводятся центральной властью, сообразно с теми или другими конкретными нуждами и мероприятиями османского государства, чаще всего в связи с постоянными истощающими казну военными походами.

Материал источников, на основе которого исследованы чрезвычайные налоги и государственные повинности, охватывает прежде всего более 2000 оригинальных турецких документов с XVI по XIX в., сохраняемых в Восточном отделе Государственной библиотеки имени Василя Коларова в Софии. Наряду с этими оригинальными архивными материалами использованы также и все опубликованные до сих пор корпуса турецких документов, отдельные переведенные документы, данные османских юридических памятников, политических трактатов, сведения путешественников-иностранцев и скудные домашние источники. В введении к труду помещен очерк о всем написанном до сих пор в связи с этим вопросом. В этом очерке подчеркивается, что значительная часть чрезвычайных налогов не выяснена и не уточнена буржуазной османистикой. Исследователи, которые занимались этим вопросом, в большинстве случаев разъясняют весьма формально категорию чрезвычайных налогов и государственных повинностей. Они не считают ее частью основной

проблемы о феодальной ренте, не исследуют исторического развития этой фискальной институции с точки зрения ее изменений.

Все рассмотренные в труде налоговые обязанности райи на болгарской земле подразделены на три основные группы: денежные налоги, принудительная конфискация продуктов и припасов, государственные повинности и безвозмездная работа (ангария). Эта классификация проведена сообразно с формой этих обязательств — денежных, натуральных и отработочных. Конечно, таким образом обособленные группы в большой степени условны, так как в течение всей эпохи турецкого владычества в системе чрезвычайных налогов наблюдается непрерывный переход отработочной и натуральной формы в денежную и обратно. В группе денежных чрезвычайных налогов исследованы полностью налоги авариз акчеси, нузул, имдади сеферие, имдади хазерие, кудумие, тешрифие, селямие, аваид, связанные с обложением ими сборы мубаширие, тахсилдарие, худамие, калемие, каидие, кятибие, харджи махкеме, кетхудие, мухзирие, налоги аяние, кафтан беха, нал беха, аяк тери, нефуриам бедели, бедели уйнуклери, орду бедели, бедели сегбан, ианеи харбие, налоговые обязательства, связанные с содержанием почтовых станций (мензил). Во второй группе разработаны обширно налоги сюрсат зехиреси (бедели сюрсат) и принудительные реквизиции хлеба и припасов для нужд государства и армии (иштира, мукайесе.) В третьей группе рассмотрен целый ряд государственных повинностей и видов дарового труда, связанных со строительством крепостей, общественных зданий, дворцов, с поправкой или проведением путей, а позже телеграфных линий, с приготвлением больших количеств сухарей и хлеба для армии, с обслуживанием султанского флота и войск во время похода. Наряду с этим в труде показано, что зависимое население на болгарской земле было принуждено давать свой скот и перевозочные средства для всевозможных принудительных работ на государственную власть. Все чрезвычайные налоги и государственные повинности исследованы подробно, в отдельности показана система обложения, взимания, форма, характер, предназначение и размеры. Много из этих налоговых обязательств и повинностей в известной степени унаследованы от Византии и средневековых балканских стран. В труде раскрывается, до какой степени и в какой форме эти унаследованные налоговые институты были восприняты османскими турками, которые их использовали в связи со своими нуждами и интересами.

В течение нескольких веков чрезвычайные налоги претерпели известные изменения. Начиная с конца XVI века, разложение турецкой феодальной системы и все более и более углубляющийся финансовый кризис вызвали перемены в размере *avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye*.

В XIX в. часть чрезвычайных налогов перестали собирать, другая часть сохранилась до Освобождения Болгарии, а вместе с этим возникли и некоторые новые тяжелые налоги. Несмотря на эти перемены в размере налогов и вопреки некоторым переменам в их форме, все-же в общем чрезвычайные налоги и государственные повинности отличаются необыкновенной устойчивостью. Большинство из них сохраняются в самых примитивных формах до конца турецкого владычества.

Данное исследование указывает на то, что разработанная категория налогов в течение целых веков являлась одним из главных источников доходов, служавших для поддержания османского государственного аппарата и особенно для укрепления и развития османской военной организации. Большинство из чрезвычайных налогов и повинностей возникли и утвердились в связи с возрастающими военными нуждами Османской Турции. Непрерывные войны, постоянное военное напряжение империи создавали условия для систематического увеличения чрезвычайных налогов, размер которых и без того не был установлен, и для введения новых и новых произвольных обложений этого рода. Таким образом именно посредством системы чрезвычайных налогов Османское государство усиливало фискальный гнет над райей и вместе с османскими феодалами вымогало у трудящихся масс иногда даже и самое необходимое для ежедневного их существования. Это особенно ясно видно при всевозможных принудительных реквизициях продуктов и припасов у райи за минимальную плату, по определенным государством ценам. На основе многочисленных данных в труде указана разница между этими выкупными и рыночными ценами различных продуктов, раскрывающая степень эксплуатации, проводимой государством по системе иштира. При этом незначительные суммы за выкупленный властями провиант не были не только регулярно уплачиваемы, но очень часто их совсем не платили, вычитая их за счет обложения населения налогом. То же самое происходило и с вознаграждениями, полагающимися обремененному различными повинностями населению.

Вообще в труде уделено особое внимание тяжелому положению, злоупотреблениям и насилиям, которые сопровождали обложение чрезвычайными налогами и повинностями. Рассмотрены также категории райи, освобожденные от этих обязательств. В конце целая глава этой книги посвящена сопротивлению, оказываемому зависимым населением при сборе этих фискальных тягот. Это сопротивление выявлялось в различных формах. Население уклонялось от регистрации в связи с налогами, посылаю неперестанно жалобы и просьбы к власти об уменьшении налогов, покидало свои селения из-за невыносимо тяжелого бремени, или, в конце концов, открыто и смело отказывалось уплатить те или иные налоги. Сопротивление возросло особенно в XIX веке. Этому способствовало, конечно, развитие национально-освободительной борьбы болгарского народа.

В конце приложен список с краткими разъяснительными замечаниями турецких слов и терминов, встречающихся в книге.

IMPOTS EXTRAORDINAIRES ET REDEVANCES A L'ETAT DANS LES TERRITOIRES BULGARES SOUS LA DOMINATION TURQUE

Bistra A. Cvetkova

(Résumé)

Le dessein de cet ouvrage est d'étudier à fond un groupe important d'impôts d'Etat dans l'Empire Ottoman et particulièrement dans les territoires bulgares sous la domination turque — les impôts dits extraordinaires et redevances à l'Etat (avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye). La question de ces impôts représente une partie du grand problème de la rente féodale. L'étude sérieuse et l'interprétation exacte d'une série de ces problèmes encore mal définis sont d'une grande importance pour permettre de faire la lumière d'une façon pleine et entière sur la dépendance féodale existant en Turquie du Moyen—Age et plus particulièrement en Bulgarie sous la domination turque.

La catégorie d'impôts extraordinaires et redevances à l'Etat (avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye) occupe une place importante dans le système d'impôts ottomans non seulement par suite du nombre considérable de ces impôts, mais aussi par la méthode de leur imposition qui fait apparaître de la façon la plus évidente la nature et l'étendue de l'exploitation féodale en Turquie. Il est généralement admis dans les études consacrées à la période ottomane que cette catégorie d'impôts englobe également tous les impôts qui ne sont pas prévus dans le Chériat, mais confirmés par l'usage ou introduits par le pouvoir central conformément à telles ou telles autres exigences et mesures concrètes de l'Etat Ottoman, le plus souvent en relation avec les interminables et épuisantes campagnes militaires.

Les sources sur la base desquelles sont étudiés les impôts extraordinaires et les redevances à l'Etat embrassent plus de 2000 documents turcs originaux des XVIe — XIXe siècles, conservés dans la section orientale de la Bibliothèque d'Etat „Vasil Kolarov“ à Sofia. De pair avec ces matériaux originaux d'archives ont été également utilisés tous les recueils de documents publiés jusqu'ici, des traductions de documents privés, des données tirées de monuments juridiques ottomans, traités politiques, renseignements de voyageurs étrangers et des sources locales assez pauvres. Dans l'introduction à cet ouvrage est inséré un aperçu de tout ce qui a été écrit jusqu'ici en la matière qui est de dimensions relativement restreintes. Par ailleurs, une grande partie des impôts extraordinaires n'a pas été suffisamment éclaircie et mise au point par les publications scientifiques bourgeoises consacrées à la période ottomane.

Les savants qui ont traité cette question expliquent généralement la catégorie d'impôts extraordinaires et redevances à l'Etat d'une manière plutôt formelle. Ils ne l'examinent pas en tant que partie du problème fondamental de la rente féodale, ne suivent pas le développement historique de cette institution fiscale, compte tenu de ses changements. Toutes les charges fiscales de la population dans les territoires bulgares dont traite l'ouvrage sont répartis en trois groupes fondamentaux d'impôts en argent, saisies de produits alimentaires et provisions et redevances à l'Etat et corvées. Cette classification est faite selon la forme de ces obligations — en argent, en nature et corvées. Certes, les groupes ainsi établis sont dans une grande mesure conventionnels, étant donné que durant toute la période de la domination turque il se produit dans le système des impôts extraordinaires une continuelle transfusion de l'une des formes dans l'autre — des prestations de travail et en nature dans les impôts en argent et vice versa. Dans le groupe des impôts extraordinaires en argent sont étudiés amplement les impôts *avariz akçesi*, *nuzul*, *imdad-i seferiye*, *imdad-i hazeriye*, *kudumiye*, *teşrifiye*, *selâmiye*, *avid* et les taxes se rattachant à leur imposition — *mubaşiriye*, *tahsildariye*, *hudamiye*, *kalemiye*, *kaydiye*, *kâtibiye*, *harc-i mahkeme*, *kethudiye*, *muhziriyeye*, les impôts *ayaniye*, *kaftan beha*, *ayak teri*, *nefir-i am bedeli*, *bedel-i voynukleri*, *ordu bedeli*, *bedel-i segban*, *iane-i harbiye*, charges fiscales se rattachant à l'entretien des stations des routes (*menzil*). Dans le deuxième groupe sont étudiés en détail l'impôt *sürsat zehiresi* (*bedel-i sûrsat*) et les ventes par contrainte de produits alimentaires et provisions pour les besoins de l'Etat et de l'armée (*iştirâ*, *mukayese*). Dans le troisième groupe sont examinées une série de redevances et corvées, relatives à la construction de fortifications, édifices publics, palais, la réparation et la construction de routes et, plus tard, de câbles télégraphiques, la préparation de grandes quantités de pain et pain bis pour l'armée, des redevances relatives au service de la flotte et de l'armée du sultan en campagne. En outre, l'ouvrage mentionne que la population dépendante dans les territoires bulgares était contrainte de fournir le gros bétail et les charriots pour l'exécution de toutes sortes de travaux forcés au profit de l'Etat. Tous les impôts et redevances extraordinaires sont étudiés séparément et en détail, avec indication du système de leur imposition et perception, leurs formes, caractères, destinations et montants. Plusieurs de ces impôts et redevances sont, dans un certain sens, un héritage de l'Empire Byzantin et des pays balkaniques du Moyen-Age. L'ouvrage indique dans quelle mesure et sous quelle forme ces institutions d'impôts héritées du passé ont été adoptées par les Turcs osmanlis qui les utilisèrent en vue de leurs besoins et leurs intérêts.

Dans le courant de quelques siècles les impôts extraordinaires ont subi certains changements. A partir de la fin du XVIe siècle, la décadence du système féodal turc et la crise financière s'agrandissant provoquèrent des modifications dans le montant de l'*avariz-i divaniye* et *tekâlif-i örfiye*. Au XIXe siècle une partie des impôts extraordinaires cessait d'être perçue, tandis qu'une autre demeurait jusqu'à la libération de la Bulgarie, alors qu'entre-temps apparaissaient quelques nouvelles obligations d'impôts extraordinaires. Malgré ces changements dans le mon-

tant des impôts et certaines modifications dans leur forme, en général les impôts extraordinaires et redevances à l'Etat se distinguent par une vitalité peu ordinaire. La plupart d'entre eux se maintiennent jusqu'à la fin du joug turc sous leur forme primitive.

L'étude révèle que la catégorie d'impôts traités a été, durant les siècles, l'une des principales sources de revenus pour l'entretien de l'appareil de l'Etat ottoman et particulièrement pour le renforcement et le développement de l'organisation militaire ottomane. La plupart des impôts et redevances extraordinaires sont apparus et se sont imposés en rapport avec les besoins militaires croissants de la Turquie des Osmanlis. Les guerres interminables, la tension militaire permanente de l'Empire créaient les conditions pour l'augmentation systématique des impôts extraordinaires, dont le montant, par ailleurs, n'était même pas fixe, et pour l'introduction, encore et toujours, de nouvelles impositions de cet ordre. De cette façon, notamment au moyen du système des impôts extraordinaires, l'Empire Ottoman accroissait les charges fiscales de la population, conjointement avec les féodaux ottomans, ils allaient jusqu'à arracher aux masses laborieuses le strict nécessaire à leur subsistance. Ceci est confirmé par les saisies par contrainte de toutes sortes de produits alimentaires et de provisions moyennant un paiement minimum, à des prix fixés par l'Etat. Sur la base d'abondantes données, l'ouvrage relève la différence existant entre les prix de rachat et les prix courants des divers produits qui révèle le degré d'exploitation exercé par l'Etat au moyen du système de l'ichtira. Par ailleurs, les sommes insignifiantes pour le paiement des produits achetés par l'Etat étaient non seulement irrégulièrement payées, mais souvent elles ne l'étaient pas du tout, sous prétexte d'être retenues pour le compte des impôts redevables par la population. Il en était de même avec les rémunérations prévues pour les redevances de toutes sortes, auxquelles était soumis le peuple. En général, cette étude réserve une attention particulière aux charges, abus et contraintes, qui accompagnaient l'imposition d'impôts extraordinaires et de redevances à l'Etat. Elle examine en outre les catégories de la raya, affranchies de ces obligations. Enfin, un chapitre entier du livre est réservé à la résistance que la population dépendante opposait à la perception de ces charges fiscales. Cette résistance revêtait des formes diverses — la population se dérobaît à l'enregistrement fiscal, retardait l'acquiescement des impôts, envoyait des plaintes et des requêtes sans fin aux autorités pour la réduction de ces impôts, quittait les lieux par suite de l'intolérable charge fiscale et, enfin, refusait ouvertement et courageusement de payer l'un ou l'autre de ces impôts. La résistance s'accrut surtout pendant le XIXe siècle. Il va sans dire que l'extension de la lutte pour la libération nationale du peuple bulgare y contribuait tout particulièrement.

A la fin de l'ouvrage est jointe une liste contenant des notes explicatives sur les mots et les termes turcs dans le texte.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	5
Глава I. Парични данъци от групата на tekâlif-i ðrfiye ve avariz-i divaniye	19
Авариз акчеси	19
Нузул	35
Мубаширие, тахсилдарие, худамие и пр.	36
Имдади сеферие	44
Имдади хазерие	47
Кудумие, тешрифие, селямлик и пр.	49
Аваид	53
Данъчни задължения, свързани с поддържането на попътните станции	53
Нефириам бедели	59
Бедели уйнуклери	61
Други извънредни парични данъци, свързани с военните нужди на империята	61
Глава II. Принудителни изземвания на храни и припаси	67
Сюрсат зехиреси, бедели сюрсат	67
Ишира (мубая) и мукайесе	75
Глава III. Държавни повинности и ангарии	153
Система на налагане	135
Глава IV. Категории зависимо население, освободени от облагане с извънредни данъци и държавни повинности	197
Глава V. Съпротивата на зависимото население против облагането с данъци от групата на tekâlif-i ðrfiye ve avariz-i divaniye	204
Турски думи и термини	213
Библиография	217
Резюме на руски език	221
Резюме на френски език	224

**ИЗВЪНРЕДНИ ДАНЪЦИ И ДЪРЖАВНИ ПОВИННОСТИ
В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ТУРСКА ВЛАСТ**
Бистра А. Цветкова

Технически редактор: Хр. Чолчев

Коректор: Е. л. Стоянова

Дадена за набор на 26. V, 1958 г. Излязла от печат на 30. IX, 1958 г.

Формат на хартията 70/100/16

Тираж 500

ЛГ-11-6

Печатни коли 14,25 Издателски коли 17

Набрана и отпечатана в печатница „9 септември“ — София

Поръчка 540

Подвързана в печатница „Мечо Стефанов“ — София

Книжно тяло 15,30 лв. Подвързия 2,30 лв.

Цена (1955) лева 17,60

176

Цена 17,60 лева